

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) in partnership with the [Georgian National Museum](#).

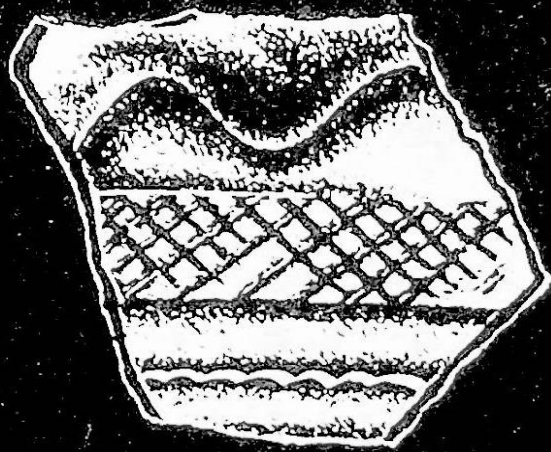
- Author: Gamkrelidze, G. / გამყრელიძე, გ. / Гамкрелидзе, Г. А.
- Title: Ancient Settlements Of Central Colchis / ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები / Древние поселения центральной Колхиды
- Publication Date: 1982
- Publisher: Georgian National Museum, Georgian National Academy of Sciences
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_1445448f07

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

გელუ გავყრელიძე

ეს გნათობი
კობნეთის
ქუთაი
ნამოსახლანობი

„გეგნიერაგ“

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს არქეოლოგიური კომისია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

გელა გამყრელიძე

**სენსორული კოლხეთის კველი
ნამოსახლარები
(სოფ. მთისძირი)**

ბამოცემლოზა „მეცნიერება“
თბილისი
1982

902 . 6 (C 41)
63 . 4 (2 Г)
902 . 6 (47 . 922)
გ 198

წიგნი ეძღვნება ძველი კოლხეთის შესწავლას. მას საფუძვლად უდევს სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი ახალი არქეოლოგიური მასალები. ნაშრომში სოფ. მთისძირს სათანადო ადგილი აქვს მიჩენილი კოლხეთის ანტიკური ხანის და ადრეული შუასაუკუნეების ძეგლებს შორის.

სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის საფუძველზე აღდგენილია ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს ცხოვრების განვითარების ეტაპობრივი სქემა. ავტორი, რომელიც 1973—1977 წწ. ამ ძეგლის გათხრას აწარმოებდა, მოგვითხრობს ძველი მთისძირელების ყოფა-ცხოვრების, სამეურნეო საქმიანობის შესახებ და აღწერს თავდაცვით ნაგებობებს. ნაშრომი ამდიდრებს ცოდნას ძველი კოლხეთის სამოსახლოების შესახებ. წიგნი გათვალისწინებულია არქეოლოგების და მხარეთმცოდნეებისათვის.

4/83

Книга, Гамкрелидзе Г. А. «Древние поселения Центральной Колхиды», посвящена исследованию древней Колхиды. В основу книги положены новооткрытые археологические материалы с. Мтисдзири. Исследуемому с. Мтисдзири отведено соответствующее место среди памятников Колхиды античного и раннесредневекового периодов.

На основе археологических памятников с. Мтисдзири восстановлена поэтапная схема развития жизни в поселении древнего «Мтисдзири». Автор в 1973—1977 гг. ведущий раскопки этого памятника рассказывает о его оборонительных сооружениях, хозяйственной деятельности и быте древних мтисдзирцов. Книга обогащает наши знания о поселениях древней Колхиды. Книга рассчитана на археологов и краеведов.

ედღვნება
ალექსანდრე გამყრელიძის
ხსოვნას

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ნაშრომი ეხება საქართველოს არქეოლოგიის ერთ-ერთ აქტუალურ პრობლემას, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე ე. წ. ანტიკური ხანის ურბანისტული ცენტრების სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიის კვლევას. ქალაქის მიმდებარე სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიის შესწავლის გარეშე შეუძლებელია ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის სრული აღდგენა-წარმოდგენა. ამ პრობლემასთან მიმართებაში, არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე, შესწავლილია ცენტრალური კოლხეთის, მდ. რიონის შუა წელის ერთ-ერთი სამოსახლოს („მთისძირი“) ისტორიული განვითარების პროცესი.

ნაშრომის ძირითადი მიზანია განიხილოს და ისტორიულ-არქეოლოგიურად დაახასიათოს სოფ. მთისძირის უახლესი არქეოლოგიური მასალა და საერთოდ მდ. რიონის შუა წელის სხვა ნამოსახლარები; სათანადო ადგილი მიუჩინოს „მთისძირს“ კოლხეთის ე. წ. ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებს შორის; სოფ. მთისძირის ტერიტორიიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა შეიტანოს სამეცნიერო მიმოქცევაში და შეისწავლოს მონოგრაფიულად; განსაზღვროს მდ. რიონის შუა წელის ადგილის მნიშვნელობა ძველი კოლხეთის განვითარების კულტურულ-ისტორიულ პროცესში.

სოფ. მთისძირიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა შევისწავლე კომპლექსურად (სტრატиграფიული კორელაციის, სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური, C¹⁴-ის მეთოდების გამოყენებით; ბიოლოგიური, მეტალურგიული, ოსტეოლოგიური, პეტროლოგიური, წერი-

ლობითი და ეთნოგრაფიული მონაცემების მოშველიებით). ნაშრომში მოცემულია სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლების პერიოდიზაცია და ამის საფუძველზე, შესაძლებლობის ფარგლებში, აღდგენილია ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს ცხოვრების განვითარების ეტაპობრივი სქემა.

სოფ. მთისძირთან ერთად ნაშრომში განხილულია მდ. რიონის შუა წელის ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების სხვა არქეოლოგიური ძეგლებიც. მდ. რიონის შუა წელი ამ პერიოდის კოლხეთის ცენტრშია და მის უმნიშვნელოვანეს მხარეს წარმოადგენს. ძველი კოლხეთის, შემდგომ ლაზიკის ისტორია და არქეოლოგიური ძეგლები კარგა ხანია მკვლევრების დიდ ინტერესს იწვევს. დაიწერა არაერთი სპეციალური ნაშრომი, რომელიც ამ მხარის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცალკეული საკითხების გაშუქებას მიეძღვნა. გაითხარა ამ პერიოდის ახალი ძეგლები, მაგრამ მაინც დღემდე იგრძნობა არქეოლოგიური მონაცემების ნაკლებობა. ამდენად, სოფ. მთისძირში მოპოვებული უახლესი არქეოლოგიური მასალა ფრიად საყურადღებოა მდ. რიონის შუა წელის ისტორიისათვის და, კერძოდ კოლხეთის, ხოლო შემდგომ ლაზიკის ისტორიის შესასწავლად.

სოფ. მთისძირის, როგორც ცენტრალური კოლხეთის ერთ-ერთი პუნქტის, არქეოლოგიური შესწავლა განაპირობა ე. წ. „ვანის ქვეყნის“ გეგმაზომიერმა ისტორიულ-არქეოლოგიურმა კვლევამ, მისი სასოფლო ტერიტორიის შესწავლამ. ამ საკითხთან დაკავშირებით აუცილებელი გახდა ახლანდელი ვანის და სამტრედიის რაიონებში ინტენსიური ისტორიულ-გეოგრაფიული და არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარება, რომელთა მიზანია ამ რეგიონის ბუნებრივი თავისებურებების, უძველესი სამოსახლოების და მათი სოციალურ-ეკონომიკური დაწინაურების დონის, ე. წ. ურბანიზებული ტერიტორიის წარმომშობი ფაქტორების შესწავლა. სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური შესწავლაც ამ თვალსაზრისით დაიწყო; მაგრამ ვათხრების პროცესში, განსაკუთრებით კი ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობის აღმოჩენის შემდეგ, დასმული პრობლემის (ძველი ქალაქის სასოფლო ტერიტორიის შესწავლა) გარდა წამოიჭრა ლაზიკის ხანასთან დაკავშირებული სხვა საინტერესო საკითხებიც. ამ პერიოდისათვის ძველი „ვანი“ უკვე დანგრეულია.

სოფ. მთისძირის არქეოლოგიურმა რაზმმა ველზე დაჰყო ხუთი საველე სეზონი (1973 წლიდან 1978 წლამდე). ჩატარდა დიდი მოცულობის მიწის სამუშაოები. საკუთრივ სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლების გარდა ნაშრომში განხილულია სოფ. მთისძირის

მიმდებარე ტერიტორიის (მდ. რიონის მარცხენა შენაკადის — მდ. ყუმურის ხეობა) ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლებიც.

სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად ეკუთვნის როგორც ე. წ. წინარეანტიკურ და ანტიკურ ხანას, ისე ადრეულ შუა საუკუნეებს.

სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური შესწავლა დაიწყო შემთხვევითი აღმოჩენით ჯერ კიდევ 1952 წელს. ამ წელს სოფ. მთისძირელი გლეხი კ. სტურუა წაბლა ღელეში წასწყდომია ძვირფას ნივთებს, რომლებიც დაბა ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმისათვის გადაუცია. მალე ახლად აღმოჩენილ ძვირფას ნივთებთან დაკავშირებით სოფ. მთისძირში მივლინებით ჩავიდა ისტ. მეცნ. კანდიდატი ნ. ხოშტარია, რათა გასცნობოდა აღმოჩენის ადგილს და პირობებს¹.

1958 წელს, ისევ შემთხვევით, სადრენაჟო არხის გაჭრის დროს, წააწყდნენ დაზიანებულ ქვევრსამარხებს, რომლებიც ე. წ. ნიკურაძეების უბანთან (სოფ. მთისძირის დასავლეთი მხარე) აღმოჩნდა. ამ შემთხვევითი აღმოჩენის შესახებ დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტი“². შემდეგ მთისძირში კარგა ხანს არაფერი მომხდარა ისეთი, რომ არქეოლოგები დაინტერესებულყვნენ. 1971 წ. ეს ადგილები დაათვალიერეს ისტ. მეცნ. კანდიდატებმა ა. რამიშვილმა და ო. ლანჩავამ³, ხოლო 1972 წ. სოფ. მთისძირიდან ვანის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში ისტ. მეცნ. კანდიდატმა თ. ბერაძემ მოიტანა ანაკრეფი არქეოლოგიური მასალა. ამ მასალამ ერთხელ კიდევ დაგვიდასტურა სოფ. მთისძირის მიდამოებში რაღაც საყურადღებო არქეოლოგიური ძეგლის არსებობა და ამიტომ გადაწყდა ამ ძეგლების გეგმაზომიერი შესწავლის დაწყება.

მთისძირის არქეოლოგიური რაზმი 1973 წლის საველე სეზონშივე შეუდგა ჯერ სოფ. მთისძირის ზედაპირულ არქეოლოგიურ დაზვერვას, ხოლო შემდეგ უფრო ფართო ხასიათის არქეოლოგიურ სამუშაოებს. სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური რაზმის მონაპოვარი

¹ Н. В. Хоштариа, Археологические исследования в Вани и ванском районе в 1952 году, კრებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 149—162.

² გაზ. „კომუნისტი“, 1958 წ. 24 აგვისტო.

³ ა. რამიშვილი, ო. ლანჩავა, ვანის ქვეყანა „ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 25 წ.“. (თეზისები), თბ., 1973, გვ. 20.

ინახება ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ფონდებში და დაბა ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

ნაშრომში წარმოდგენილი ფოტოები და ნახატები შესრულებულია გ. ლეჟავას, ვ. სალნიკერის, თ. გაგოშიძის, გ. ყიფიანის და ჩემ მიერ.

მდ. რიონის შუა წელის არქეოლოგიური ძეგლების
შესწავლისათვის

(ძვ. წ. VI — ახ. წ. VIII სს.)

მდინარე რიონის შუა წელი არქეოლოგიური თვალსაზრისით კოლხეთის ფრიად საყურადღებო რეგიონს წარმოადგენს. ამ რეგიონის არქეოლოგიური შესწავლის ცდებს ჯერ კიდევ XIX ს-ის მეორე ნახევარში ვხვდებით. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის სიმცირე მაშინ რაიმე ისტორიული განზოგადების საშუალებას არ იძლეოდა. აქ არქეოლოგიურმა გათხრებმა ფართო ხასიათი მხოლოდ ჩვენი საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან მიიღო¹.

მდ. რიონი კავკასიონის სამხრეთი კალთებიდან, ფასის მთის მყინვარიდან იღებს სათავეს. ქ. ქუთაისამდე მდ. რიონი მთის მჩქეფარე მდინარეს წარმოადგენს, ჩქარი დინება აქვს და უმეტესად ვიწრო ხეობაში მოედინება, ქ. ქუთაისის ქვემოთ კოლხეთის დაბლობზე გამოდის და ვაკის მდინარის მდორე დინება ახასიათებს; იტოტება და მთებიდან ჩამოტანილი შლამის დალექვით წარმოშობს კუნძულებს. მდ. რიონი ხშირად იცვლის კალაპოტს და კოლხეთის დაბლობზე კარგად შეიმჩნევა ე. წ. ნარიონალები — ამომშრალი კალაპოტები. საინტერესოა, მდ. რიონის (ფასისი) თვითმხილველის ფლავიუს არიანეს (ახ. წ. II ს.) ნაშრომში — „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშე-

¹ შესწავლის ისტორია დაწვრილებით იხ.: გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952; გ. ლომთაძე, ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში; კრებ. მიმომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 1—36; ნ. კილურაძე, გ. ლორთქიფანიძე დასავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლების შესწავლის ისტორიიდან; ჟურნ. „ცისკარი“, 1974, № 5, გვ. 135—148; ა. აფაქიძე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნახევარსაუკუნოვანი გზა, თბ., 1972.

მო“ დაცული ცნობა: „ფასისის წყალს ტყვიის თუ კალის ფერი გადაკრავს, მაგრამ რომ გააჩერებ, ძალიან წმინდა ხდება“².

ძველ ბერძნულ-რომაულ წერილობით წყაროებში მდ. რიონი ხშირად იხსენიება ფასისის სახელით, ოღონდ მისი მდებარეობა ზოგჯერ არასწორადაა მითითებული³. დღემდე მოღწეულ წერილობით წყაროთა შორის ფასისი პირველად იხსენიება ჰესიოდეს „თეოგონიაში“ (ძვ. წ. VIII—VII სს., ტ. 337—340). ჰესიოდეს იქვე აქვს მოხსენებული მდ. რესოსიც (Ῥῆσος τε ῥῆσος). ზოგიერთ მკვლევარს ეს სახელწოდება მდ. რიონის სახელის სახესხვაობად მიაჩნია⁴. არსებობს აგრეთვე მოსაზრება⁵, რომ მდ. ფასისის ზემო წელს ერქვა რისი (Ρίς). ეს მოსაზრება ეყრდნობა ფსევდო-სკილაქს კარიანდელის (ძვ. წ. IV ს.) ცნობას: „...მდ. ფასისი და ელინური ქალაქი ფასისი, მდინარის ზევით აყოლებით 180 სტადიონის მანძილზე არის დიდი ბარბაროსული ქალაქი, საიდანაც იყო მედეა. აქ არის მდ. რისი...“⁶ საფიქრებელია, რომ მდ. რისად იწოდებოდა ჯერ ახლანდელი მდ. რიონის (ფასისის) ზემო წელი, ხოლო შემდეგ ქვემო წელმაც იგივე სახელი მიიღო⁷. ბერძნულ წერილობით წყაროებში მდ. რიონის (ფასისი) ზემო და ქვემო დინებების სხვადასხვა სახელით მოხსენიება ალბათ იმითაც იყო განპირობებული, რომ ხშირად შეცდომით მიუთითებდნენ მდ. ფასისის (რიონის) სათავეს⁸. თვით სახელს — „ფასისი“ უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართველურ ენობრივ სამყაროს უკავშირებენ⁹.

² ფ ლ ა ვ ი უ ს ა რ ი ა ნ ე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა. ნ. კეჭალაძისა), თბ., 1961, გვ. 37, ნაკ. 8.

³ მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969, 89—98; Л. А. Е ль н и ц к и й, Знания древних о северных странах, М., 1961, с. 14—16, 62; Н. Ю. Л о м о у р и, Из исторической географии древней Колхиды, ВДИ, 1957, № 4, с. 96—110; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ფასიდი, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 271—281; თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978, გვ. 85.

⁴ ა. უ რ უ შ ა ძ ე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964, გვ. 494.

⁵ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ფასიდი, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 271—281.

⁶ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ თბ., 1967, გვ. 48—49.

⁷ მდ. რიონის ახლანდელი სახელი საფიქრებელია, რომ მიღებულია რუსოს-რის-ის (Ῥῆσος/Ῥίς) სახეცვლილებით.

⁸ მაგ. Strabo (XI წიგნი, II თავი, § 17).

⁹ ამ საკითხის შესახებ დაწვრილებით იხ. მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969, გვ. 82; გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, საქარ-

მდ. რიონ-ფასისი თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სატრანზიტო-სავაჭრო გზა იყო¹⁰. ცნობები მისი სატრანზიტო-სავაჭრო გზად გამოყენების შესახებ ძირითადად შემონახულია სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებში. სტრაბონი აღწერს მდ. ფასის-ყვირილას მაგისტრალს — „ფასისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპნამდე, ამ სიმაგრეს შეუძლია დაიტოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა; შორაპნიდან ფეხით, საურმე გზით 4 დღეში მიისვლება მდ. მტკვარამდე“ (Strabo XI წიგნი, II თავი, § 17). ამ გზის გაგრძელებას სტრაბონი ასე აგვიწერს — „...ინდური საქონელი შემოაქვთ ჰირკანის ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანიაში გადააქვთ და შემდეგ მტკვრით და მის მომდევნო ადგილებით ევქსინის ზღვაში ჩააქვთ“ (Strabo XI წიგნი, VII თავი, § 3).

ამრიგად, სრულიად ნათელია, რომ სტრაბონი აღწერს სავაჭრო გზას, რომელიც მოემართებოდა ინდოეთიდან მდ. მტკვარზე და მდ. ფასისზე გავლით შავი ზღვისკენ. ამავე გზას აღწერს პლინიუსი¹¹.

საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი (კერამიკა, სამკაულები, ლითონის და მინის ჭურჭელი)¹². ამგვარი ნასახლარები მდ. რიონის ჩვენთვის საინტერესო

თველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 50—68; რ. გორდეზიანი, ფასისის ეტიმოლოგიისათვის, კრებ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები B 2 (140), თბ., 1971, გვ. 181—186.

¹⁰ იხ. ო. ლორთქიფანიძე, ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მომავალი სატრანზიტო-სავაჭრო გზის შესახებ. კრებ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIX, 1957, № 3, გვ. 377—384, მ. ბერძენიშვილი, ქალაქ ფასისის..., გვ. 99—199; Г. К. Гозалишвили, О древнем торговом пути в Закавказье, კრებ. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, თბ., 1956, გვ. 153—160; З. И. Ямпольский, К изучению древнего пути на Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю. კრებ. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, თბ., 1956, გვ. 161—180.

¹¹ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, сбор. Записки классического отделения имп. Русского археологического общества, 1904, Санкт-Петербург, с. 178—179.

¹² О. Д. Лордкипанидзе, К проблеме греческой колонизации восточного причерноморья (Колхиды), Тб., 1977, с. 86.

შონაკვეთზე დადასტურებულია ვარციხე-პატრიკეთში¹³, ვანში¹⁴, საყანჩიაში¹⁵, ციხესულორში¹⁶, შუამთაში¹⁷, ფარცხანაყანევში¹⁸, მთისძირში¹⁹, დაბლაგომში²⁰, დაფნარში²¹ და აგრეთვე ქ. ქუთაისში (მისი მიმდებარე ტერიტორიით), რომელიც მდ. რიონის შუა წელზევე მდებარეობს და რამდენადმე დაცილებულია სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალს (სურ. 1).

მდ. რიონის შუა წელის ტერიტორიის შესახებ ძალიან ცოტა რამ არის შემორჩენილი წერილობით წყაროებში. ისინიც ძირითადად ბერძნულ-რომაულენოვან თხზულებებშია შემონახული. მათშიაც უმეტესად ზღვისპირეთია ასახული. ამ წყაროთა დიდი ნაწილი არაა საინტერესო, რადგან ზოგჯერ ძნელი გასარჩევია ნამდვილი და გამოგონილი, ხოლო ნაწილში კი ცნობათა უმრავლესობა ერთი და იმავე წყაროდან მომდინარეობს და ზოგჯერ ერთსა და იმავე ამბავს იმეორებს.

¹³ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 84—105; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ძველი ვარციხე („ვარდიგორა“), კრებ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1977, № 46, გვ. 43—50.

¹⁴ ვანი, კრებულები: I—1972, II—1976, III—1977 (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე).

¹⁵ ვ. ლ ი ხ ე ლ ი, ახალაღმოჩენილი ნაქალაქარი საყანჩიას ველზე. კრებ. ვანი, III, თბ., 1977, გვ. 52—57.

¹⁶ მ. მ ი წ ი შ ვ ი ლ ი, ციხესულორის ნაციხარზე წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, კრებ. ვანი II, თბ., 1976, გვ. 32—47; მ. მ ი წ ი შ ვ ი ლ ი, 1973 წელს ციხესულორის ნაციხარის თხრის ანგარიში, კრებ. ვანი III, თბ., 1977, გვ. 43—51.

¹⁷ შუამთის შესახებ ცნობები იხ. ქვემოთ.

¹⁸ М. М. И в а щ е н к о, Кувшинный могильник в Западной Грузии. СА, XIII, М., 1950, с. 320—330.

¹⁹ მთისძირის შესახებ ცნობები იხ. ქვემოთ.

²⁰ Н. В. Х о ш т а р и а, Древнее поселение в Даблагоми, სადისერტაციო ნაშრომი (ხელნაბეჭდი ინახება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკის ნ. ხოშტარას არქივში). თბ., 1940; Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб., 1950; ვ. თ ო ლ ო რ დ ა ვ ა, არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1970—71 წწ. კრებ. ვანი II, გვ. 48—67; ვ. თ ო ლ ო რ დ ა ვ ა, მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან, ვანი II, გვ. 68—78; ვ. თ ო ლ ო რ დ ა ვ ა, არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1973—1974 წლებში, ვანი III, გვ. 71—80; В. А. Т о л о р д а в а, Погребение с черепичным перекрытием из Даблагоми, КСИА, № 151, М. 1977, с. 48—54.

²¹ Н. Ш. К и г у р а д з е, Г. А. Л о р д к и п а н и д з е, Дапнарское селище и могильник, КСИА, № 151, М., 1977, с. 55—64; Н. Ш. К и г у რ ა დ з ე, Дапнарский могильник, Тб., 1976.

საინტერესოა თქმულება არგონავტებზე, რომელთა მოგზაურობის ამბავს კოლხეთში — აიაში²² თავის ნაწარმოებში შეხებია არა ერთი და ორი ავტორი. მათი უმრავლესობა მეფე აიეტის სატახტო ქალაქს შიდა კოლხეთში გულისხმობს (მდ. რიონზე)²³. როგორც ჩანს, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში კოლხთა ძველი გაერთიანების განადგურების შემდეგ პოლიტიკური ცენტრი მდ. რიონის აუზში ინაცვლებს²⁴.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს მდ. ფასის-რიონის აუზის ბუნებრივ-გეოგრაფიული მონაცემების შესახებ გვაწვდის ჰიპოკრატე (ძვ. წ. IV—V სს.)²⁵ თავის თხზულებაში — „ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ“: „...ვინც ფასისში ცხოვრობს, მათ შესახებ (შემდეგი მაქვს სათქმელი): ეს ქვეყანა ჭაობიანია, თბილი, წყლიანი და ტყიანი. წლის ყოველ დროს იქ ხშირი და ძლიერი წვიმები მოდის. ადამიანებს საცხოვრებელი ჭაობში აქვთ, და (მათი) ხისა და ლერწმის სახლები წყალზეა გამართული...“; იქვე: „არხები ბევრია; თვითონ ფასისი კი ყველა მდინარეთა შორის ყველაზე უფრო დინჯია და ძალიან მდორედ მიედინება“²⁶.

როგორც ჩანს, ეს ცნობები ძირითადად მდ. რიონის ქვემო და ნაწილობრივ შუა დინებასაც ეხება. მაგრამ ზოგი მონაცემი თითქმის მთელ აუზზე ვრცელდება. მაგალითად, ჭაობიანობაში, არხების სიმრავლეში ალბათ უფრო ქვემო დინება იგულისხმება, ხოლო სითბო და ხშირი წვიმიანობა არ შეიძლება მხოლოდ პატარა ნაწილისთვის ყოფილიყო დამახასიათებელი. ის, ალბათ მთელ კოლხეთში დაახლოებით ერთნაირი იყო. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ საკვლევი რეგიონი და, განსაკუთრებით, მისი მიმდებარე ბორცვ-

---

²² აიას კოლხეთობას სრულად დამაჯერებლად ასაბუთებს — თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960, გვ. 48; ზოგ მკვლევარს აია ქალაქად მიაჩნია.

²³ კ ა ლ ი მ ა ქ ე კ ვ ი რ ი ნ ე ლ ი, ლ ი კ ო ფ რ ო ნ ქ ა ლ კ ი დ ე ლ ი, ა პ ო ლ ო ნ ი ო ს რ ო დ ო ს ე ლ ი — იხ. აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში (ბერძნული პარალელური ტექსტებით), თბ., 1964.

²⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (რედ. გ. მელიქიშვილი), ტ. I, თბ., 1970, გვ. 392—399.

²⁵ ფიქრობენ, რომ ჰიპოკრატე პირადად ყოფილა კოლხეთში და მისი მონათხრობი უშუალო ნანახის შედეგია. ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. — თ. ყაუხჩიშვილი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965, გვ. 20 და იქ დასახ. ლიტ.

²⁶ თ. ყაუხჩიშვილი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ (პარალელური ბერძნული ტექსტით), თბ., 1965, გვ. 45, ნაკ. 15.

გორაკები მოხერხებულ ადგილებს წარმოადგენდა სამეურნეო თვალსაზრისით და შესაბამისად დასასახლებლადაც. რაც შეეხება ტყეებს და ხისგან გამოთლილი ძელებისგან ნაგებ, ლერწმით გადახურულ ნაგებობებს—მათი ნაშთები დღეს აღმოჩენილია მდ. რიონის გაყოლებით გორაბორცვებზეც, სადაც შეუძლებელია, რომ ისინი წყალზე მდგარიყვნენ. ეს მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ავტორი ძირითადად მდ. რიონის ქვემო დაჭაობებულ დინებას იცნობდა, რომელიც თითქმის ბოლო ხანებამდე ასეთად რჩებოდა. იბადება კითხვა — რა აიძულებდა ხალხს ეცხოვრა დაჭაობებულ წყალზე ნაგებ სახლებში? ალბათ, ადგილობრივი მცხოვრებლები განიცდიდნენ მეზობლების შემოსევა-მოწოლას, ამიტომ ისინი მდ. რიონ-ფასისის ქვემო წელის ჭალისკენ შევიწროვდნენ და სახლების შენება დაჭაობებულ წყალზე დაიწყეს, რადგან ასეთი სახლები ძნელი მისადგომი იყო და თავდაცვითი მნიშვნელობა ენიჭებოდა (მდ. რიონის გაყოლებაზე ბევრიგან არის დადასტურებული ბათქაშის და ძელების ნაშთები, რომლებიც არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ზოგადად ძვ. წ. IV ს. თარიღდებიან). ჰიპოკრატეს ცნობებიც დაახლოებით ამ პერიოდს ასახავს.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობას შეიცავს ქსენოფონტეს (ძვ. წ. IV ს.) თხზულება „ანაბასისი“ — „...უმჯობესია ფასისისაკენ გაცურვა, რაკი ხომალდები არის, და ფასიანთა ქვეყნის დაპყრობა. იქ მაშინ აიეტის შვილიშვილი მეფობდა“²⁷. აქ ფასიანთა ქვეყანაში მდ. რიონ-ფასისის მხარე იგულისხმება²⁸. რადგან ამ მხარის დაპყრობა განიზრახეს, იგი იმ დროს ღარიბი არ უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია ისიც, რომ იქ არც მხოლოდ ჭაობები არ იქნებოდა. იქვეა აღნიშნული, რომ ამ მხარეში მაშინ ძლიერი და მდიდარი აიეტის შვილიშვილი მეფობდა.

აიეტის ქვეყანას აია-კოლხეთ-ფასისს ეხება ძვ. წ. III ს. მწერლის აპოლონიოს როდოსელის პოემა „არგონავტიკა“, რომელიც ამ მითის გვიანდელ ვარიანტს წარმოადგენს და საინტერესო ცნობებს შეიცავს ელინისტური ხანის კოლხეთის და, კერძოდ, მდინარე ფასისის შესახებ — „მერე ანძაც დაუშვეს და სწრაფად შევიდნენ ნიჩბით მდინარის (რიონი — გ. გ.) ფართო კალაპოტში“; „ხელმარცხ-

²⁷ Anab. V, 6, 36. თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ქსენოფონტეს „ანაბასისი“, თბ., 1967, გვ. 113.

²⁸ თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ქსენოფონტეს..., გვ. 145; თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ფასისის სადაურობისა და ადგილსამყოფელის გარკვევის საკითხისათვის, კრებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1955, გვ. 23—37.

ნივ ეკავათ მაღალი კავკასიონი და აიას ქალაქი კვტაიისი; აქვე იყო არესის ველი...“²⁹. „შესასვლელთან გაჩერდნენ და გაოცებულნი (შესცქეროდნენ) მეფის (აიეტის—გ. გ.) (სასახლის) გალავანს, ფართო ჭიშკრებს და სვეტებს, რომლებიც მწკრივად აღმართულიყვნენ კედლების გარშემო; სასახლის ზემოთ სპილენძის ქონგურებზე იდგა ქვის კოშკი...“³⁰ ასე აგვიწერს ქალაქ კვტაიას მდ. რიონის შუა წელზე აპოლონიოს როდოსელი, რომელიც ამჟამად დამაჯერებლად არის ქ. ქუთაისთან გაიგივებული³¹.

სტრაბონის (ძვ. წ. I ს.) „გეოგრაფიაში“ დაცული ცნობის მიხედვით კოლხეთ-ფასიანების მხარე ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ ქვეყნად წარმოგვიდგება: — „ქვეყანაში კარგი ნაყოფები იცის, გარდა თაფლისა (ეს მეტწილად მწარეა) (და მოიპოვება) ნავთსაშენი ყოველივე მასალა: რადგან იზრდება აქ მრავალი ტყე და მდინარეებითაც ჩამოიტანება, ამუშავებენ ბლომად სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. ხოლო სელის დამუშავება განთქმულიც კი არის: (ქვეყნის) გარეთაც კი გააქვთ“³². ექსპორტზეა საუბარი მარკუს მანილიუსის (ახ. წ. I ს.) ცნობაშიც, სადაც ის გადმოგვცემს, რომ რომაელებს კვებავს ნუმიდიელთა სანაპირო და ფასისის ჭალები³³.

მდ. ფასისზე მდებარე სიმაგრეებს ახსენებს ბიზანტიელი ისტორიკოსი ზოსიმე (491—518 წწ.) თავის თხზულებაში „ისტორია“³⁴, მაგრამ, სამწუხაროდ, არა აქვს ისინი ჩამოთვლილი და არც მათ მდებარეობას მიუთითებს.

კოლხეთის და, კერძოდ, მდ. რიონის შუა წელის შესახებ წერილობით ცნობას შეიცავს ახ. წ. VI ს. ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიელის თხზულებებიც. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ ადგილზე გავამახვილებთ ყურადღებას: „მოხირისი ერთი დღის სავალ გზაზეა

²⁹ აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა (II, 1265), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ა. ურუშაძემ, თბ., 1970, გვ. 173; Аполлоний Родосский, Аргонавтика, перевод, введение и примечания Г. Ф. Церетели, Тб., 1964,

³⁰ აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, III, 215.

³¹ ამ საკითხს ქვემოთ შევხებით (ქ. კვტაიის — ქ. ქუთაისთან გაიგივების შესახებ).

³² Strabo XI, II, 17. თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 123—124.

³³ В. В. Латышевъ, Scythica et Caucasica, Санктпетербургъ, 1904, с. 377—378.

³⁴ გეორგიკა I, ზოსიმე, II, 33 (ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ა. გამყრელიძემ, ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ., 1961, გვ. 269.

არქეოპოლისს დაშორებული და შეიცავს მრავალს მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხიდის მიწაწყალზეც ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს: ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფიც იქ კარგად ხარობენ, თუმცა ლაზიკის სხვა ადგილებზე არ შეიძლება იგივე ითქვას. ამ მხარეს ჩამოუდის ერთი მდინარე, სახელად რეონი“ (მდ. რიონი)³⁵. სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მოხირისი თუ მუხირისი³⁶ შიდა კოლხეთში მდებარე მხარედ არის ერთხმად მიჩნეული³⁷. იგი, როგორც ჩანს, კოლხეთის ეკონომიკურად ძლიერი მხარეა. მდ. რიონის შუა წელი ემთხვევა მუხირისის მხარის ცენტრალურ ნაწილს. საკმაოდ რთულია მუხირისის მხარის საზღვრების ზუსტი დადგენა. საფიქრებელია, რომ მისი დასავლეთი საზღვარი მდ. ცხენისწყალზე (იპპისი) გადიოდა (პროკოპი კესარიელი, BG VIII, 1), ხოლო მისი სამხეთი საზღვარი მდ. რიონის მარცხენა მხარეზე გადიოდა და მთლიანად ან ნაწილობრივ მოიცავდა მაიაკოვსკის, ვანის და სამტრედიის რაიონების დაბლობ ნაწილს. აღმოსავლეთის საზღვარი კი, შესაძლოა, სკანდა-შორაპნის ხაზამდეც მიდიოდა³⁸ (მუხირისის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. ქვემოთ).

მდ. რიონის შუა წელი დაახლოებით ემთხვევა აგრეთვე კოლხე-

³⁵ პროკოპი კესარიელი, BG VIII, 14; გეორგია II, თბ., 1965, გვ. 194.

³⁶ პროკოპი, კესარიელი, BG VIII, 1, 14, 16, 17; BP II, 29; აგათა, II, 19, 22; III, 6, 7, 19, 28; IV, 9, 13.

³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I თბ., 1960, გვ. 254, 274, 425; ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია II, თბ., 1965, გვ. 208; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 68; ს. ჯანაშია, ეგრისის სამეფოს წარმოშობა, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 320—321; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 442—537; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977, გვ. 113—115; ნ. ლომოური, ეგრისის სამეფოს ისტორია თბ., 1968, გვ. 50—51, 76, 77; ნ. ლომოური, Notitia dignitatum-ის ზოგიერთი ცნობის გარკვევისათვის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კრებ. არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა, თბ., 1975, გვ. 65—78; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 102; ო. ლანჩავა, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან („მუხირისი“) ეურნ. „მაცნე“, (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1974, № 4, გვ. 129—136.

³⁸ იხ. ო. ლანჩავა, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (მუხირისი), ეურნ. „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1974, № 4, გვ. 131 და იქ დასახ. ლიტ.

თის ამ მხარის შედარებით გვიანდელ სახელწოდებას — სამოქალაქო, რომელიც აგრეთვე მძლავრ ეკონომიკურ რეგიონად არის ცნობილი³⁹.

მდ. რიონის შუა წელი საკვლევ პერიოდში რომ კოლხეთის დაწინაურებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარვად ჩანს ამ რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც.

ქ. ქუთაისი და მისი მიმდებარე ტერიტორია ჯერჯერობით არქეოლოგიურად არადაამაკმაყოფილებლად არის შესწავლილი⁴⁰. აქედან შემოსული არქეოლოგიური მასალა ძირითადად ფრაგმენტულია და შემთხვევით ხასიათს ატარებს. შედარებით უკეთ არის შესწავლილი ფარცხანაყანევი⁴¹, მალლაკი⁴², ბანოჯი⁴³, ქვიტირი⁴⁴, ჭოგნარი⁴⁵, ოდილაური⁴⁶, გოდოგანი⁴⁷ და სხვ.

ქ. ქუთაისში გაბაშვილის გორაზე აღმოჩნდა ძვ. წ. V ს. კულტურული ფენა, რომელიც კარგა მოზრდილ ფართობზე ვრცელდება. ძვ. წ. V ს-ის კოლხური კერამიკა წარმოდგენილია სამეურნეო და საოჯახო ჭურჭლის ფრაგმენტებით. ამავე ფენაში დადასტურდა აგრეთვე

³⁹ ქართლის ცხოვრება, მატანე ქართლისა, რედ. ს. ყაუხჩიშვილი, ტ. I, თბ. 1955, გვ. 299, 319, 367; ტ. II, თბ., 1959, გვ. 49; ს. ჯანაშია, ეგრისის სამეფოს წარმოშობა, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 320—321; ქ. ჩხატარაიშვილი, ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ისტორიიდან, ურნ. „მაცნე“, 1971, № 4. გვ. 131—139.

⁴⁰ 1963—65 წლებში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გაერთიანებულმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჩაატარა არქეოლოგიური სამუშაოები, რომლის ძირითადი მიზანიც იყო ქუთაისისა და მისი მიმდინარე ტერიტორიის არქეოლოგიური რუკის შედგენა (იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 42 და შმდ.). ექსპედიციას 1965 წლის შემდეგ მუშაობა აღარ განუახლება.

⁴¹ М. М. Иващенко, Кувшинный могильник в Западной Грузии, СА, XIII, М., 1950, с. 320—330.

⁴² დაწვრილებით იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 42 და შმდ.

⁴³ იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო..., გვ. 42; ლ. ჯიქია, „ქუთაისის ქვეყანა“ არქეოლოგიური რუკა, კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1977, № 46, გვ. 26—30.

⁴⁴ დაწვრილებით იხ. ლ. ჯიქია, „ქუთაისის ქვეყანა“ არქეოლოგიური რუკა, კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1977, № 46, გვ. 26—30.

⁴⁵ იხ. Протоколы подготовительного комитета V археологического съезда; ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო..., გვ. 42.

⁴⁶ ლ. ჯიქია, „ქუთაისის ქვეყანა“..., გვ. 26—30.

⁴⁷ იქვე, გვ. 29.

ატიკური შავლაკიანი კერამიკის ნატეხები, რკინის წიდეები, რკინისავე თოხი, თიხის საბერველი მილი, ე. წ. კოლხური ცულისა და სატეხის ყალიბის ფრაგმენტები — მეტალურგიული წარმოების ნაშთები⁴⁸.

ქუთაისშივე დათეშიძის გორაზე მიკვლეულია ძვ. წ. VIII—VII სს. მოზრდილი ნამოსახლარი. აქ არქეოლოგიური მასალა უპირატესად კერამიკულ ნაშთებს შეიცავს. ბევრია ხის ანაბეჭდიანი ბათქაში⁴⁹.

ცაცხვების უბანზე ქუთაისში აღმოჩნდა ადრეანტიკური ხანის ორმოსამარხები. მათ ინვენტარში გვხვდება რკინის თოხების, რკინისავე ცულის, ყურმილიანი დოქის ფრაგმენტები, სალესი ქვები და მონეტები⁵⁰.

სოფ. ჭოგნარში ფარნალის გორაზე დადასტურდა ე. წ. წინარეანტიკური, ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კულტურული ფენები. აქ არის აგრეთვე გვიანდელი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანის შემთხვევითი ნაპოვნები.

ადრეანტიკური ხანის მასალებს შორის აღსანიშნავია ვერძის მინიატურული სკულპტურული გამოსახულება, ძვ. წ. V ს. ატიკური შავლაკიანი კერამიკის ნატეხები, რკინის წიდეები; ბევრია ხის ანაბეჭდიანი ბათქაში, ძვ. წ. IV—III სს. თაზოსური ამფორის ყური, ელინისტური ხანის ბრინჯაოს ზურგშეზნექილი სამაჯურები და ჯამების ფრაგმენტები⁵¹.

სოფ. ჭოგნარშივე (ბარონის ბორცვზე) აღმოჩენილია ე. წ. წინარეანტიკური, ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კულტურული ფენები⁵².

სოფ. ბანოჯი 1946 — 1951 წლებში დაზვერა და საცდელი თხრილები გაავლო არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით. აქ წინარეანტიკური ხანის მასალა აღმოჩნდა⁵³.

საყუღიაში ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქეოლოგიური განყოფილების თანამშრომლების მიერ შეგროვი-

⁴⁸ მასალები ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, არქ. ფონდი; ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო..., გვ. 44.

⁴⁹ მასალები ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, არქ. ფონდი.

⁵⁰ მასალები ინახება იქვე.

⁵¹ მასალები ინახება იქვე.

⁵² მასალები ინახება იქვე.

⁵³ მასალა ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში.

ლია ე. წ. წინარეანტიკური ხანის და ადრეანტიკური ხანის კერამიკის ნატეხები. აქვეა ნანახი ხის ანაბეჭდიანი ბათქაშები⁵⁴.

მდ. რიონის შუა წელზევე გორა-ნამოსახლარები არის აგრეთვე სოფ. ფარცხანაყანევში — საბზიალოს, კირიების, შროშანების ბორცვებზე. ასეთივე ნამოსახლარები დასტურდება (ანაკრეფი მასალის მიხედვით) კოპიტნარში, ქვედა მესხეთში, ქვიტირში. აღნიშნულ ადგილებზე მიკვლეულია ადრეანტიკური ხანის მასალა და ხის ანაბეჭდიანი ბათქაში⁵⁵.

ქუთაისსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ქვევრსამარხები აღმოჩენილია ცაცხვების უბანში (ქ. ქუთაისი) და სოფლებში: ფარცხანაყანევში, ქვედა მესხეთში, მალლაკში, ქვიტირში, მუხიანში, უკანეთში, ოდილაურში, ბანოჯში. ამ პუნქტებში დადასტურებული ქვევრსამარხები ძირითადად პორიზონტალურ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. სამარხეული ინვენტარი უმეტესად ერთგვაროვანია. ესენია სამტუჩა და პირგადაშლილი (მსხლისებური ფორმას) დოქები (ზოგჯერ ისინი შემკულია წითელი საღებავით შესრულებული ზოლებით), პირაკეცილი ქუსლიანი ჯამები, ბრინჯაოს ზურგშეზნექილი ან ზურგსწორი სამაჯურები (ზოგი ბოლოებზე შემკულია გველის თავის გამოსახულებით), ბრინჯაოს ბეჭდები, საყურე რგოლები, სარდიონის, მინისა და პასტის მძივები. ზოგ ქვევრსამარხში ნანახია კოლხური მონეტები⁵⁶. ეს ქვევრსამარხები ძირითადად ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრით — II საუკუნით თარიღდება.

ქუთაისის მიდამოებშივე დადასტურებულია დაახლოებით თერთმეტამდე ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური განძი⁵⁷. ადრეანტიკური ხანის მასალები კი წარმოდგენილია ბრინჯაოს მუზარადით⁵⁸, ატიკური და ადგილობრივი კერამიკის ნატეხებით.

ზემოთ ხსენებულ ტერიტორიაზე ე. წ. გვიანანტიკური ხანის მასალა ჯერჯერობით ცოტაა აღმოჩენილი⁵⁹, ხოლო ადრეული შუა საუკუნეებისა ნანახია უქიმერიონის ნაციხარზე და ფარნალის გორაზე.

⁵⁴ ლ. ჯიქია, „ქუთაისის ქვეყნის“ არქეოლოგიური რუკა, კრებ. ძველის მეგობარი, 1977, № 46, გვ. 28; მასალა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმის არქეოლოგიურ ფონდში.

⁵⁵ ლ. ჯიქია, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

⁵⁶ იქვე, გვ. 29.

⁵⁷ ლ. ჯიქია, გვიანი ბრინჯაოს და ადრერკინის ხანის ძეგლები ქუთაისის მუზეუმიდან, კრებ. „მასალები“ — ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა III, თბ., 1978, გვ. 143—175.

⁵⁸ მუზარადი ინახება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში, № 61079.

⁵⁹ ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო..., გვ. 41—46; ოლანჩავა, ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის, თბ., 1975, გვ. 12.

როგორც ჩანს, ზემოთ დასახელებულ ნამოსახლართა საფუძველზე ქუთაისში ე. წ. ადრეანტიკურ ხანაში ყალიბდება ქალაქური ტიპის დასახლება⁶⁰.

გეოგრაფიული სახელი ქუთაისი (Κούταια, კვტაია) პირველად ძვ. წ. III ს. დასაწყისის მოღვაწეს ლიკოფრონ ქალკიდელს აქვს ნახსენები თავის თხზულებაში „ალექსანდრა“. აქ იგი ასახელებს — კვტაიელ ასულს⁶¹. „კვტაელებს“ ასახელებს აგრეთვე კალიმაქე კვირინელი (ძვ. წ. III ს.)⁶². „კვიტაიას“ შესახებ ცნობები დაცულია ძვ. წ. III ს. აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკაში“. მასში ნახსენებია „კვიტაისი“, როგორც აიას ქალაქი⁶³.

ბიზანტიელმა პროკოპი კესარიელმა (ახ. წ. VI ს.) ანტიკური წერილობითი წყაროების „კვიტაიონი“ თავის თანამედროვე „კოტატისის“ ციხესთან გააიგივა: მდ. რიონის „...სანაპიროებთან ძველადვე კოლხებს აუგიათ ციხე, რომელიც შემდეგ ხანებში მათ მეტწილად მიწასთან გაუსწორებიათ, რადგან ის მეტად დაბალ ვაკეზე მდებარეობდა და, მათი აზრით, ადვილი მისასვლელი იყო. მაშინ ამ ციხეს კოტაიონს უწოდებდნენ ელინური ენით, ამჟამად კი მას ლაზები ქუთათისს ეძახიან: ბერძნული ენის უცოდინარობით მოსდით, რომ ამ სახელწოდების ნამდვილი სახე შერყვნეს. ასე აქვს ეს მოთხრობილი არიანეს. სხვები კი ამბობენ, ძველს დროში ამ ადგილას ქალაქი იყო და კვიტაიონი ეწოდებოდაო; აქაური იყო აიეტი, რის გამოც პოეტები მას კვიტაიელს ეძახდნენ...“⁶⁴.

ზემოთ მოყვანილ არქეოლოგიურ მასალაზე და წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში განმტკიცდა აზრი—კვტაია-კოტატისი-ქუთაისის იგივეობის შესახებ⁶⁵.

⁶⁰ იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო..., გვ. 44; ო. ლანჩავა, ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის, გვ. 7.

⁶¹ იხ. აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964, გვ. 300—302.

⁶² იქვე, გვ. 312.

⁶³ შდრ. Απολλωνий Родосский, Аргонавтика (перевод и примечания Г. Ф. Церетели), Тб., 1964, გვ. 92, 126, 136, 236. აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა (აკ. ურუშაძის თარგმანი და კომენტარები), თბ., 1970, გვ. 129, 165, 173, 277.

⁶⁴ Proc. BG VIII, 14, 47—49; შდრ. Прокопий из Кесарии, Война с Готами (перевод С. П. Кондратьева), М., 1950, с. 424; ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია II, თბ., 1965, გვ. 194—195.

⁶⁵ ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც ეს მოსაზრება გამოთქვა, იყო ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე (Frederic Dubois de Montpereux, Voyage aut du Caucase,

მდ. რიონის შუა წელზევე — მდინარეების რიონის, ხანისწყლის და ყვირილას შესართავის ახლოს მდებარეობს სოფ. ვარციხე (ქ. ქუთაისიდან თორმეტიოდე კილომეტრზე სამხრეთით), რომლის მიდამოებშიც აღმოჩნდა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები. სოფ. ვარციხეში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე დადასტურდა ე. წ. ანტიკური ხანის და შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალები. სოფ. ვარციხეში ყველაზე დიდ ინტერესს ბუნებრივია, იწვევს ადრეული შუა საუკუნეების ციხე-ქალაქის ნაშთები, რომელიც როდოპოლისის (ვარდციხე) სახელითაა ცნობილი ბიზანტიურ წყაროებში⁶⁶.

ნაციხარი განლაგებულია კონცხზე მდ. რიონის და ხანისწყლის შესართავთან. სწორედ აქაური დიდი საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთებმა განაპირობა ამ ადგილის არქეოლოგიური შესწავლის დაწყება. როგორც გამოირკვა, მიწის ზემოთა კედლები უფრო გვიანდელ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება, ხოლო ადრეული შუა საუკუნეების კედლები ძირითადად მიწის ქვეშ იყო მოქცეული. ამ ორი

Paris, 1839, გვ. 339). იხ. აგრეთვე, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგია II, თბ., 1965, გვ. 195; აკ. უ რ უ შ ა ძ ე, ძველი კოლხეთი..., გვ. 8, 59, 83, 493, 494; ო. ლ ა ნ ჩ ა ვ ა, ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის, თბ., 1975; გ. გ ა ბ უ ნ ი ა, ქუთაისის ისტორიული წარსულიდან, კრებ. ძველი და ახალი ქუთაისი, თბ., 1973, გვ. 18 და იქვე დასახ. ლიტერატურა.

⁶⁶ გეორგია III (ტექსტები ქართული თარგმანით გამოსცა და განმარტებებო დაურთო ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ მ ა), ბიზანტიური ეპოქის ციხე-სიმაგრეები ლაზეთში (დამატება), ტფილისი 1936, გვ. 308—311; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, მეორე არქეოლოგიური კამპანია ვარდციხეში (1969 წ.), თეზისები საქართველოში 1968 წ. წარმოებული სავლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიისა, თბ., 1971, გვ. 87—89; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლა, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 84—105; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვარდციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შესახებ ვარციხეჰესის მშენებლობის ზონაში, კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1975, № 39 გვ. 30—34; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ძველი ვარდციხე („ვარდციხე“), კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1977, № 46, გვ. 43—50; К. Н. М е л и т а у р и, В. М. Д ж а п а р и д з е, Отчет работы Вардцихской археологической экспедиции, сб. Полевые археологические исследования в 1973 г., Тб., 1974, с. 67—69; В. М. Д ж а п а р и д з е, Д. Д ж г а м а я, Т. Б е რ ა დ з ე, К. М е л и т а у р и, Отчет о работе Вардцихской археологической экспедиции, сб. ПАИ, Тб., 1976, с. 79—81; В. М. Д ж а п а р и д з е, Д. К. Д ж г а м а я, Об археологических исследованиях в зоне строительства Варцихе ГЭС, сб. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тб., 1976, с. 91—94.

პერიოდის გეგმარება ხშირად არ ემთხვევა ერთმანეთს. გამოვლინდა პირველი პერიოდის რამდენიმე კოშკი, რომლებიც გეგმაში წაგრძელებულ მართკუთხედს წააგავს. კოშკებს შესასვლელი ციხის შიდა მხრიდან აქვთ დატანებული. საშენ მასალად გამოიყენებოდა ფლეთილი ქვა, რიყის ქვა, კირხსნარი, აგური და კრამიტი⁶⁷.

ციხის არსებობის მეორე პერიოდში მომხდარა მისი რეკონსტრუქცია, ხოლო ზოგი ზღუდე-კედელი ხელახლა აღუმართავთ. კედლების სისქე ზოგან 4-5 მ-მდეა. როგორც ჩანს, საფორტიფიკაციო სისტემის ცალკეული მონაკვეთების შენება-გადაკეთება გვიანდელ შუა საუკუნეებამდე მიმდინარეობდა.

საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ვარდციხის ექსპედიციის ახლანდელ ხელმძღვანელს ვ. მ. ჯაფარიძეს — ციხე-ქალაქის ნაშთებზე დაკვირვების შედეგად მან ივარაუდა, რომ ახ. წ. IV—V სს. ქალაქი შედარებით სუსტად გამაგრებულ კომპლექსს წარმოადგენს და უფრო მძლავრი ეკონომიკური (საქალაქო) ცხოვრებით ცხოვრობს. ირან-ბიზანტიის ომების წინა ხანისათვის კი შეიმჩნევა, რომ წამოიწია ციხის, როგორც გამაგრებული პუნქტის ფუნქციამ. ახ. წ. VI ს-ში მისი დანგრევის შემდეგ ციხე-ქალაქში ინტენსიური ცხოვრება კარგა ხნით ჩაკვდა⁶⁸.

ვარდციხის ციხე-ქალაქზე დღესდღეობით გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკის, მინისა და რკინის ნაწარმით. კერამიკა შეიცავს სამეურნეო, სუფრის, სამზარეულო და საგანგებო დანიშნულების ჭურჭლის ფრაგმენტებს. ფართოდაა წარმოდგენილი აგრეთვე სამშენებლო კერამიკა აგურის, კრამიტის და თიხის მიღების სახით. მოპოვებულია იმპორტული კერამიკის ნაშთებიც.

მოპოვებული მასალიდან შედარებით მყარი დამათარილებელი ახ. წ. IV—IV სს. ფენებისთვის არის — მოთეთრო ფერის თიხიანი, გოფირებულზედაპირიანი, წელშეზნექილი ამფორების ფრაგმენტე-

---

⁶⁷ ვ. ჯაფარიძე, ვარდციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შესახებ ვარციხეპესის მშენებლობის ზონაში, კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1975, № 39, გვ. 30—34.

⁶⁸ იქვე, გვ. 31.

ბი, წითელლაკიანი კერამიკის ნაშთები, მინის ფენიანი სასმისების ნატეხები და სხვ.⁶⁹

ადრეული შუა საუკუნეების ბოლოსათვის ვარდციხის ნაქალაქარზე, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ახალი აღმავლობა შეიმჩნევა. წარმოებს ფართო სამშენებლო-აღდგენითი სამუშაოები. ამ პერიოდის ნაშთები თითქმის მთელ ნაქალაქარზე ვრცელდება. აღმოჩენილია შედარებით ადრეული თეთრანგობიანი მწვანედ მოჭიქული ჯამების, მოუჭიქავი კერამიკის და სქელკედლიანი ქვევრების ფრაგმენტები. ისინი გენეტიკურ კავშირს ავლენენ წინა პერიოდების მასალასთან (ტალღისებური, წიწვოვანი, სავარცხლისებური და სხვა ორნამენტები)⁷⁰.

გვიანდელი შუა საუკუნეების მასალა ვარდციხეში შედარებით ცოტაა. ისინი წარმოდგენილია ძირითადად კერამიკით და მინით. ამ პერიოდის ვარდციხის სამოსახლო შემცირებულია და იმერეთის მეფეთა ერთ-ერთ რეზიდენციას წარმოადგენს.

ბიზანტიურ წყაროებში ვარდციხე პირველად VI ს-ში იხსენება როდოპოლისის სახელით (Ροδῶπολις) იუსტინიანეს ნოველებში⁷¹. როდოპოლისის ქართული თარგმანი ვარდციხეა, რაც შეესატყვისება ზემოთ განხილული პუნქტის დღევანდელ სახელს (სოფ. ვარციხე, მაიაკოვსკის რაიონი). იუსტინიანეს ნოველებში ვარდციხე არქეოპოლისთან ერთად იხსენიება როგორც დიდი და ძველი სიმაგრე⁷². პროკოპი კესარიელის ცნობის მიხედვით როდოპოლისი (ვარდციხე) და მუხირისი „ყველაზე შესანიშნავი ქალაქებია“⁷³.

ქალაქ ვარდციხის წარმოშობის ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორი, პოლიტიკურ-სტრატეგიულის გარდა, ეკონომიკურიც უნდა ყოფილიყო. რიონ-ყვირილას სატრანზიტო-სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობა განაპირობებდა მის დაწინაურებას. ამას გარდა, ის კოლხეთის ყველაზე უფრო მოწინავე და ეკონომიკურად ძლიერ მხარეში მდებარეობდა (მუხირისი). ამ მხარეშივე იყო ქალაქები ქუთაისი, მუხირისი და სხვ.⁷⁴

⁶⁹ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლა, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 92 და შმდ.

⁷⁰ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარდციხის... გვ. 104.

⁷¹ გეორგიკა, II (ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ., 1965, გვ. 35.

⁷² გეორგიკა, II, იუსტინიანეს ნოველები, გვ. 35—36.

⁷³ გეორგიკა, II, პროკოპი კესარიელი BP II, 29, გვ. 101.

⁷⁴ გეორგიკა, II, პროკოპი კესარიელი BG VIII, 14, გვ. 194; ს. ჯანაშია, ეგროსის სამეფოს წარმოშობა, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 320—321.

ადრეული შუა საუკუნეების ვარდციხის ციხე-ქალაქის სამოსახლოების გენეზისის გასარკვევად საყურადღებოა მისი მიმდებარე ტერიტორიის შესწავლა. აქ გამოვლენილია ე. წ. ანტიკური ხანის ნამოსახლარების ნაშთები. განსაკუთრებით ინტენსიური, ანტიკური ხანის დასახლების კვალი ჩანს ქალაქიდან სამხრეთით ორასიოდე მეტრის დაშორებით. ამ მიმართულებითვეა „გიორგობიანების“ ბორცვი. აქ აღმოჩნდა ე. წ. კოლხური ქვევრების, დერგების, დოქების, ქოთნების, კოჭბების და სასმისების ფრაგმენტები. აქვე დადასტურდა მშრალი წყობით შესრულებული ქვის კედლების ნაშთები და ბათქაშის ნატეხები. მასზე ალბათ ძელებიანი ნაგებობა იდგა. ნაგებობის ნაშთები კერამიკის მიხედვით წინარეელინისტური ხანით თარიღდება. ამგვარი ნასახლარების ნაშთები შეიმჩნევა აგრეთვე „გიორგობიანების“ გორის გარშემო ტერიტორიაზეც. ვარდციხის ნაციხარიდან ჩრდილოეთით სოფ. პატრიკეთში განლაგებულ გორებზეც დასტურდება ნამოსახლარების ნაშთები. აქ ადრეული შუა საუკუნეების აბანოს ნაშთებიც არის აღმოჩენილი⁷⁵.

ამდენად, ვარდციხის შემოგარენი უკვე ანტიკურ ხანაში ჩანს დასახლებული, ხოლო ადრეული შუა საუკუნეებისათვის დასახლება კონცენტრირდება ციხე-ქალაქის ფარგლებში და პატრიკეთისკენ (თუმცა ახ. წ. IV ს. უფრო ადრეული ხანის კულტურული ნაშთები ჭერჭერობით არ არის აღმოჩენილი საკუთრივ ნაციხარის ტერიტორიაზე, რადგან იგი ჯერ კიდევ მთლიანად არ არის შესწავლილი)⁷⁶.

მდ. რიონის შუა წელზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლებიდან შესწავლის ყველაზე დიდი ხნის ისტორია აქვს ვანის ძველ ნაქალაქარს (ის უფრო დაწვრილებით გვაქვს განხილული, რადგან „მთისძირი“ ვანისადმი დაქვემდებარებულ პუნქტად გვესახება). იგი მდებარეობს მდ. რიონის მარცხენა მხარეს, მდ. სულორის ხეობაში, „ახვლედიანების გორაზე“, სოფ. ვარციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით ოცდახუთამდე კილომეტრზე. უკვე 30 წელია, რაც ახვლედიანების გორაზე არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობს. დაგროვდა დიდძალი მასალა, გამოიცა შრომები⁷⁷.

⁷⁵ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ძველი ვარდციხე („ვარდიგორა“), კრებ. ძეგლის მეგობარი, 1977, № 46, გვ. 43—50.

⁷⁶ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ძველი ვარდციხე..., გვ. 49.

⁷⁷ ვანის შესახებ ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია იხ. — ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 25 წ. (1947—1972) სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1973; აგრეთვე კრებ. — ვანი I, თბ. 1972; ვანი II, თბ., 1976; ვანი III, თბ., 1977; ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, თბ., 1973.

თავის დროზე ახვლედიანების გორაზე ქალაქური ტიპის დასახლებების წარმოქმნას ხელი შეუწყო იმ უძველესმა დასახლებებმა, რომელთა ნაშთებიც ბევრია დადასტურებული ვანსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე. ესენია ჯერჯერობით შეუსწავლელი ნამოსახლარები — კეჭინარაში, გორაში, ბაგინეთში, ინაშაურში, საკაკილეში, ძულუხში, გაილოურში, ბულნარში, ბზვანში და სხვ.

ახვლედიანების გორაზე გამოვლენილი უძველესი არქეოლოგიური მასალა ჯერჯერობით მხოლოდ ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებისაა. მათი სიმცირის გამო ძნელია რაიმეს თქმა ამ ხანის „ვანის“ სამოსახლოს შესახებ.

ნამოსახლარით და მდიდრული სამარხებით არის წარმოდგენილი ძვ. წ. VI—IV სს. (IV ს. პირველი ნახევარი). ამ პერიოდის ნამოსახლარზე ხშირად შეინიშნება ხის ანაბეჭდებიანი ბათქაში და დანახშირებული ძელები. ახვლედიანების გორის წვერთან აღმოჩნდა ხის ნაგებობის ნაშთები. ის ძირიდანვე ძელებით არის ამოყვანილი.

ცენტრალურ ტერასაზე აღმოჩნდა ფლეთილი კირქვით ნაგები შენობის ნაშთები. საძირკვლის ქვები უშუალოდ კლდის დედაქანში ამოჭრილ ბუდეებშია ჩალაგებული. არ არის გამორიცხული რომ აქ ქვის კედლებზე ხის ნაგებობა იდგა. ნაგებობებში და საერთოდ ამ პერიოდის კულტურულ ფენაში დასტურდება ძვ. წ. V—IV სს. კერამიკა.

ამ პერიოდითვე თარიღდება ვანის მდიდრული ორმოსამარხები. ეს სამარხები გამოირჩევიან განსაკუთრებული სიმდიდრით. მათი შედარებისას კოლხეთის სხვა სინქრონულ სამარხებთან შეიმჩნევა, რომ იმ დროის კოლხეთის მოსახლეობაში ქონებრივი დიფერენციაცია ფრიად გაღრმავებულია⁷⁸.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. V—IV სს. „ახვლედიანების გორა“ ადგილობრივი დაწინაურებული ფენის სამყოფელი იყო. ამ პერიოდში „ვანი“ ერთ-ერთ სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენს. უცხოური ნაწარმის ნაშთები გვხვდება ვანის მიმდებარე ტერიტორიაზე (სასოფლო ტერიტორიაზეც — მთისძირი, შუამთა, დაბლაგომი, დაფნარი და სხვ.).

„ახვლედიანების გორის“ ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრის და ძვ. წ. III ს. დასაწყისის არქეოლოგიურ მასალაში შეიმჩნევა სიახლე-

⁷⁸ დაწვრილებით იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ო. ფ. უ. თ. უ. რ. ი. ძე, ა. ქ. ყ. ო. ნ. ი. ა, ვ. თ. ო. ლ. ო. რ. დ. ა. ვ. ა, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წ., კრებ. ვანი I, თბ., 1972, გვ. 198—241; იმავე კრებ. გვ. 111—133; ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი (წერილი მეორე), კრებ. ვანი III, გვ. 18.

განსხვავება. ესენია — ცვლილება დაკრძალვის ტრადიციულ წესებში (მაგ. მონეტის ჩატანება), წითლად მოხატული კერამიკის გაჩენა. მთელ ე. წ. „ვანის ქვეყანაში“ და საერთოდ ცენტრალურ კოლხეთში ვრცელდება ქვევრსამარხები, რომელთა ინვენტარშიც ჩნდება კერამიკის ახალი ფორმები (მაგ. მსხლისებურტანიანი პირგადაშლილი დოქები)⁷⁹.

ძვ. წ. III—I სს. „ვანის“ არსებობის ბოლო ეტაპია. ამ ხანის ქალაქი მთელ „ახვლედიანების გორას“ მოიცავს. იგი გამაგრებულია მძლავრი კედლებით და ციცაბო ფერდობებით. თავდაცვითი კედლის სისქე სამ მეტრამდეა და ამოყვანილია დიდი ზომის სწორკუთხა ქვათლილებით. ასეთი თლილი ქვით არის შედგენილი გალავნის გარეთა და ხანდახან შიდა მხარეც, ხოლო მათ შორის მანძილი ამოვსებულია სამშენებლო ნარჩენებით. ქვის გარდა საშენ მასალად ნახმარია ალიზის აგური, კრამიტი და ხე.

ნაქალაქარის ჩრდილოეთ მხარეს შემორჩენილია ქალაქის კარიბჭის ნანგრევები. იქვე არის საკულტო ნაგებობის ნაშთები. აქედან ასიოდე მეტრზე აღმოჩნდა მოზრდილი საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. ამ კომპლექსიდან სამხრეთ-დასავლეთით დადასტურდა საკულტო ნაგებობათა კიდევ ერთი მოზრდილი კომპლექსი. „ახვლედიანების გორის“ წვერზეც არის საკულტო ნაგებობის ნაშთები⁸⁰. ცენტრალურ ტერასაზე, ნაქალაქარის ჩრდილოეთ მხარეს აღმოჩნდა მრგვალი საკულტო ნაგებობა.

„ახვლედიანების გორის“ ძვ. წ. III—I სს. არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ ამ დროს „ვანში“ სარგებლობდნენ ე. წ. ელინისტური ტექნიკის მიღწევებით, რომელსაც ადგილობრივ პირობებთან შეფარდებით იყენებდნენ⁸¹.

ვანის ნაქალაქარის შესახებ არ მოგვეპოვება არავითარი წერილობითი ცნობა. მისი იდენტიფიკაციის შესახებ გამოთქმულია რამ-

⁷⁹ ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ვანის ნაქალაქარი (წერილი პირველი), ვანი I, გვ. 7—42.

⁸⁰ О. Лордкипанидзе, Р. Пугуридзе, Г. Лежава, Н. Матнашвили, Д. Качарава, Е. Гиголашвили, М. Пирцхалава, В. Толордава, М. Мицишвили, Г. Кипиани, В. Личели, Г. Гамкрелидзе, Итоги работ Ванской археологической экспедиции, сб. Полевые археологические исследования 1974 году, Тб., 1976, с. 41—43, таб. XXIV—XXVI.

⁸¹ იხ. ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ელინიზმი და კოლხეთი, ეურბ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1970, № 2, გვ. 21—28; № 9, გვ. 24—30; 1971, № 8, გვ. 72—78.

დენიმე მოსაზრება: პირველი, ვანი მიაჩნიათ ქალაქ სურიაუმად⁸², რომელიც მოხსენებული აქვთ გაიუს პლინიუს სეკუნდუსს (ახ. წ. I ს.)⁸³ და კლავდიოს პტოლემეაიოსს (ახ. წ. II ს.)⁸⁴; მეორე, ის გაიგივებულია ქალაქ ეა(აია) — სთან⁸⁵; მესამე, მას მიიჩნევენ აპოლონიოს როდოსელის არგონავტიკაში დასახელებულ კოლხეთის დედაქალაქ კუტაიად⁸⁶; მეოთხე, იგი იდენტიფიცირებულია სატაძრო ქალაქ ლეკოთეასთან, რომელიც სტრაბონს აქვს მოხსენებული „გეოგრაფიაში“⁸⁷.

ვანის ნაქალაქარიდან დასავლეთით, დაახლოებით ერთ კილომეტრზე, სოფ. ზედა ციხესულორში, ბორცვის თავზე შემორჩენილია ციხის ნაშთები⁸⁸. ბორცვი ბუნებრივად არის დაცული ციცაბო კლდეებით, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხრიდან აქვს მისადგომი გზა, რომლითაც უკავშირდება ახვლედიანების გორას (ვანის ნაქალაქარს). ციხეს რომბისებური მოყვანილობა აქვს. დადასტურებულია კირხსნარიანი ფართო კედლები.

⁸² დაწვრილებით იხ. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, ნ. ხოშტარის მიერ დაწერილი თავი და გვ. 233; Н. В. Хоштариа, Археологические раскопки в Вани в 1959 г., Научная сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований в 1959 г. (Краткое содержание докладов), Тб., 1960, с. 50; Н. В. Хоштариа, Археологические раскопки в Вани, Кавказско-ближневосточный сборник, т. II, Тб., 1962, с. 66; სურიაუმი ს. ერემიანს დამაჯერებლად აქვს გაიგივებული სოფ. სვირთან (ზესტაფონის რაიონი) იხ. — С. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов, Tabula Peutingeriana ВДИ, 1939, № 1 (6), с. 93, ამავე აზრისაა ნ. ლომოური. კლავდიოს პტოლემეაიოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 57.

⁸³ В. В. Латышев, Г. Плиний секунда, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. сб. Записки классического отделения имп. русского арх. общества, т. II, вып. I, Санктпетербург, 1904, с. 178—179.

⁸⁴ ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაიოსი..., გვ. 45 და 57.

⁸⁵ დაწვრილებით იხ. ს. კაკაბაძე, უძველესი ქართული ქალაქი, ეურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1959, № 5.

⁸⁶ დაწვრილებით იხ. ალ. ბოხოჩაძე, კოლხეთის სამეფოს დედაქალაქის ადგილმდებარეობის საკითხისათვის ძვ. წ. IV—III სს., საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, XV, 1967, № 2, თბ., გვ. 547—552.

⁸⁷ დაწვრილებით იხ. О. Д. Лордкипанидзе, К локализации τὸ τῆς Δεσχοιμίας Ἱεροῦ ВДИ, 1972, № 2, გვ. 125, ოთ. ლორთქიფანიძე, „ვანის ქალაქი“, ეურნ. „ცისკარი“, 1968, № 7, გვ. 133—143.

⁸⁸ მ. მიწიშვილი, ციხესულორის ნაციხარზე წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, კრებ. ვანი II, თბ., 1976, გვ. 32—47; მ. მიწიშვილი, 1973 წელს ციხესულორის ნაციხარის თხრის ანგარიში, კრებ. ვანი III, გვ. 43—51.

თხრის დროს ნაციხარის შიგნით გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების და ელინისტური ხანის კულტურული ფენები. უშუალოდ კლდოვან დედაქანზე აღმოჩნდა ქვიშაქვის მშრალი წყობის ნაშთები. წყობაში მოხვედრილია სატყორცნი ბირთვი. კედლის ეს ნაშთები კერამიკული მასალის მიხედვით ელინისტური ხანისაა. იგი დაფარულია კირქვის ანატკეცების ფენით. ამ ფენის ზევით კი ადრეული შუა საუკუნეების ფენაა. არქეოლოგიური თხრის შედეგად აღმოჩნდა საინტერესო მასალა—არქიტექტურული დეტალების ნაშთები (კარნიზის ნატეხი, კანელურებიანი სვეტის ფრაგმენტი, ოვებით შემკული ნატეხი და სხვ.). კერამიკის ნაშთები არქეოლოგიური მასალის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს.

სოფ. ზედა ციხესულორის ნაციხარზე აღმოჩენილი ელინისტური ხანის კედლის ნაშთები, არქიტექტურული დეტალები და კერამიკა ცხადყოფს, რომ აქ სამოსახლო ელინისტურ ხანაშიც იყო. მას ვანის ქალაქთან რაღაც კავშირი ჰქონდა და საფიქრებელია, რომ მასთან ერთად დაინგრა. გარკვეული დროის შემდეგ ადრეულ შუა საუკუნეებში და გვიან შუა საუკუნეებამდე აქ იდგა ციხე⁸⁹.

ახვლედიანების გორიდან დაახლოებით ნახევარ კილომეტრზე, სადაც მდ. რიონს მისი მარცხენა შენაკადი მდ. სულორი უერთდება, აღმოჩნდა ელინისტური ხანის დასახლების ნაშთები. ამ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა „საყანჩიას“ ეძახის⁹⁰.

ნამოსახლარი, ანაკრეფი მასალის და არქეოლოგიური ვათხრების მიხედვით, ძვ. წ. III-II სს-ებით თარიღდება. არქეოლოგიური მასალა ანალოგიურია ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი მასალისა. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ჩანს, რომ აქ ქალაქური ტიპის დასახლების ნაშთებთან გვაქვს საქმე⁹¹.

საყანჩიიდან დასავლეთისკენ 7-8 კმ-ზე, მდ. ყუმურის (მდ. რიონის მარცხენა შენაკადი) ხეობაში და სოფ. მთისძირში აღმოჩენილია ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ძეგლები. აქ დადასტურებული უახლესი არქეოლოგიური მასალის კვლევას ქვემოთ ცალკე თავები ეთმობა (ამიტომ აქ მათზე აღარ შევჩერდები).

⁸⁹ მ. მიწიშვილი, არქეოლოგიური ვათხრები ციხესულორის ნაციხარზე, ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 25 წ. (1947—1972), სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1973, გვ. 21—22.

⁹⁰ ვ. ლიხელი, ახალაღმოჩენილი ნაქალაქარი საყანჩიას ველზე, კრებ. ვანი III, გვ. 52—57.

⁹¹ ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, კრებ. ვანი III, გვ. 23.

მდ. რიონის შუა წელზევეა არქეოლოგიური ძეგლები სოფ. დაბლაგომი და სოფ. დაფნარი. ესენი დაახლოებით თითო-თითო კილომეტრით არიან ერთმანეთისაგან და სოფ. მთისძირისაგან დაცილებული.

სოფ. დაბლაგომის არქეოლოგიურმა ძეგლებმა ჯერ კიდევ 1929 წ. მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. აქაური არქეოლოგიური მონაპოვარი უკვე კარგა ხანია შესულია სამეცნიერო მიმოქცევაში⁹².

სოფ. დაბლაგომი შეფენილია რიონისპირა გორაკებზე. სოფლის შიდა ტერიტორიაზე კულტურული ფენები დაზიანებულია. დღეისათვის უკვე საკმაოდ არის შესწავლილი როგორც სოფლის შიგნითა, ასევე გარეშემო ტერიტორია (ნაციხვარას, ნასაკირევის და ნასაყდრევის გორები). სოფ. დაბლაგომის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ბათქაშის ნატეხები, რომელთაგან ზოგიერთს ხის ანაბეჭდი ეტყობა. ჯერჯერობით გეგმარების გამომხატველი ნაგებობის ნაშთები არ არის ნაპოვნი.

ნაგებობის ნაშთები შედარებით კარგად არის შემორჩენილი „ნასაყდრევის გორაზე“. სტრატეგრაფიაც აქ უკეთესად ჩანს. აქვე აღმოჩნდა ცულის, ქვის მინიატურული ყალიბი და სპილენძის ზოდი, რაც მეტალურგიულ წარმოებაზე მიგვანიშნებს. ზედა ფენა აქ ზოგადად ძვ. წ. VIII—VI სს., ხოლო ქვედა ფენა გვიან ბრინჯაოს ხანის მიწურულს მიეკუთვნება⁹³.

დაბლაგომში ინტერესს იწვევს დიდი რაოდენობით ქვევრსამარხების აღმოჩენა. სამარხები ნასაკირევის და ნაციხვარას ბორცვების ფერდობებზეა განლაგებული.

დაბლაგომის ქვევრსამარხებში დაკრძალვის რამდენიმე ვარიანტია დადასტურებული: 1. ქვევრი ვერტიკალურადაა, მიწაში თავდაყირაა ჩადგმული. ეს, როგორც ჩანს, დაკრძალვის ძირითადი წესია. 2. ქვევრი აგრეთვე ვერტიკალურადაა, მხოლოდ ძირით ქვევით. 3. ქვევრი ჰორიზონტალურადაა ჩადგმული. ამათ გარდა დადასტურებულია ორი შემთხვევა, როცა მიცვალებული უშუალოდ მიწაში იყო დაკრძალული ქვევრთან და როცა მიცვალებული დაკრძალული იყო

⁹² Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб. 1950, с. 1—147; ვ. თ. ლ. ო. რ. დ. ა. ვ. ა., არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1970—71 წწ., კრებ. ვანი II, გვ. 48—67; ვ. თ. ლ. ო. რ. დ. ა. ვ. ა., არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1973—1974 წ., კრებ. ვანი III, გვ. 71—80; В. А. Толпова, Погребение с черепичным перекрытием из Даблагоми, КС, № 151, М., 1977, с. 48—54 და იქ დას. ლიტერატურა.

⁹³ ვ. თ. ლ. ო. რ. დ. ა. ვ. ა., არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1973—1974 წწ., კრებ. ვანი III, გვ. 78—79.

ქვევრის ყელზე დაფარებულ ბრტყელ კრამიტზე⁹⁴. სამარხ ქვევრებს ყელზე აფარებენ ქვევრისავე მოზრდილ ნატეხს. ხშირ შემთხვევაში ქვევრი შუაზეა გადატეხილი და ქვედა ნაწილი სარქველად არის გამოყენებული. სამარხებად გამოყენებულია ჩვეულებრივი სამეურნეო დანიშნულების ქვევრები (რუხად გამომწვარი, მოშავო ზედაპირიანი; ქვევრის პირი საკმაოდ ფართოა და პროფილირებული; მუცელი თითქმის სფერულია; ქვევრები ორნამენტირებულია რელიეფური სარტყლებით და ვერტიკალური ქედებით). ქვევრებზე ხანდახან ამოკაწრულია (ჯერ კიდევ სველ თიხაზე) ნიშნები.

ქვევრსამარხებში ნაპოვნი ნივთები ცოტაა და ღარიბული. საბრძოლო იარაღი ქვევრსამარხებში არ გვხვდება.

დაბლაგომის არქეოლოგიური კვლევის პირველ ეტაპზე ქვევრსამარხები ძვ. წ. VI—III სს-ს მიაკუთვნეს⁹⁵, ხოლო მეორე ეტაპზე უახლეს პარალელურ ძეგლებთან შედარების შედეგად ეს თარიღი უფრო დაკონკრეტდა — ძვ. წ. IV—III სს.⁹⁶ ვარგლებში.

სოფ. დაბლაგომის, ნაციხვარას გორის დასავლეთ ფერდობზე გაითხარა კრამიტით გადახურული დაუზიანებელი მდიდრული სამარხი. სამარხის შესწავლამ ცხადყო, რომ იგი ძვ. წ. III ს. დასაწყისით თარიღდება და გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ვანში გათხრილ ე. წ. „წარჩინებული მეომრის“ № 9 სამარხთან⁹⁷. ნაციხვარას ეს სამარხი განსხვავდება სოფ. დაბლაგომის სხვა სამარხებისაგან.

დაბლაგომის დასახლების მსგავსი ნაშთები აღმოჩნდა სოფ. დაფნარში (ერთ კილომეტრზე დაბლაგომიდან). აქაც დიდი რაოდენობით დადასტურდა ქვევრსამარხები. ისინი ტიპოლოგიურად და სტრუქტურულად ისეთივეა, როგორც დაბლაგომის ქვევრსამარხები. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც დაახლოებით ისეთივეა—ძვ. წ. IV-III სს.⁹⁸ აქაც ინვენტარი არ გამოირჩევა მრავალფეროვნებით და წარმოდგენილია ძირითადად პირადი მოხმარების საგნებით — კერამიკა, სამკაულები, მონეტები. საბრძოლო იარაღი არც აქ გვხვდება.

⁹⁴ ვ. თოლორდავა, არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1970—71 წწ., ვანი II, გვ. 94.

⁹⁵ Б. А. Куфтин, Материалы..., т. II, с. 75; ნ. ლომთარია, ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 225.

⁹⁶ ვ. თოლორდავა, არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1970—71 წწ., ვანი III, გვ. 62.

⁹⁷ В. А. Толордава, Погребение с черепичным перекрытием из Даблагоми, сб. КС, № 151, М., 1977, с. 48—54.

⁹⁸ Н. Ш. Кигурадзе, Дапнарский могильник, Тб., 1976.

ქვევრსამარხები სოფ. დაფნარში ძირითადად „დაფის“ გორაზეა დადასტურებული. ამ გორის გარდა არქეოლოგიური ნაშთები ვრცელდება „ჩაის“ და „წყვეტილ“ გორებზე. მოცემულ ტერიტორიაზე შესწავლილია ნამოსახლარის კულტურული ფენები. ირკვევა, რომ მოსახლეობა განლაგებული იყო გორების ტერასებზე. ამ ტერასებზე აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით ანაბეჭდიანი ბათქაში და დანახშირებული ხის ძელების ნაშთები. ნაგებობა, რომელიც შეიძლება აიგეგმოს, ჯერ არ არის დადასტურებული. კულტურულ ფენებში აღმოჩნდა დიდძალი კერამიკა (ადგილობრივი — ბევრი, შემოტანილი — ცოტა), სალესები, ხელსაფქვავეები ძირითადად ძვ. წ. V-IV სს. ნამოსახლარს ეტყობა ძლიერი ხანძრის კვალი. „ჩაის“ გორაზე აღმოჩნდა რკინის სადნობი ქურის ნაშთები. აქ დადასტურდა თიხის საქშენი მილი და წიდების ნაშთები⁹⁹.

ამგვარად, ზემოთ მოტანილ არქეოლოგიურ და წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით საფიქრებელია, რომ მდ. რიონის შუა წელი საკვლევ პერიოდში საკმაოდ დაწინაურებულ ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ მხარეს წარმოადგენდა. თუმცა მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური სტატუსი სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო.

თ ა ვ ი II

სოფ. მთისძირის და მისი მიმდებარე ტერიტორიის ფიზიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

სოფ. მთისძირი მდებარეობს მდ. რიონის შუა წელზე (მარცხენა მხარეს). თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით მასზე გადის ვანის და სამტრედიის რაიონების საზღვარი. ასე რომ, სოფ. მთისძირის ნაწილი ვანის, ხოლო ნაწილი სამტრედიის რაიონში ექცევა. სოფ. მთისძირი ვანის რაიონულ ცენტრს — დაბა ვანს დაშორებულია რვა კილომეტრით, ხოლო ქ. სამტრედიას 16 კმ (სურ. 1).

ფიზიკურ-გეოგრაფიულად მთისძირი და მისი მიმდებარე ტერიტორია (მდ. რიონის მარცხენა შენაკადის მდ. ყუმურის ხეობა) სა-

⁹⁹ იხ. ნ. კ ი ლ უ რ ა ძ ე, კოლხური სოფელი ანტიკურ ხანაში, კრებ. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, I, თბ., 1978, გვ. 53—60.

მხრეთ იმერეთის მთისწინეთში ექცევა. ამ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ რეგიონს შუალედური ადგილი უჭირავს აჭარა-გურიის მთისწინეთსა და ზემო იმერეთის პლატოს შორის. იგი სამხრეთიდან ესაზღვრება კოლხეთის დაბლობს. აქ კლიმატური პირობების მიხედვით, კოლხეთის სხვა რაიონებთან შედარებით, ჰავა უფრო მშრალია. სამხრეთ იმერეთის მთისწინეთის ჰავა ხასიათდება ამგვარი მაჩვენებლებით: საშუალო წლიური ტემპერატურა დაბალ ადგილებში 14° უდრის, ხოლო მაღლა კი კლებულობს $11-12^{\circ}$ -მდე; უცივესი თვის ტემპერატურა $3-5^{\circ}$; წლიური ამპლიტუდა $19-20^{\circ}$ აღწევს. ატმოსფერულ ნალექთა წლიური ჯამი დასავლეთით 1600 მმ აღწევს, ხოლო აღმოსავლეთისაკენ კი მცირდება 1200 მმ-მდე¹.

სამხრეთ იმერეთის მთისწინეთი აგებულია მესამეული, უმთავრესად ოლიგოცენური და ნეოგენური ქანების წყებებით, რომელთა შედგენილობაში შედის სხვადასხვა ქანები — თიხები, ქვიშაქვები, კირქვები, კონგლომერატები და სხვ. ისინი გამოიყენებოდა სამშენებლო მასალად.

განსახილველი რაიონის რელიეფი ბორცვიანი და დაბალმთიანია, სიმაღლეთა რხევა 100-500 მ. აქ თითქმის მთელ სიგძეზე გაჭიმულია მთისწინა სერი, რომელიც გურიის მაღლობის დაფერდების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. იგი დასერილია მთელი რიგი ხეობებით. რომლებშიც მოედინებიან კოლხეთის დაბლობში (კერძოდ მდ. რიონში) ჩამავალი მდინარეები — ყუმური, სულორი და სხვ. მდ. რიონი წინათ უფრო ახლოს გაედინებოდა სამხრეთ იმერეთის მთისწინეთთან, ვიდრე ამჟამად. ამ რეგიონის ნიადაგი ძირითადად შედგება ყვითელმიწებისაგან. შიგადაშიგ გვხვდება ნეშომპალა-კარბონატული ნიადაგებიც. მცენარეთა საფარის სიმცირის გამო ხშირია ეროზიული პროცესები; გორაბორცვების ფერდობები ზოგან ჩამორეცხილ-ჩამოშვავებულია და შიშველი დედაქანი მოჩანს².

სამხრეთ იმერეთის მთისწინეთის ზოლის ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები და დაბლობები თავის გეოგრაფიულ-ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასასახლებელ ადგილებს ქმნიდნენ გამაგრებულ სამოსახლოთა მოსაწყობად და, საერთოდ, საცხოვრებლად.

დღევანდელი სოფელი მთისძირი განლაგებულია გორების ძირში. თვით ტოპონიმი „მთისძირი“ ახალია და დაკავშირებულია მის

¹ იხ. Н. А. Гвоздецк и й, Физическая география Кавказа, М., 1958, с. 103—120; ლ. მ ა რ უ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. II, თბ., 1970, გვ. 200—203.

² ლ. მ ა რ უ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201—202.

მდებარეობასთან. ამ 40-50 წლის წინ სოფ. მთისძირის ახლანდელი მოსახლეობა ხსენებულ გორებს გადაღმა ცხოვრობდა. ამ ტერიტორიას ამჟამად მთისძირელები საძოვრად და სავენახედაც იყენებენ. იგი მოიცავს რამდენიმე გორას და მათ შორის მდებარე დაბლობს. სოფ. მთისძირის მოსახლეობა ამ გორებს შემდეგნაირად იხსენიებს: „ნაქცევი გორა“ (სადაც ამჟამად თანამედროვე სასაფლაოა), „ადეიშვილების გორა“ (მდებარეობს „ნაქცევი გორის“ ჩრდილოეთით), „მთისძირის გორა“ (მდებარეობს „ადეიშვილების გორის“ დასავლეთით), „ნაბამბევის გორა“ (მდებარეობს „მთისძირისა“ და „ნაქცევი“ გორების დასავლეთით). „ადეიშვილების“ და „მთისძირის“ გორებს შორის ჩამოდის „გეფერიძეების“ ღელე, ხოლო „მთისძირის“ და „ნაბამბევის“ გორებს შუა — „წაბლა“ ღელე. ეს ღელეები წყალმარჩხია და მდინარე რიონისაკენ მიედინება (სურ. 2).

ამგვარად, ეს გორები ქმნიან ბუნებრივად შემოზღუდულ ტერიტორიას, რომლის შუაშიაც დაბლობია; ხოლო ღელეები გორებს შორის კლდეკარებივით წარმოგვიდგება, რომლებიც ადვილად გასამაგრებელ-ჩასაკეტი ჩანს. ამასთანავე „ადეიშვილების“ გორა რამდენაღმე წინ არის წამოწეული ასეთივე გორების რიგიდან და ერთი მხრივ, აკონტროლებს მდ. რიონის ხეობის კარგა მოზრდილ ნაწილს, ხოლო მეორე მხრივ — მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ ერთ-ერთ გზას ჰკრავს. „ადეიშვილების“ და „მთისძირის“ გორების წვერიდან ხელისგულივით მოჩანს მდ. რიონის ხეობა; კარგ ამინდში აქედან ფასის მთის (მთა, საიდანაც მდ. რიონი გამოედინება) წვერიც კი ჩანს. ძველი „მთისძირის“ ასეთ მდებარეობას დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. იგი რიონ-ყვირილას სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის გაყოლებით მიმავალ მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე გზას ჰკრავდა. ეს გზა ადეიშვილების და მთისძირის გორების ძირში გადიოდა³, რადგან ამ გორებთან ახლოს, დღევანდელი სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურდა ნარიონალი⁴.

ხსენებულ ტერიტორიაზე, რომელიც შემოზღუდულია ბუნებრივი გორებით (ადეიშვილების, ნაქცევის, ნაბამბევის, მთისძირის გორებსა და მათ შორის მდებარე დაბლობზე), არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლინდა ე. წ. წინარეანტიკური, ანტიკური ხანის და ად-

³ იხ. თ. ბერიძე, ვანის რაიონის ისტორიული გეოგრაფიიდან, კრებ. ვანი III, გვ. 28—40.

⁴ იხ. ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. II თბ., 1970. გვ. 201.

რეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარების ნაშთები (ნაგებობები, სამარხები).

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ძველი „მთისძირი“ მდ. ყუმურის-დან მომავალ ერთ-ერთ გზაზე იყო. თვით მდ. ყუმურის გზა კი გადადიოდა სამცხეში და მდ. რიონის და მდ. მტკვრის ხეობებს აკავშირებდა ერთმანეთთან. ეს გზა, მდ. მტკვრიდან დაწყებული, მოჰყვებოდა მდ. ქვაბლიანს, შემდეგ მიდიოდა ოძრხეს ციხესთან, იქიდან ე. წ. მეფის წყაროს გადასასვლელთან. აქ სხვა ბილიკ-გზების თავშესაყარიც არის (მაგ. ადიგენიდან). „მეფის წყაროს“ გადასასვლელის გავლის შემდეგ გზა ჩრდილო-დასავლეთით მიემართება და ზემო ჯაჯის ტბას ჩრდილოეთით ექცევა (აქედან ერთი ბილიკ-გზა მდ. სუფსის ხეობისაკენ ეშვება). ამის შემდეგ ერთი გზა მდ. სულორის წყალგამყოფ ქედამდე აღწევს და ხეობაში ეშვება, ხოლო მეორე ბილიკ-გზა მდ. ყუმურის ხეობაში გადადის. ეს მაგისტრალი არც თუ ძალიან ძნელად სავალი გზაა. ადგილობრივი მცხოვრებლები მას ახლაც იყენებენ მთაში საქონლის გასარეკად (სურ. 1).

მდ. ყუმურის⁵ ხეობაში გამავალი გზა გაივლის სოფლებს — გაილოურს, დუცხუნს, საპაიჭაოს (ყუმური), მიქელეფონს, ტობანიერს; ხოლო ტობანიერიდან ერთი ბილიკ-გზა შუამთისკენ მიდის, მეორე კი სოფ. მთისძირისკენ.

მდ. ყუმურის ხეობის ზემო წელზე მდებარე სოფლებს წინათ ერთი სახელით — საპაიჭაოთი მოიხსენიებდნენ. ახლა ასეთი სახელწოდების სოფელი აღარ არსებობს. ეს სოფლები ყველა გაერთიანებულია ყუმურის სასოფლო საბჭოში: ყუმური, მაისოური, დუცხუნი, გაილოური, მუქედი, ნიქოური, ვერხვანი და თხილოვანი. ამ სოფლების ტერიტორია გეოგრაფიულად ერთად კარგად იხაზება. აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება მთაწმინდის გორა, ჩრდილო-აღმოსავლეთით — მუქეთის გორა, ჩრდილოეთით — ქენიათის ქედი, დასავლეთით — საჯავახოს ქედის აღმოსავლეთი კალთები, ხოლო სამხრეთით — მდ. ყუმურისა და სუფსის წყალგამყოფი ქედი.

ხსენებულ ხეობაში არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად გამოვლინდა რიგი ახალი არქეოლოგიური ძეგლებისა, რომლებიც მომავალში შეიძლება გაითხაროს. ჯერჯერობით პირობითია ზედაპირული მასალების მიხედვით ძეგლების ასაკზე მსჯელობა, რადგან სტრატეგრაფიული და კიდევ სხვა არქეოლოგიური მონაცემების

⁵ სახელი ყუმური მეგრულ სიტყვას ჰგავს — ყომური — ტყემალი. იხ. არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938.

უქონლობა ცალკეული ძეგლის თარიღის დაკონკრეტების საშუალებას არ იძლევა.

ვანის რაიონის სოფ. გაილოურიდან 3 კმ-ზე, მდ. ყუმურის მარცხენა მხარეს, გამოვლინდა ძველი ნამოსახლარი გორა, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „მსხალთას“ გორას უწოდებს. მისი საერთო ფართობი დაახლოებით ოცდაათ ჰექტარს შეადგენს. სოფ. გაილოურის მცხოვრებლების თქმით, ამ გორაზე თიხის ჭურჭლისა და ბრინჯაოს ნივთების ნატეხებს პოულობენ. სოფ. გაილოურის „მსხალთას“ გორაზე და მის სამხრეთ ფერდობებზე მართლაც დადასტურდა კოლხური ქვევრების, სასმისების და ქოთნების ნატეხები, რომლებიც ე. წ. ადრეანტიკური და ელინისტური ხანით თარიღდებიან. ვიპოვეთ ქედებიანი ქვევრების ნატეხები. თიხა მოყავისფროდაა გამომწვარი, შეიმჩნევა ქარსის და კირქვის წვრილი მინარევები. ამ ტიპის ქედებიანი ქვევრები და, საერთოდ, კერამიკა აღმოჩენილია სოფ. მთისძირში, ვანში და კოლხეთის სხვა რაიონებში. „მსხალთას“ გორის სამხრეთის ფერდობზე აღმოჩნდა ე. წ. ელინისტური ხანის ქვევრების ნატეხები. ისინი შავზედაპირიანია მოყავისფროდ გამომწვარი. თიხაში ჩანს კირქვის წვრილი მინარევები. ქვევრის ზედაპირი დაღარულია. გორის სამხრეთ ფერდობებზევე დადასტურდა უცხოური (სინოპური) ჭურჭლის ნატეხები. „მსხალთას“ გორის სამხრეთ ფერდობზე, წვერიდან დახლოებით 50 მ-ის დაშორებით ვიპოვეთ ქვიშაქვისაგან გამოთლილი რაღაც სამშენებლო დეტალი, რომელიც გორის წვერიდან არის გადმოგორებული. გათლილ ქვას მართკუთხა პარალელებიპედის ფორმა აქვს და ერთ მხარეს ამოღრმავებულია (ქვა ჰგავს საკურთხეველს). თვით „მსხალთას“ გორის თავზე მიწა ცეცხლისაგან შესამჩნევად გადაწითლებულია და შეიმჩნევა შენობის კვალი; არის ბათქაშის ნაშთებიც. ამ ადგილას ე. წ. ანტიკური ხანის გარდა ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტებიც გვხვდება. რა პერიოდის არის შენობის ნაშთები, ჯერჯერობით გაურკვეველია.

სოფ. გაილოურის „მსხალთას“ გორაზე და მის სამხრეთ ფერდობებზე მიკვლეულ იქნა მასალა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ეს ადგილი ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში დასახლებული იყო.

სოფ. მაისოურში მდ. ყუმურის მარცხენა მხარეს, მდინარიდან დაახლოებით ერთ კილომეტრზე, დგას საპაიჭაოს ციხე. ის აღმართულია კონცხზე, რომელსაც „ციხის გორას“ ან კიდევ „მზვარეს“ უწოდებენ. ჩრდილოეთი მხრიდან ციხესიმაგრეს ჩამოუდის უსახელო დე-

ლე, ხოლო სამხრეთიდან კი—„ციხის“ დელე. ისინი ერთმანეთს უერთდებიან. ამ ორი მხრიდან ციხესიმაგრე მიუვალა. დასავლეთის მხარეს კონცხი, რომელზედაც ციხეა, ორი პარალელური თხრილითაა გამოყოფილი. ციხესიმაგრე შედგებოდა დედა-ციხისა და ორი კოშკისაგან. დედა-ციხის ფართობი დაახლოებით 500 კვ. მ-ია. კარგადაა შემორჩენილი ციხის სამხრეთი კედელი. ციხესიმაგრეს შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთიდან ჰქონდა. გზა კლდის მასივში არის გაჭრილი. ციხე ნაგებია ფლეთილი ქვით, კირხსნარის გამოყენებით. ამ გამაგრებული პუნქტის აგების თარიღის დადგენა ჭირს, რადგან ის სრულიად შეუსწავლელია, ხოლო ზედაპირული კერამიკული მასალა მის შემოგარენში არ დასტურდება. ყოველ შემთხვევაში, სავარაუდოა, რომ სტრატეგიულად ამისთანა მოხერხებულ ადგილას, თუნდაც უკვე ადრეულ შუა საუკუნეებში, რაღაც გამაგრებული ნაგებობა იყო.

საპაიჭაოს ციხის დასავლეთით, ნახევარ კილომეტრზე, არის ადგილი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ნადარბაზვეს უწოდებს. ტოპონიმი ფრიად საინტერესოა. აქ მიწის დამუშავების დროს გათლილ ქვებს პოულობენ. საპაიჭაო (ძველი მნიშვნელობით) ერთი შეხედვით „მცირე ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ შთაბეჭდილებას ტოვებს“⁶.

საპაიჭაოს ქვემოთ მდ. ყუმურის ხეობაშივე არის სოფ. მიქელაფონი, სადაც ციხის ნანგრევებია შემორჩენილი. ამ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა „ნაციხვარს“ უწოდებს. ზედაპირული კერამიკული მასალა აქაც არა ჩანს. სოფ. მიქელაფონში (მ. ბელთაძის ნაკვეთში) აღმოჩნდა კოლხური მონეტების განძი.

სოფ. მიქელაფონიდან რამდენიმე კილომეტრზე არის სოფ. ტობანიერი, რომელზედაც გადის სოფ. მთისძირიდან მომავალი გზა. აქ აღმოჩნდა შუა საუკუნეებისდროინდელი მონეტების განძი⁷.

მდ. ყუმურის ხეობაშივე, მარცხენა მხარეს, სოფ. მთისძირიდან დაახლოებით ერთ კილომეტრზე, არის არქეოლოგიურად ფრიად საყურადღებო ძეგლი — შუამთა. დღევანდელი სოფ. შუამთა განლაგებულია: „მელაშვილების“, „ქალის“, „ნაციხვარას“ გორებზე და მათ ძირში. ნაციხვარას გორის თავზე დადასტურდა შუა საუკუნეების

⁶ თ. ბერაძე, ვანის რაიონის ისტორიული გეოგრაფიიდან, კრებ. ვანი, III, გვ. 34.

⁷ განძი იხსება ქ. ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში; იხ. აგრეთვე, И. Л. Джалагания, Из истории монетного дела в Грузии XIII века, Тб. 1958 с. 115.

საფორტიფიკაციო ნაგებობის ნაშთები. გორაკის ძირში, თითქოს, გალავნის კვალიც შეიმჩნევა. გორის ფერდობებზე აღმოჩნდა შუა საუკუნეების კერამიკა, ზოგი ნატეხი ადრეული შუა საუკუნეებისაც გვხვდება. მაგ.: აღმოჩნდა წელშეზნეკილი ამფორების და წითელ-ლაკიანი კერამიკის ფრაგმენტები. შესაძლოა, რომ ამ ნაგებობის საძირკველი ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობაზეა აღმართული. ესციხე მოხსენებული აქვს გიულდენშტედტს თავის „მოგზაურობაში“⁸.

„ქალის“ და „მელაშვილების“ გორებზე აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით ანტიკური ხანის კერამიკა. მიწის ზედაპირი პირდაპირ მოფენილია მათი ნაშთებით. ამათგან ყველას სჭარბობს ელინისტური ხანის არქეოლოგიური მასალა. ჩვენ მიერ ხსენებულ ტერიტორიაზე ანაკრეფ არქეოლოგიურ მასალაში დასტურდება ე. წ. კოლხური სასმისები — ჭიქისებური და ცილინდრულტანიანი, მორუხო-მოყავისფრო ზედაპირით. სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ქვევრების და დერგების ფრაგმენტების სახით, რომლებიც ყველაზე მეტი იყო „მელაშვილების“ გორაზე. მათი თიხა მოყავისფროდაა გამომწვარი; შეიმჩნევა ქარსის და კირქვის წვრილი მინარევეები; ქედები. უცხოურიდან შეგვხვდა სინოპური ჭურჭლის ნატეხები. დიდი რაოდენობითაა ე. წ. კოლხური ამფორების ფრაგმენტები. ამგვარი კერამიკა აღმოჩენილია მთისძირში, ვანში და საერთოდ თითქმის მთელ კოლხეთში. ფრიად საყურადღებოა, რომ „მელაშვილების“ გორაზე, გლეხი გიორგი ძაგნიძის ეზოში დადასტურდა დიდი რაოდენობით ელინისტური ხანის კრამიტი. ისინი იმდენად ბევრი იყო, რომ ადგილობრივი მცხოვრები საკარმიდამო მიწის დამუშავება-გაწმენდისას მათგან მთელ გორებს აგროვებდა. კრამიტები წარმოდგენილია გვერდებაკეცილი, ბრტყელი და ე. წ. ღარიანი სახით. სოფ. შუამთის კრამიტი სოფ. მთისძირში და ვანში ნაპოვნ კრამიტებს ჰგავს. „მელაშვილების“ გორაზევე დადასტურდა დიდი რაოდენობით ბათქაშის ნატეხები. კრამიტის, ბათქაშის და კერამიკის ასეთი რაოდენობით აღმოჩენა შუამთაში მოწმობს, რომ აქ კარგა მოზრდილი დასახლება იყო.

ამგვარად, ამ არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით საფიქრებელია, რომ გზა მდ. ყუმურის გაყოლებაზე ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუასაუკუნეებში მოქმედებდა.

ძველი „მთისძირი“, „შუამთა“ და, საერთოდ, მთელი მდ. ყუმუ-

⁸ გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 159—160.

რის ხეობა ანტიკურ ხანაში ე. წ. „ვანის ქვეყნის“ სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შედიოდა. საფიქრებელია, რომ ე. წ. „ვანის ქვეყანა“ (ანტიკურ ხანაში) დაახლოებით ემთხვეოდა შემდგომი პერიოდის „საჩინოს“ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულს. სოფ. მთისძირი და მდ. ყუმურის ხეობა XVIII ს. დასაწყისისათვის ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით „საჩინოს“ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულში ექცეოდა. იგი ძირითადად მოიცავდა მდ. სულორის და მდ. ყუმურის ხეობებს. სამხრეთით ფერსათ-გურიის ქედი, ხოლო ჩრდილოეთით მდ. რიონი მიჯნავდა⁹.

ამ ტერიტორიის ძველი ნასახლარებიდან (დაფნარი, დაბლაგომი, მთისძირი, ჯერჯერობით სუსტადაა შესწავლილი—შუამთა, გაილოური, კეჭინარა, გორა, ბაგინეთი, ინაშაური, სულორი-საკაკილე, ძულუხი, ბულნარი, ბზვანი და სხვ. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, დღემდე ცნობილ ნამოსახლართა უმრავლესობა ანტიკური ხანისა ჩანს, მაგრამ მათი ერთი ნაწილი ამავე ხანის მასალასთან ერთად უფრო ადრეული პერიოდის ფენებსაც შეიცავს) ყველაზე დაწინაურებული ახვლედიანების გორა („ვანის ნაქალაქარი“) ჩანს. ანტიკურ ხანაში მისი გაბატონებული მდგომარეობა, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, აშკარაა. ახვლედიანების გორას, როგორც ჩანს, სხვებთან შედარებით უფრო ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა, რამაც ის გარკვეული „ქვეყნის“¹⁰ (ე. წ. „ვანის ქვეყნის“) სათავეში მოაქცია. იგი ურბანისტულ ცენტრად ჩამოყალიბდა თავისი სასოფლო ტერიტორიით, რომელშიაც შედიოდა ძველი „მთისძირიც“. როგორც ჩანს, „მთისძირს“, რადგან ვანისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა, „ვანის“ დაცვის ფუნქციაც ეკისრებოდა.

ფრიად საინტერესოა „ვანის ქვეყნის“ სოციალური და პოლიტიკური არსის საკითხი. სამწუხაროდ, წერილობით ცნობებში ამის შესახებ არაფერია ცნობილი. საერთოდ კოლხეთის შესახებ კი არის სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაცული ცნობა, რომელიც ალბათ, ვანის მიმდებარე ტერიტორიასაც („ვანის ქვეყანას“) ეხება: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა (ე. ი. კოლხეთი — გ. გ.), ცხადპყოფენ ამას მითები, რომლებიც მოგვითხრობენ იაზონის ლაშ-

⁹ იხ. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, „ქართლის ცხოვრება“, IV, თბ., 1973, გვ. 751 და ვახუშტისვე რუკები; თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28; Н. Ш. Кигурадзе, Дапнарский могильник, Тб., 1976, с. 10-58.

¹⁰ „ქვეყნების“ შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 7—196.

ქრობაზე, რომელიც მოვიდა მიდიამდე, და ამაზე უწინ კი ფრიქსეს (ლაშქრობაზე). ამის შემდეგ მემკვიდრე მეფეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“¹¹. (Strabo XI, II, 18).

მართებული ჩანს სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ამ ნაწყვეტის მ. ინაძისეული ინტერპრეტაცია. მისი აზრით, სტრაბონის ცნობა აიეტის მემკვიდრე მეფეების მიერ კოლხეთის „სკეპტუხიებად“¹² დაყოფის შესახებ გულისხმობს ქვეყნის დანაწილებას გარკვეულ ტერიტორიულ-საგამგეო ერთეულებად, რაც უნდა ყოფილიყო შედეგი სამეფო ხელისუფლების ადმინისტრაციული ღონისძიებისა და მიზნად ისახავს ქვეყნის მართვა-გამგეობის მოწესრიგებას. საფიქრებელია, რომ სკეპტუხიებად დაყოფა განხორციელდა კოლხეთის სამეფოს ჩამოყალიბებისთანავე, ხოლო სტრაბონის ცნობა უნდა განვიხილოთ, როგორც მოწმობა სამეფოს მართვაში გარკვეული პოლიტიკური ცენტრალიზაციისა¹³. სხვა მკვლევრების აზრით, სკეპტუხიებად დანაწილება გვიანდელი (ძვ. წ. II ს.) ამბავია, ხოლო სტრაბონის ცნობაში ასახულია მეფის ხელისუფლების სისუსტე და ცალკეული ოლქების გამგებელთა დამოუკიდებლობის აღიარება¹⁴.

სტრაბონის ამ ცნობის სხვადასხვანაირი გაგების საკითხი როგორც არ უნდა გადაწყდეს, ერთი მაინც ნათელია, რომ აქ საქმე ეხება კოლხეთის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დანაწილებას. კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული (სტრაბონისეული სკეპტუხიის) იყო, ალბათ, „ვანი“ თავისი მიმდებარე ტერიტორიით („ვანის ქვეყანა“)¹⁵.

¹¹ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 124; შდრ. Страбон, География (перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского), Л., 1964, с. 473.

¹² ტერმინი „სკეპტუხი“ (οικητισχίς-ου) ნიშნავს „სკიპტრის მპყრობელს“, გამგებელს. ამ ტერმინის სხვადასხვანაირი ინტერპრეტაციის შესახებ კოლხეთის მიმართ დაწვრილებით იხ. მ. ინაძე, კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXVI, № 6, თბ., 1961, გვ. 783—790 და იქვე მოხსენებული ლიტერატურა.

¹³ მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 788—790; ამავე აზრს იზიარებს ოთ. ლორთქიფანიძე, — იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, კრებ. ვანი, III, გვ. 15.

¹⁴ Г. А. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тб. 1970, с. 13.

¹⁵ იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, კრებ. ვანი III, გვ. 15—16 და იქვე დასახ. ლიტ.

საფიქრებელია, რომ ასეთივე ერთეული მდ. რიონის შუა წელზევე ე. წ. „ქუთაისის ქვეყანა“ იყო. ეს ორივე ერთეული ადრეული შუა საუკუნეებისათვის ექცეოდა მუხირისის მხარეში.

სოფ. მთისძირის შემთხვევით ნაპოვნი, ანაკრეფი და დაზვერვითი მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია სრული წარმოდგენა ვიქონიოთ „მთისძირის“ ძველ ნამოსახლარზე.

სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური შესწავლის პირველ ეტაპზე ერთ-ერთი ძირითადი სამუშაო იყო ძველი ნამოსახლარების ფარგლების დადგენა და არქეოლოგიური გათხრებისათვის ადგილის შერჩევა. მოპოვებულ იქნა დიდძალი ანაკრეფი მასალა და გაიჭრა თხუთმეტი თხრილი. დადგინდა, რომ ძველ ნამოსახლართა ნაშთები ვრცელდება „ადეიშვილების“, „ნაქცევი“, „ნაბამბევის“, „მთისძირის“ გორებსა და მათ შორის მდებარე ტერიტორიაზე¹⁶. ჯერჯერობით ეს ნაშთები ყველაზე უფრო თვალნათლივ ჩანს ადეიშვილების გორაზე და წაბლა ღელეში. აღნიშნულ ფარგლებში დადასტურდა ე. წ. წინარეანტიკური, ანტიკური ხანისა და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა.

ხსენებული ტერიტორიიდან არქეოლოგიურად ყველაზე უფრო საყურადღებოა ორი პუნქტი პირველი ადეიშვილების გორა (სურ. 3), სადაც ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების გამაგრებული ნაგებობების ნაშთებია. სტრატეგიული მნიშვნელობის ეს ნაგებობები განლაგებული იყო გორაზე და ზემოდან დაჰყურებდა მთელ გარემოს. ადეიშვილების გორას სამხრეთიდან ეკვრის „გეფერიძეების ნამოსახლარი“ (სურ. 4). აქ სამარხების ნაშთებია დადასტურებული.

მეორე პუნქტი წაბლა ღელეა, რომლის შუა წელზეც ე. წ. „ნაშუებთან“ ჯერ კიდევ 1952 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა მდიდრული ნივთები — სამარხეული ინვენტარის ნაშთები.

არქეოლოგიური დაზვერვების დროს გადაწყდა, რომ 1952 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი გაგვეთხარა, რათა გაგვერკვია მისი აღნაგობა და ტიპი. გათხრის დაწყებამდე ინფორმაციის მისაღებად მივმართე კოლმეურნე კაკო სტურუას, რომელიც მთისძირის სამარხის ნივთების ერთ-ერთი აღმომჩენია. კ. სტურუას თქმით, ძვირფას ნივთებს წასწყდომიან წაბლა ღელეში „ნაშუებთან“, სარების

¹⁶ დაახლოებით ასევე, გორაკების ფერდობებზე ან მათ ძირში არის დადასტურებული ძველი ნამოსახლარები ციხესულორში, შუამთაში, დაბლაგომში, დაფნარსა და თვით ახვლედიანების გორაზეც.

მოჭრის დროს. მათი ყურადღება მიუქცევია ბზინვარებას, რაც ოდნავ გამოსჭვივოდა ბრტყელი ქვის ქვემოდან. მთისძირელებს ქვა დაუცურებიათ და ღელეში გადაუგდიათ, ხოლო ნივთები ამოუღიათ (დაცურებული ქვა, ალბათ, დაიფშვნა, რადგან მისი ძეხნა ამოა გამოდგა). აქ რომ სამარხის ნაშთებთან გვაქვს საქმე, ამაზე ჰიგვანიშნებს კ. სტურუას ნათქვამი და ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ნივთების ჩაბარების აქტიც, სადაც აღნიშნულია ნივთებთან ერთად აღამიანის ძეგლების არსებობა. ამის გარდა, თვით ვადარჩენილი ნივთებიც (საყურე, კისრის რკალი, რიტონის ფრაგმენტები) სპეციფიკურია და რამდენადმე სამარხეულს ჰგავს. ისტ. მეც. კანდიდატმა ნინო ხოშტარიამ პირველმა გამოაქვეყნა მთისძირში შემთხვევით ნაპოვნი ეს ნივთები და ძვ. წ. VI საუკუნით დაათარიღა¹⁷.

კოლმეურნე კ. სტურუას მინიშნებით მოვძებნეთ სამარხის აღმოჩენის ადგილი და გავჭერით 1,04 მ × 1,30 მ × 2,12 მ ზომის თხრილი. კორდოვანი ფენის ალების შემდეგ, დაახლოებით 0,30 მ-ის სიღრმეზე გამოჩნდა ბათქაშის ნაშთები. როგორც შემდგომი თხრისას დავრწმუნდით, საქმე გვქონდა არეულ კულტურულ ფენასთან. მიუხედავად ამისა, მაინც დავედით ღელაქანზე და ზოგიერთი რამ დავაზუსტეთ.

თხრილში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტები და რკინის პატარა ნატეხი. შედარების შედეგად დადგინდა, რომ თხრილში ნაპოვნი ბრინჯაოს ფრაგმენტები და რკინის ნატეხი ნაწილებია აქვე, ჯერ კიდევ 1952 წელს ნანახი ბრინჯაოს ჭურჭლისა და რკინის ნივთისა. თხრილში აღმოჩნდა აგრეთვე კერამიკის ძალიან პატარა ნატეხები. მათი პატარა ზომების გამო მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ თიხის (უხეში და კირქვის მინარევებიანი) მიხედვით ისინი ადგილობრივი წარმოშობისა უნდა იყოს. აშკარად ჩანს, რომ კერამიკა ცეცხლშია მოხვედრილი. თხრილში ვიპოვეთ რკინის ლურსმანი (სიგრძე 3 სმ)¹⁸, რომელიც, შესაძლებელია, სამარხში ხის ნაწილების შესაკავშირებლად იყო გამოყენებული. მას ბრტყელი, მომრგვალებული თავი აქვს; ჟანგისაგან რუხი-მოყავისფრო ფერისაა. თხრილის გაფართოების დროს ვიპოვეთ მინის ნატეხი¹⁹. მინა უფერულია, ეტყობა

¹⁷ Н. В. Хоштариа, Археологические исследования в Вани и Ванском районе в 1952 году, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, თბ., 1959, გვ. 149—161.

¹⁸ ინვ. № 07:6:74:134 — 07 ვანის ნაქალაქარის ნომერია, ხოლო 6 — მთისძირის.

¹⁹ № 07:6:74:133.

ხევის კვალი და თითქმის არ არის ირიზებული. მინის ეს ნატეხი რა-
ღაც ჯამისა უნდა იყოს და, ალბათ, აქ უფრო გვიან არის მოხვედ-
რილი.

სამარხის მახლობელი ტერიტორიის გამოკვლევის მიზნით თხრი-
ლი ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ გავაგრძელეთ. მასალა თითქმის არ
დადასტურდა. აღმოჩნდა მხოლოდ ბათქაშები, რომლებსაც ცეცხლის
მოქმედების კვალი ეტყობა. ერთ-ორ ბათქაშზე შეიმჩნევა ხის წნუ-
ლის ანაბეჭდი. აღმოჩნდა აგრეთვე დანახშირებული ხის ფრაგმენ-
ტები. შესაძლოა, ეს მართლაც ერთ-ერთი დადასტურება იყოს სა-
მოსახლოსთან ცალკეული სამარხების არსებობისა.

წაბლა დელეშივე გავთხარეთ მეორე თხრილი. ეს თხრილი დაა-
ხლოებით 300 ნაბიჯით არის დაშორებული 1952 წელს შემთხვევით
ნანახი სამარხიდან. იგი თითქმის გორის ძირშია გაჭრილი, ტერასა-
ზე. ამ თხრილში სტრატეგრაფიის დადგენა არ მოხერხდა, რადგან
მიწა ჩამოშვავებული აღმოჩნდა. სამაგიეროდ აქ დადასტურდა ე. წ.
ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კერამიკის ნატეხები.

საერთოდ, მთისძირის მთელი ტერიტორია, რომელიც მოქცეუ-
ლია გორებზე და მათ შორის, ძალიან დაზიანებულია ეროზიით. მაგა-
ლითად, ადგიშვილების გორა იმდენად არის ჩამოშვავებული და და-
შლილი, რომ ზოგიერთ ადგილზე კორდოვანი ფენა გადაცლილი აქვს
და მოჩანს შიშველი დედაქანი.

დედაქანი სოფ. მთისძირში მოყვითალო-მონაცრისფრო ფერისაა
და უმეტეს შემთხვევაში შედგება წვრილი ქვების გამაგრებული ნა-
ერთისაგან (კონგლომერატი). ამგვარი ადგილობრივი ქანებიდან მო-
ჭრილი ქვები შეიმჩნევა სოფ. მთისძირში აღმოჩენილ სამშენებლო
მასალაში. როგორც ჩანს, იგი უხვად გამოიყენებოდა სამშენებლო
მიზნებისათვის. ადგილობრივი წარმოშობის წვრილი კენჭები ზოგ-
ჯერ თვით სამშენებლო კერამიკის (კრამიტი, აგური), ან სხვა კერა-
მიკის თიხაშიც გვხვდება. თითქმის მთელი „მთისძირის“ ტერიტო-
რია მოფენილია ბათქაშის ნატეხებით, რომელთა შემადგენლობა-
შიც აშკარად ჩანს ადგილობრივი კონგლომერატი. ბათქაშის ნატე-
ხებს ეტყობა ცეცხლის კვალი.

„ადგიშვილების“ გორის სამხრეთით, „გეფერიძეების ნამოსახ-
ლარზე“ გაიჭრა ათი თხრილი. ამათგან ყველაზე ღრმა გამოვიდა
№ 1 თხრილი, სადაც დედაქანი მიწის ზედაპირიდან 2,30 მ-ის სიღ-
რმეზე იყო, ხოლო მიწის ზედაპირიდან ყველაზე ახლოს დედაქანი გა-
მოჩნდა № 3 თხრილში (0,35 მ). ამ თხრილში კერამიკული მასალაც
თითქმის სულ არ დადასტურებულა, ხოლო დანარჩენ თხრილებში

კერამიკა და ლითონის ნივთების ფრაგმენტები აღმოჩნდა. აქაც, ისევე როგორც წაბლა ღელეში, სტრატოგრაფიის დადგენა არ მოხერხდა. მიწა დამეწყრილი და გადაადგილებული იყო.

„გეფერიძეების ნასახლარის“ ათი თხრილიდან ორი გავჭერით იმ ადგილზე, სადაც ანაკრეფი კერამიკის მიხედვით ე. წ. წინარეანტიკური ხანის მასალა გვეგულებოდა. ეს ადგილი „გეფერიძეების ნამოსახლარიდან“ გეფერიძეების ღელისკენ მიმავალ გზაზეა. აქედან მომდინარე არქეოლოგიურ მასალაში დიდი ადგილი უკავია კანელურებიან, სამკუთხედებიან და კოპებიან შავპრილა კერამიკას.

ოთხი თხრილი თვით „გეფერიძეების ნამოსახლარზე“ გავჭერით. ეს ადგილი მოპოვებული მასალის მიხედვით ძველ სამაროვანს უნდა წარმოადგენდეს. აქ დადასტურდა ქვევრსამარხებისათვის დამახასიათებელი მასალა.

№ 2 თხრილის ჭრილში გამოჩნდა ორი ორმოს კვალი. ეს ორმოები ქვევრისთვის სპეციალურად ჩაჭრილს ჰგავს. ამასთანავე, ამ თხრილშივე ვიპოვეთ ისეთი ნივთები, რომლებიც ქვევრსამარხებისთვის არის დამახასიათებელი. სამწუხაროდ, ხსენებული სამაროვანი განადგურებულია, რადგან აქ გეფერიძეების სამოსახლო იყო და სამარხები მიწის დამუშავების დროს დაინგრა. როგორც ჩანს, მიწის დამუშავების დროს ფარცხავდნენ და ანთავისუფლებდნენ ქვებისაგან, კრამიტისა და კერამიკის ნატეხებისაგან; ხოლო შემდეგ ამ ნატეხებს ერთ ადგილზე აგროვებდნენ. „გეფერიძეების ნამოსახლარზე“ დადასტურებულია რამდენიმე ასეთი ნაყარი გროვა.

შედარებით უკეთ იყო შემონახული „გეფერიძეების ნამოსახლარიდან“ ჩრდილო-დასავლეთით, „ნაბამბევის“ გორის წინ, „ნიკურაძეების უბანთან“ ჯერ კიდევ 1958 წ. შემთხვევით ნაპოვნი ქვევრსამარხები. ქვევრსამარხები შემთხვევით უპოვნია კოლმეურნე შოთა ნიკურაძეს, წყალსაწრეტი არხის გაჭრის დროს,

„მთისძირის“ გორის წვერის პლატოზე გავჭერით № 13 თხრილი. კორდოვანი ფენის ალების შემდეგ გამოჩნდა ცეცხლისაგან გადაწითლებულ-გადაშავებული ბათქაშის ნატეხებიანი მიწა. ამ თხრილში აღმოჩნდა დანახშირებული ძელების ნაშთებიც. ბათქაშიანი ფენის უკეთ გამოვლენის, მისი გავრცელების საზღვრების დადგენის მიზნით თხრილი გავაფართოვეთ (3 მ×6 მ). ბათქაშიანი ფენა თხრილის მთელ ფართობზე ერთნაირი ინტენსივობის არ გამოდგა. იგი თხრილის დასავლეთ მხარეს შეთხელდა და გაქრა, ხოლო სამხრეთის მხარეს გორის ფერდობისკენ გადის და იქ წყდება (ბათქაშ-ძელებიანი ფენის მაქსიმალური სისქე 30 სმ-მდე აღწევს). საფიქრებელია, რომ

აქ საქმე ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობის ნაშთებთან გვაქვს. ცდა — დაგვედგინა ნაგებობის გეგმარება, უნაყოფო აღმოჩნდა. ბათქაშის ნატეხებიანი ფენის პრეპარაციის დროს დადასტურდა ელინისტური ხანის ადგილობრივი და იმპორტული კერამიკა. კერამიკას ცეცხლის მოქმედების კვალი ეტყობა. ნაგებობა აქვეა ჩაქცეული. ბათქაშიანი ფენის მომდევნო, მოყვითალო-მონაცრისფრო ფენამ არავითარი კულტურული ნაშთები არ მოგვცა. ეს ფენა უშუალოდ კლდოვან დედაქანზე დადიოდა (სისქე 25 სმ-მდე).

„ადეიშვილების“ გორაზე, აღმოსავლეთ ფერდობის ზედა ტერასაზე, წვერიდან დაახლოებით ორმოცდაათი მეტრის დაშორებით (№ 11 თხრილი) დადასტურდა მძლავრი კულტურული ფენები. განათხარში კულტურული ფენები აღმოჩნდა (სტრატეგრაფიულ კრილში) დაწყებული კორდოვანი ფენიდან დედაქანამდე. ქრონოლოგიურად ეს ფენები დიდ მონაკვეთს მოიცავენ — ადრეული შუა საუკუნეებიდან ე. წ. წინარეანტიკურ ხანამდე და გამოირჩევიან მეტ-ნაკლები ინტენსივობით.

შეთერთმეტე თხრილი, რომელშიც ჯერ კიდევ 1975 წელს გამოვლინდა ნაგებობის ნაშთები, 1976 წელს გახდა ამ ადგილის ფართო არქეოლოგიური შესწავლის მიზეზი. გაითხარა 350 კვ. მ ფართობი, სადაც კულტურული ფენების სიღრმე ზოგან 3,50 მ აღწევს. ხსენებული ფართობი დაფარული იყო ხშირი ბუჩქნარით, რაც თხრის დროს ვარკვეულ სიძნელეს ქმნიდა. აქ კულტურული ნაშთები მიწის ზედაპირზე იყო ამოსული, რაც იმით აიხსნება, რომ ვიდრე აქ ბუჩქნარის საფარი გაჩნდებოდა, სოფ. მთისძირელებს ვენახი ჰქონდათ გაშენებული და მიწას აბრუნებდნენ.

ქვემოთ მოცემულია ამ განათხარის კულტურული ფენების აღწერა თანმიმდევრულად ზემოდან ქვემოთ: განათხარის პირველი კულტურული ფენა შეიცავს კორდოვან, ჰუმუსნარევ მოშავო და მის ქვემოთ მოყავისფრო-ყვითელი ფერის წვრილ ქვებიან ნიადაგს. ქრონოლოგიურად ეს კულტურული ფენა ადრეული შუა საუკუნეების, გვიანანტიკური და ელინისტური ხანის არქეოლოგიური მასალის შემცველია. ზედა (პირველი) კულტურული ფენა (არეულია) წარმოიშვა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ბორცვ-გორის თავზე არსებული ნაგებობები დაინგრა და გადმოიშალა „ადეიშვილების“ გორის ფერდობებზე. აქ ზედა კულტურული ფენის წარმოშობას საუკუნეების განმავლობაში მიწის დაცურება-გადაადგილებამაც შეუწყო რამდენადმე ხელი. ხსენებული კულტურული ფენა გორის წვერისკენ 45 სმ შეადგენს, ხოლო ძირისკენ სისქე კლებულობს 29 სმ-მდე (სურ. 9).

პირველ და მეორე კულტურულ ფენებს შორის არის მოშავო მიწის სტერილური შრე, რომელიც ჩამორეცხვების შედეგად წარმოიქმნა. ამ შრის ქვეშ იწყება მეორე კულტურული ფენა, რომელსაც ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა, სულ გადაწითლებულ-დანახშირებულია. ეს კულტურული ფენა შედგება მოყვითალო-შავი მიწისაგან (მეორე კულტურულ ფენაში შემორჩენილია ნაგებობის ნაშთები *in situ* მდგომარეობაში). მეორე და მესამე კულტურულ ფენებს შორის სტერილური ფენა თითქმის არ შეიმჩნევა. მესამე კულტურული ფენა შედგება შავი მოყავისფრო მიწისაგან, რომელიც დედაქანიდან გამოყოფილია წებოვანი თიხა-მიწით. ამ ფენაში, მეორე ფენისაგან განსხვავებით, ბათქაშები არ არის. სამაგიეროდ ადგილ-ადგილ ჩანს ნახშირის კვალი და წიდების ნალვენთები. აქვე დადასტურდა რაღაც დანგრეული ნაგებობის კვალი, რომლის ქვებიც, ალბათ, გამოიყენეს მეორე კულტურული ფენის ნაგებობის ასაგებად.

ადგიშვილების გორის ფერდობებზე დადასტურებულმა ზედა კულტურულმა ფენამ და ანაკრეფმა არქეოლოგიურმა მასალამ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ გორის თავზეც რაღაც მოზრდილი ნაგებობები უნდა ყოფილიყო. ამიტომ ჩვენი შემდგომი მუშაობა ამ მიმართულებით წარვმართეთ.

1976 წელს ადგიშვილების გორის წვერის პლატოზე № 12 თხრილში აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობის ნაშთები. 1977 წელს კი გავთხარეთ ადგიშვილების გორის წვერის თითქმის მთელი პლატო. გაითხარა 635 კვ. მ. ფართობი. პლატო დაფარული იყო ხშირი, გაუვალი ბუჩქნარით. მისი გულდასმით დათვალიერების შემდეგ ალაგ-ალაგ მიწის ზედაპირზე აღმოჩნდა კედლის ნაშთები.

ფენები № 12 თხრილში შემდეგნაირად იყო განლაგებული: პირველი კულტურული ფენა წარმოდგენილია ე. წ. გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ნაშთებით. ამ კულტურული ფენის სიღრმე 1,30 მ აღწევს, ხოლო ზოგან 0,35 მ-ზე წყდება მიწის ზედაპირიდან. დედაქანი (თირი) ხანდახან თითქმის მიწის ზედაპირზეა ამოსული. ამ კულტურული ფენის კორდოვანი საფარი შავი მოყვითალო ფერისაა, წვრილი კენჭების მინარევით; შიგ გვხვდება კერამიკული ნაშთები. კორდოვანი საფარის მოხსნის შემდეგ გამოჩნდა კირხსნარიანი კედლების ნაშთები. აქ ნიადაგი შავი მოყავისფრო ფერისაა (პირველ კულტურულ ფენაში დადასტურდა კირხსნარით ნაგები შენობის ნაშთები *in situ* მდგომარეობაში).

მეორე კულტურული ფენა, რომელიც მდებარეობს პირველ კულტურულ ფენასა და დედაქანს (თირი) შორის, ხასიათდება ე. წ. ელინისტური და ადრეანტიკური ხანის ნაშთებით. მისი სისქე ზოგჯერ 30 სმ აღწევს. ნიადაგი ზედა ფენასთან შედარებით უფრო მოშავო ფერისაა და კენჭებს არ შეიცავს.

კულტურულ ფენებში ყველაზე მრავალრიცხოვნად წარმოდგენილია კერამიკული ნაწარმი. იგი სხვა სახის არქეოლოგიურ მონაცემებთან (მაგ., სტრატეგრაფიულ) ერთად წარმოდგენას გვიქმნის „მთისძირის“ ძველი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობაზე, საშინაო და საგარეო სავაჭრო ურთიერთობაზე. სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი კერამიკა დანიშნულების მიხედვით ნაწილდება — საოჯახო, სამეურნეო, ტარა და სამშენებლო. მათში გამოიყოფა ადგილობრივი და შემოტანილი კერამიკა. სამშენებლო კერამიკა სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე წარმოდგენილია კრამიტით და აგურით. ისინი განსაკუთრებით ბევრია ადგილობრივების გორაზე და მის ახლომახლო. კრამიტი ელინისტური და ადრეული შუა საუკუნეებისაა, ხოლო აგური — ადრეული შუა საუკუნეების.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე გაჭრილი ყველა, თხუთმეტივე თხრილის არქეოლოგიური მასალა ერთმანეთის სინქრონულ-იდენტურია და მათში აურეველი ფენების მონაცვლეობაც ერთნაირია.

ზემოთ აღწერილ სტრატეგრაფიული ჰრილების საფუძველზე მთელი „მთისძირის“ ძველი სამოსახლოს სტრატეგრაფიული ჰრილი ზოგადად ასეთია (დამეწყრილი ადგილების გარდა):

1. კორდოვან-ჰუმუსური ფენა; მოშავო-მოყვითალო ფერისაა და წვრილ ქვებიან ნიადაგს შეიცავს. ქრონოლოგიურად ეს ფენა ძირითადად ადრეული შუა საუკუნეების, გვიანანტიკური და ელინისტური ხანის არქეოლოგიური მასალების შემცველია. ამ ფენის მაქსიმალური სიმძლავრე დაახლოებით ერთი მეტრია.

2. მოშავო-ყავისფერი ფხვიერი ნიადაგი. იგი წვრილ კენჭებს ნაკლებად შეიცავს. ქრონოლოგიურად ამ ფენაში გვხვდება ელინისტური ხანის და ძირითადად ადრეანტიკური და წინარეანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალა. ამ ფენის მაქსიმალური სიმძლავრე დაახლოებით 1,50 მ აღწევს.

3. შავი წებოვანი თიხნარი ნიადაგი (კარგი მასალაა კერამიკის წარმოებისათვის), რომელიც უშუალოდ დადის დედაქანზე. ეს ფენა კულტურულ ნაშთებს ნაკლებად შეიცავს. მისი სისქე დაახლოებით 40 სმ არ აღემატება.

4. დედაქანი, რომელიც მთისძირში რბილ კლდეს (თირი) წარმოადგენს, მოყავისფრო-ყვითელი ფერისაა.

სოფ. მთისძირში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების საფუძველზე და უახლესი არქეოლოგიური მასალის მოშველიებით, ძველი „მთისძირის“ განვითარების ქრონოლოგიური ეტაპები ზოგადად ასე წარმოგვიდგება (მართალია, მათში შეინიშნება ზოგიერთი ქრონოლოგიური ტეხილი):

I — ძვ. წ. VII—VI სს.;

II — ძვ. წ. V—IV (პირველი ნახევარი) სს.;

III — ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი) — I სს.;

IV — ახ. წ. I—VIII სს.

თ ა ვ ი III

სოფ. მთისძირი ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე ჯერჯერობით მოსახლეობის კვალი დაახლოებით ძვ. წ. VIII ს. ჩანს. ამას მოწმობს ამ ხანის კერამიკა, რომელიც დღემდე ცოტაა ნანახი „გეფერიძეების ნამოსახლარზე“. ის სულ ცხრა ცალი, ე. წ. ზოომორფული ყურით, ოცდაათამდე ქოთნის ორნამენტირებული და რამდენიმე შავპრიალა ნატეხით არის წარმოდგენილი. მათი თიხა მოყავისფრო-ნაცრისფერია და საკმაოდ კარგად არის განლექილი. ყურების რქისნაირი შვერილები ბოლოებმოკვეთილია. ყურები დაწახნაგებულია. სამწუხაროდ, კერამიკის ეს ფრაგმენტები ან ანაკრეფი მასალიდან, ან კიდევ არეული (დამეწყრილი) ფენიდან არის. ამიტომ მათი დათარიღება მხოლოდ პარალელური არქეოლოგიური მასალით ხერხდება. ამგვარი წაკვეთილი რქისნაირი შვერილებიანი დაწახნაგებული ყურები, კერამიკის ნატეხებზე ფიქსირებული ორნამენტი — ღრმა კანელურები, კოპები და სხვ. ზოგადად სინქრონულ-ანალოგიურია დაბლაგომის ქვედა (ნაწილობრივ შუა)¹, ნოსირის² და ნაოხვამუს³ ზედა ფენის არქეოლოგიური მასალისა.

¹ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II., Тб., 1950, таб. 36; ვ. თოლორაძეა, არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში 1973—1974 წწ., კრებ. ვანი III, თბ., 1977, სურ. 57.

² დ. ქორიძე, ნ. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, კრებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., 1971, გვ. 31—51, ტაბ. VIII.

³ Б. А. Куфтин, Материалы..., т. II, таб. 55, 57.

სოფ. მთისძირის ახლომახლო მასზე უფრო ძველი ნამოსახლარების ნაშთები მხოლოდ სოფ. დაბლაგომში (დაბლაგომის ქვედა და შუა ფენები) არის დაფიქსირებული. ამიტომ შესაძლოა, რომ „მთისძირში“ მოსახლეობა „დაბლაგომიდან“ გადმოსახლებულიყო. ეს გადმოსახლება შეიძლება „დაბლაგომის“ სამოსახლოზე მოსახლეობის მატებით აიხსნას, რასაც, ბუნებრივია, მოჰყვა ახალი, დასასახლებლად მოხერხებული ადგილ-მიწების დაკავება (ამ შემთხვევაში „მთისძირის“ ტერიტორიის).

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების პირველი პერიოდის ამსახველი (ძვ. წ. VII-VI სს.) არქეოლოგიური მასალა ძირითადად აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორაზე და მის ძირში „გეფერიძეების ნამოსახლარზე“ (ქვედა კულტურული ფენა). ამ პერიოდის ქრონოლოგიური ჩარჩოების დასადგენად ძირითადად ვეყრდნობით „მთისძირის“ ნამოსახლარის სტრატиграფიულ მონაცემებს, რომელიც ყველაზე გამოკვეთილად № 11 თხრილის ნაგებობებზე დაკვირვებისას ჩანს (ქვედა ფენა). მათ კერამიკაშიც შეიმჩნევა რიგი განსხვავებებისა. ეს განსხვავებებია — დაბალი კანელურებით, კოპებით ან ამოღარული რომბული ორნამენტით შემკული კერამიკა; აქ ერთ აურეველ ფენაში გვხვდება, ერთის მხრივ, ე. წ. წინარეანტიკური ხანის კერამიკისთვის დამახასიათებელი ელემენტები, ხოლო მეორეს მხრივ, ე. წ. ადრეანტიკური ხანის კერამიკის დამახასიათებელი ნიშნები. ამ ფენაში აღმოჩნდა ადრეული ქიოსური ამფორის ძირიც (ინვ. № 07:6:74:2).

ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს საწყისი ხანა წარმოდგენილია ძირითადად კერამიკით და ნაგებობის ნანგრევებით (№ 11 განათხარის III კულტურული ფენა). ამ ნაგებობასთან დადასტურდა რკინის წარმოების ნაშთები. როგორც ჩანს, ამ ხანის სამოსახლოს ძირითადად „ადეიშვილების“ გორა და მისი მიმდებარე პატარა ტერიტორია ეჭირა. აქედან მომდინარე, ძვ. წ. VII-VI სს. არქეოლოგიური მონაცემები არ არის საკმარისი ამ პერიოდის სამოსახლოს ხასიათის დასადგენად. საფიქრებელია, რომ აქ იყო სოფლური დასახლება, რომელიც „ადეიშვილების“ გორის ტერასებზე იყო განლაგებული, ხოლო გორის ძირა, მიმდებარე ფართობს („გეფერიძეების ნამოსახლარი“) კი უფრო სამეურნეო მიზნებისთვის იყენებდნენ.

ფრიად საინტერესოა „ადეიშვილების“ გორის (№ 11 განათხარზე) ქვედა ფენაში აღმოჩენილი ნაგებობა. იგი თითქმის მთლიანად განადგურებულია. ეს ნაგებობა დგას ზედა ტერასაზე. ნაგებობისაგან მხოლოდ ფლეთილი ქვიშაქვით ნაგები კედლის ნაშთებია შემო-

რჩენილი. კედლის სიგანე დაახლოებით 1,20 მ-ია. კედელი ისეა მოწყობილი, რომ წრიული ნაგებობის ნაშთებს ჰგავს. შუა კულტურული ფენის ნაგებობისაგან განსხვავებით ამ კედლის ქვებს ცეცხლის კვალი არ ემჩნევა. ნაშალ კედელთან ახლოს, ნაცრიან მიწაში აღმოჩნდა რკინის წიდეები — ნალვენთები. ქიმიურ-მეტალურგიული ანალიზის შედეგად დადგინდა, რომ ცეცხლში შემთხვევით მოხვედრილი ლითონი (რკინა) ასე არ გაღვებოდა (წიდეების ანალიზი ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მეტალურგიის ინსტიტუტში ტექნიკის მეცნიერებათა კანდიდატის გ. ინანიშვილის ხელმძღვანელობით), მით უმეტეს, რომ კედელზე ცეცხლის კვალი არ ჩანს. შესაძლოა, რომ აქ ლითონის სამჭედლოს დანგრეულ ნაშთებთან გვაქვს საქმე. საინტერესო კერამიკული ნივთი აღმოჩნდა აქვე. ეს არის მსხლის ფორმის ორად გაჭრილი გამომწვარი თიხის გუნდა. ორივე ნახევარს ბრტყელ ზედაპირზე ლარები ემჩნევა (ინვ. № 07:6:76:33) (სურ. 40). ნივთის თიხა აგურისფერია, კირქვის მინარევებით; ადგილობრივია. საფიქრებელია, რომ ეს გაჭრილი გუნდა რაღაც ჩანგლისებური ნივთის ყალიბი იყოს.

მდ. რიონის შუა წელზევე, რომელიც დაცილებულია მეტალურგიის ხედლეულის რაიონებს (აჭარა, აფხაზეთი, სვანეთი, რაჭა)⁴, სოფ. მთისძირის გარდა ლითონის წარმოების ნაშთები აღმოჩნდა ქუთაისის მიდამოებში, დაბლაგომში, დაფნარში (იხ. ზემოთ). საფიქრებელია, რომ ძვ. წ. VI-V საუკუნეებში რკინას ამუშავებდნენ რკინის ხედლეულის რაიონებიდან დაცილებულ ადგილებშიც. „ამას კი ძალზე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შინა ეკონომიკური კავშირების შემდგომი განვითარებისათვის“ კოლხეთში⁵. რკინამ უდიდესი როლი შეასრულა საზოგადოების ისტორიაში. მან „შესაძლებელი გახადა მემინდვრეობა ვრცელ ფართობებზე, ტყით დაფარული დიდი ადგილების გაკაფვა და დამუშავება“⁶ (წერილობითი წყაროების მიხედვით კოლხეთი განთქმული იყო ტყეებით, რომელსაც ფართოდ იყენებდნენ სამშენებლო მასალად და სხვა ქვეყნებშიაც გაჰქონდათ).

⁴ იხ. И. А. Г р д з е л и ш в и л и, Железоплавильное производство в древней Грузии, Тб., 1964; Д. А. Х а х у т а й ш в и л и, К истории древне-колхской металлургии железа, сб. Вопросы древней истории, Тб., 1973, с. 170—179.

⁵ ით. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქართველოს მეცნ. აკადემიის ჟურნალი „მაცნე“, 1976, № 2, გვ. 118—119.

⁶ ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1953, გვ. 223.

„რკინამ ხელოსანს ისეთი მტკიცე და მჭრელი იარაღი მისცა, რომელსაც ვერ უძლებდა ვერც ერთი ქვა, ვერც ერთი იმ დროის ცნობილი სხვა ლითონი“⁷.

„მთისძირის“ შინა (კოლხეთის) ეკონომიკურ და სავაჭრო კავშირებზე უნდა მიუთითებდეს აგრეთვე კერამიკის ერთი ჯგუფი, რომელიც რამდენადმე განცალკევებით დგას მთისძირში აღმოჩენილი ჭურჭლისაგან. მათში არის დერგის ნატეხებიც, რომელიც, ალბათ, გადასატან ტარად გამოიყენებოდა. ამ კერამიკის თიხა ძალიან ქარსნარევიან და მოთეთრო-ნაცრისფერია. ქარსის მარცვლების სიმრავლისაგან ჭურჭლის ზედაპირი ბზინავს. სხვა მხრივ კერამიკის ეს ჯგუფი იგივე ფორმებს და ორნამენტს იმეორებს, რაც დამახასიათებელია ადგილობრივი (კოლხური) კერამიკისათვის. თიხის ამ განსხვავებამ გვაფიქრებინა, რომ კერამიკის ეს ჯგუფი შემოტანილია კოლხეთის კერამიკული წარმოების სხვა ცენტრიდან. მაგალითად:

1. დერგის პირ-კედლის და ყურის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:153; პირის დმ — 34 სმ; კედლის სისქე — 9 მმ). ყური ე. წ. ზოომორფულია და ოვალურგანივკვეთიანი; პირის გვირგვინი გარეთ არის გადმოხრილი და ოთხკუთხაგანივკვეთიანია; ცილინდრული ყელი ფართო ღარებითაა შემკული. დერგის კორპუსი კანელურებითაა დასერილი.

2. წრიული ხუფის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:120; დმ — 9,8 სმ; სისქე — 9 მმ). ხუფი ზემოდან შემკულია დაშტრიხული სამკუთხედებით.

3. ქოთნის ძირ-კედლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:294; ძირის დმ — 14 სმ; კედლის სისქე — 6 მმ). ქოთნის ძირი ბრტყელია, კედლები ძირისკენ დახრილია; შემკულია დაბალი კანელურებით, რომლებიც უშუალოდ ძირამდე არ ჩამოდის, ხოლო ძირთან წნეხვით გამოყვანილი ირგვლივი ზოლები აქვს.

სოფ. მთისძირის ქვედა კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი კერამიკა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების „მთისძირის“ ხელოსნობის ისეთი დარგის შესახებ, როგორც არის მეთუნეობა. აღნიშნული დროის ადგილობრივი კერამიკოსების ნაწარმში შეიძლება გამოიყოს ჭურჭლის რამდენიმე ჯგუფი:

ძველი „მთისძირის“ ამ პერიოდის ქოთნები ძირითადად ერთნაირია, მაგრამ მათ შორის მაინც გამოიყოფა ორი ტიპი: ერთი — მოკლე ყელიანი, ძირისკენ დავიწროებული, ხოლო მეორე — უფრო კას-

⁷ ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ოჯახის, კერძო საკუთრების, და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953, გვ. 223.

რის ფორმისა. ორივეს დამახასიათებელი ნიშანია კანელურებით შემკობა. მოვიყვანთ მაგალითებს: ა) ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:134; პირის დმ — 16 სმ; კეცის სისქე — 6 მმ); პირის კიდე სადაა; ყელი მოკლე; შემკულია ოდნავ ირიბი კანელურებით. კედელი ძირისკენ ვიწროვდება. ბ) ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:130; პირის დმ—15 სმ;კეცის სისქე—5 მმ); პირის კიდე სადაა; ყელი მოკლე, შემკულია კანელურებით. კედელი ძირისკენ ვიწროვდება. გ) ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტი წაკვეთილბოლოებიანი ე. წ. ზოომორფული ყურით (ინვ. № 07:6:76:175; პირის დმ — 15 სმ; კეცის სისქე — 6 მმ); პირის კიდე სადაა; ყელი მოკლე; შემკულია კანელურებით. კედელი ძირისკენ სწორად ჩადის. დ) ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:167; პირის დმ — 17 სმ; კეცის სისქე — 4 მმ); პირის კიდე სადაა; ყელი მოკლე; შემკულია კანელურებით; კედელი ძირისკენ სწორად ჩადის. ე) ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:80, ძირის დმ — 10 სმ; კეცის სისქე — 4 მმ); ძირი სადაა, ბრტყელი; კედლები ძირისკენ ვიწროვდება; შემკულია კანელურებით (სურ. 12, 13).

აღმოჩენილი ქოთნების თიხა მოყავისფრო-რუხადაა გამომწვარი. შერეული აქვს კირქვის და პიროქსენის წვრილი ნამცეცები.

სამეურნეო კერამიკიდან აღმოჩნდა დერგის ფრაგმენტები. ისინი ძირითადად ორი ტიპისაა:

1. მოკლე ყელიანი; ფართო პირიანი; გვირგვინი სადა აქვს, პირის კიდე ოდნავ გადმოშლილია.

ა) მაგ.: პირ-კედლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:251; პირის დმ — 31 სმ; კეცის სისქე — 12 მმ); პირის კიდე სადაა და თხელი; ყელი მოკლე; შემკულია არაღრმა კანელურებით. ბ) ძირისა და კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:251; 251₁ ძირის დმ—28 სმ; კეცის სისქე — 12 მმ); ძირი ბრტყელია; კედლები ძირისკენ დახრილია. შემკულია არაღრმა კანელურებით.

2. ამ ტიპის დერგები პირველთან შედარებით გრძელყელიანია. პირის კიდე ჰორიზონტალურად არის გარეთ გადმოხრილი. გვირგვინს გარე მხარეზე რომბული ბადე აქვს. ნაპოვნია სულ 5 ნატეხი. ა) მაგ.: დერგის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:218; პირის დმ — 42 სმ; კეცის სისქე — 14 მმ).

დერგების ფრაგმენტების თიხა უმეტესად მოყავისფრო-რუხი ფერისაა და შავზედაპირიანია. ისინი შემკულია ან კანელურებით, ან კოპებით. მხოლოდ სამ შემთხვევაში აღმოჩნდა კედლის ნატეხებზე ორივე მორთულობა ერთად.

სუფრის კერამიკიდან აღმოჩნდა დოქის ფრაგმენტები.

1. დოქის პირ-ყელის ფრაგმენტი (მაგ.: ინვ. № 07:6:76:22); ყელთან აქვს კოპი.

2. ყურმილიანი დოქის ყურმილის ნატეხი (მაგ.: ინვ. № 07:6:76:210). ორივე ფრაგმენტი ყავისფრადაა გამომწვარი და შავზედაპირიანია. თიხაში შეიმჩნევა კირქვის და პიროქსენის წვრილი ნატეხები.

ზემოთ აღწერილი კერამიკა უმეტეს შემთხვევაში შავზედაპირიანია და შემკულია ამოღარული სარტყლებით, გაპრიალებული ზოლებით, კანელურებით, კოპებით, ორმაგი წრეებით⁸. ხშირად გვხვდება ე. წ. ზომორფული ყურები. ამგვარი კერამიკა გვხვდება, აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოს ე. წ. წინარეანტიკური და ადრეანტიკური ხანის ძეგლებზე: დაბლაგომში⁹, ნოსირში¹⁰, ჭალადიდში¹¹, დათეშიძეების გორაზე¹², ნაოხვამუზე¹³, ფიჭვნარში¹⁴ და სხვ.

უცხოური მასალიდან ამ დროის „მთისძირის“ ნამოსახლარზე დადასტურდა ადრეული ქიოსური ამფორისნაირი ერთი ქუსლი (ინვ. № 07:6:74:2). იგი ცილინდრულ-კონუსური მოყვანილობისაა და ღრმა ფოსოიანია. თიხა კარგად არის განლექილი და ღია მოყავისფრო-აგურისფრად არის გამომწვარი. ეს ამფორა, რომლის ფრაგმენტაც შემორჩა სოფ. მთისძირში, შეიძლება იყოს აქ შემოტანილი უცხოური კერამიკის ყველაზე ადრეული ნიმუში. სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი

⁸ მაგ., ინვ. № 07:6:76:117, 157, 87, 53, 140, 119, 25, 51, 144, 118, 83.

⁹ შღრ. Б. А. Куфтин, დას. ნაშრ., გვ. 123—124; ვ. თოლორდავა, დას. ნაშრ., გვ. 48—67.

¹⁰ დ. ქო რ ი ძ ე, ე. ვ ა გ ო შ ი ძ ე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის ძირითადი შედეგები. კრებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., გვ. 31—51, ტაბ. VIII.

¹¹ თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978, გვ. 21—82.

¹² ოთ. ლორთქიფანიძე, ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964 წ. ჩატარებული მუშაობის ძირითადი შედეგები, თეზისები — XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 45—48

¹³ Б. А. Куфтин, Материалы..., т. II, с. 188—192.

¹⁴ რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ა. კ ა ხ ი ძ ე, ფიჭვნარში 1964 წ. წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, თეზისები — XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 52—53; ა. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ეურნალი „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1972, № 2, გვ. 104—111.

ქიოსური ამფორების სხვა ფრაგმენტები (მაგ.: ინვ. № 07:6:75:76; № 07:6:74:107) განეკუთვნება მოგვიანო ქიოსურ ამფორებს. ამ პერიოდის ქიოსური ამფორები რამდენადმე განსხვავდება წინა ხანის ამფორებისაგან. მათ ძირს უფრო ცილინდრული მოყვანილობა ეძლევა, ხოლო ფოსო უფრო ფართოა და დაბალი. ამფორის ქუსლზე ჩნდება წიბო. ქიოსური ამფორები კოლხეთის ტერიტორიაზე ბევრიგან არის აღმოჩენილი¹⁵.

ძველი „მთისძირის“ არსებობის პირველი პერიოდის სამოსახლო, რომელიც ალბათ მცირე სოფლურ დასახლებას წარმოადგენდა, ვრცელდებოდა „ადეიშვილების“ გორაზე და მის მიმდებარე „გეფერიძეების ნასახლარის“ ნაწილზე. ჩანს, აქ ამ დროს დიდი მოსახლეობა არ უნდა ყოფილიყო. ამის მიუხედავად, უდავოა, რომ სამოსახლოს ცხოვრების პირველ პერიოდში აქ იყო კერამიკული სახელოსნო, სადაც კურკელი სწრაფმბრუნავ ჩარხზე მზადდებოდა. ამ დროის მიწურულისთვის ძველ „მთისძირში“ ლითონდასამუშავებელი სახელოსნოც იყო.

თ ა ვ ი IV

სოფ. მთისძირი ძვ. წ. V ს. და IV ს. პირველ ნახევარში

ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს ისტორიის მეორე პერიოდი ძვ. წ. V ს. და IV (პირველი ნახევარი) საუკუნეს მოიცავს. ამ პერიოდის ცალკე გამოყოფისას ვეყრდნობოდით და ვითვალისწინებდით სოფ. მთისძირის სტრატეგრაფიულ მონაცემებს და კერამიკულ მასალას. ყველაზე მკაფიოდ და გამოხატულად ეს ჩანს „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასაზე აღმოჩენილ ძელურ-ბათქაშიან ნაგებობაზე დაკვირვებისას, რომელშიაც დადასტურდა ადრეანტიკური ხანის მეორე ნახევრისათვის დამახასიათებელი ადგილობრივი და უცხოური კერამიკა (წნეხვით გამოყვანილი ხაზები, ბადისებური რომბული ორნამენტი; ე. წ. ზოომორფულ ყურთან ერთად თანაარსებობს და თანდათან უფრო და უფრო ვრცელდება სადა ყურები; კერამიკის ფორმები უფრო სტანდარტულ ხასიათს იღებს, ფენებში უკვე გა-

¹⁵ ა. კ ა ხ ი ძ ე, კერამიკული ტარა ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარიდან, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, II, თბ., 1971, გვ. 29—39; И. Б. Зеест. Керамическая тара Босфора, МИА, М., 1960, с. 74—78.

ცილებით ხშირად გვხვდება იმპორტული ნაწარმი—ატიკური, გვიანდელი ქიოსური და მენდეს ამფორები. ამას აგრეთვე მხარს უჭერს ნაგებობის დანგრევის დროის C^{14} -ის მეთოდით განსაზღვრაც. სამოსახლოს ცხოვრების მეორე პერიოდის ბოლოსთვის მთელ მის ტერიტორიაზე დასტურდება ნახანძრალი და დანახშირებული ფენები, რომლებშიც ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობის ნაშთებია დაფიქსირებული.

ყველაფერი ზემოთ თქმული თანხვედბა ცენტრალურ კოლხეთში არქეოლოგიური კვლევის შედეგად შენიშნული (ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარი) ახალი ნიშნების ჩასახვას, რაც შეიმჩნევა ნივთიერ კულტურაში¹. ვფიქრობ, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი საკმაო საფუძველს იძლევა, ძველი „მთისძირის“ ცხოვრებაში ძვ. წ. V ს. და IV ს. პირველი ნახევარი ცალკე პერიოდად გამოვყოთ.

ძველი „მთისძირის“ ისტორიის მეორე პერიოდის ამსახველი (ძვ. წ. V ს.-IV ს. პირველი ნახევარი) არქეოლოგიური მასალა ძირითადად აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორაზე, „გეფერიძეების ნამოსახლარზე“, „მთისძირის“ გორაზე, „ნაბამბევის“ გორის აღმოსავლეთ ფერდობზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე. ამ ხანის სამოსახლო წინა ხანისაზე გაცილებით დიდია. აქ წარმოდგენილი არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენას გვიქმნის ძველი „მთისძირის“ მოსახლეობაზე და მათი ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე — მოსახლეობის მიერ დაკავებული ტერიტორიის ფარგლებზე, დასახლების წესზე, დამარხვის წესზე, მეთუნეობაზე და სავაჭრო ურთიერთობებზე.

1. სამოსახლო

„მთისძირის“ სამოსახლოზე ფრიად საინტერესოდ არის წარმოდგენილი დასახლების მოწყობა-გამართვის წესი.

„ადეიშვილების“ გორას, რომელიც ბუნებრივად წარმოქმნილ ბორცვ-გორას წარმოადგენს, ოვალური კონფიგურაცია აქვს და შედგება ორი ძირითადი ტერასისა და წვერზე არსებული პლატოსაგან. მას დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე ციცაბო ფერდობი აკრავს, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეებზე ტერასები დაუყვება. გორის სამხრეთი მხარე, სხვა მხარეებთან შედარებით, ადრე გადადის დაბლობში. ამ დაბლობის ნაწილს დღევანდელი ადგილობრივი მოსახლეობა „გეფერიძეების ნამოსახლარს“ უწოდებს.

¹ ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი (წერილი მეორე), კრებ. განი III, თბ., 1977, გვ. 19.

„ადეიშვილების“ გორასა და „მთისძირის“ გორას შორის ჩამოედინება ვიწრო „გეფერიძეების“ ღელე. ეს ადგილი კლდეკარს გავს და ადვილად ჩასაკეცია. „მთისძირის“ გორა აგრეთვე ოვალური მოყვანილობისაა და შედგება ორი ძირითადი ტერასისა და წვერზე არსებული პლატოსაგან. მისი ჩრდილოეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდობები ციცაბო და მიუდგომელია. „ნაბამბევის“ გორა, რომელიც აგრეთვე ღელეთია გამოყოფილი „მთისძირის“ გორისაგან, შედგება ერთი ძირითადი ტერასისაგან. ეს ტერასა გორის აღმოსავლეთ ფერდობზე მდებარეობს. საერთოდ, „ნაბამბევის“ გორა გაცილებით დიდია, ვიდრე „ადეიშვილების“ და „მთისძირის“ გორა. მასზე კულტურული ნაშთები მხოლოდ აღმოსავლეთ ტერასაზე აღმოჩნდა.

ზემოთ ჩამოთვლილ ტერასებზე ნაგებობების ნაშთების დადასტურება გვაძლევს მყარ საფუძველს ვიფიქროთ, რომ აქ სამოსახლოს ნაგებობები, წინა პერიოდით, ძირითადად ტერასებზე იყო განლაგებული. როგორც ჩანს, ბორცვ-გორების ტერასებზე გამართული იყო გამაგრებული საცხოვრებელი ნაგებობები, რომლებიც ერთიან სასიმაგრო ნაგებობას ქმნიდნენ. გორების მოხერხებული რელიეფი კარგად იყო გამოყენებული თავდაცვითი, გამაგრებული ნაგებობების ასაგებად (მაგ. № 11 თხრილის შუა ფენის ნაგებობა). ასეთნაირი, ბუნებრივი გორების ტერასებზე განლაგებული სამოსახლოების ნაშთები დადასტურებულია თითქმის მთელ — საჯავახოდან ვანამდე გაჭიმულ გორა-ბორცვებზე. ამდაგვარ ტერასებზე გამართული სამოსახლოები, ჩანს, ამ დროის კოლხეთისათვის ისევე დამახასიათებელია, როგორც ხელოვნურ (თხრილშემოვლებულ) ბორცვებზე აგებული სამოსახლოები, რომლებიც ბევრია აღმოჩენილი მდ. რიონის ქვემო წელზე და საერთოდ მთელ კოლხეთის დაბლობზე.

დასახლების ასეთი ტიპი დამახასიათებელია კოლხეთისათვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ასეულობით სამოსახლოს ნაშთებია დადასტურებული. მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვებით, „ზურგებით“ და „დიხაგუძუბებით“ არის მოფენილი კოლხეთის დაბლობის როგორც ზღვისპირა ზოლი, ასევე შიდა მხარეც². მხარეთმცოდნე ვ. გოგოლიშვილს შედგენილი აქვს მათი გავრცელების ამსახველი რუკა, სადაც ექვსასამდე ერთეულია დატანილი³. კოლხეთის დაბლობის ამ სამოსახლო ბორცვებისთვის

² ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობანი და მათი შესწავლის პრობლემა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ეურნალი „მომამბე“, ტ. VI, 1945, № 6, გვ. 465—473.

³ В. М. Гоголишвили, Проблема изучения древних памятников колхидской низменности, Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, М.—Л., 1940, № 6—7, с. 109—110.

დამახასიათებელია გარშემო თხრილი. ასეთ მრავალფენიან ძეგლებზე მოსახლეობა თითქმის უწყვეტადაა წარმოდგენილი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.

უკანასკნელ წლებში ფაროდ გაიშალა მრავალფენიანი სამოსახლო ბორცვების შესწავლა. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მდ. რიონის ქვემო დინებაზე ჩატარებული სამუშაოები. აქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით გარშემოვლებულ ხელოვნურ ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთში დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. იგი აქ არსებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებით იყო განპირობებული: დაბალი რელიეფით, სუსტი გრუნტით, გრუნტის წყლებით, მაღალი ნალექიანობით, ნიადაგის ხშირი დაწვევით. ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა ხელოვნური შემაღლებების გაკეთება. თხრილის შექმნა ბორცვის გარშემო განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ხელოვნური ბორცვისთვის მიწა დიდი რაოდენობით იყო საჭირო, სრულიად ბუნებრივია, რომ მას ბორცვის გარშემო, ახლო ადგილიდან ამოიღებდნენ⁴. გარდა ამისა, თხრილს ჰქონდა თავდაცვითი მნიშვნელობა. ის მოსახლეობას იცავდა მტრის, მტაცებელი ცხოველის და წყლის სტიქიისაგან⁵. როგორც ჩანს, კოლხეთის საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა ბუნებრივ პირობებს (ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასები) და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე (ხელოვნური, თხრილშემოვლებული ბორცვები). ქრონოლოგიურად ორივე ეს ტიპი თანაარსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი მართლ ანტიკური ხანისთვის არ არის დამახასიათებელი. ის გაცილებით ადრე იკიდებს კოლხეთის ტერიტორიაზე ფეხს. საინტერესოა, რომ დასახლების მოწყობის მეორე წესი, ხელოვნური ბორცვების მოზვინვით, სპეციფიკურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული. იგი თითქმის არ არის დამახასიათებელი ანტიკური სამყაროსთვის ანტიკურ ხანაში⁶.

⁴ ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის..., დას. ნაშრ., გვ. 471—472.

⁵ გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში, აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (საქართველოს მეცნ. აკადემია) კრებ. „მოამბე“, 1941, X გვ. 324—343.

⁶ დ. კაჭარავა, თხამჩირის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის ქრონოლოგიისა და ტოპოგრაფიისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, 1971, № 3, გვ. 753—756.

ბ. კუფტინი ფიქრობდა, რომ ამგვარ ბორცვ-ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი, ბათქაშით შელესილი ხის თიხატკეპნილიატაკიანი სახლები, ცალკეულ საოჯახო-გვაროვნულ დასახლებებს წარმოადგენდნენ⁷. ა. ჯავახიშვილის მიხედვით კი, ეს სამოსახლოები ამგვარ დასახლებებს კი არა, არამედ დიდი თუ შედარებით მომცრო ოჯახების ცალკეულ საცხოვრებლებს წარმოადგენდნენ⁸. ამ განცალკევებულ საცხოვრებლებს (მათ ჯგუფს) სოფლური დასახლებები უნდა შეედგინათ. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში უნდა ვიგულისხმოთ სასოფლო თემები, რომლებიც ცალკეულ ოჯახთა ნათესაურ კავშირზე იყო დაფუძნებული. ამრიგად, საფიქრებელია, რომ ძველი კოლხური სოფელი ნათესაობრივ-კოლექტიურ დასახლებას წარმოადგენდა⁹ (ეს მოსაზრებები ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანის დასახლებებს შეეხება).

მომდევნო ეპოქაში, როგორც ჩანს, კოლხურმა სოფელმა ცვლილებები განიცადა. ზოგიერთი თემი, რომელსაც უფრო კარგი, მოხერხებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური ადგილმდებარეობა ეკავა, დაწინაურდა და გარკვეული „ქვეყნის“ საქალაქო ცენტრად ჩამოყალიბდა. ამ პროტოქალაქურ ცენტრს ჰქონდა მასზე დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორია¹⁰. ამ შემთხვევაში საფიქრებელია, რომ „ვანი“ საქალაქო ცენტრი იყო, ხოლო „მთისძირი“ მისდამი დაქვემდებარებულ სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შედიოდა. ბუნებრივია, რომ ყველა საქალაქო ცენტრს, ასეთი სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიით, თავის გარშემო ექნებოდა გარკვეული თავდაცვითი სისტემა, რომელიც მის უშიშროებას ემსახურებოდა. ამდაგვარი „გამაგრებული სოფელი“, ჩვენი აზრით, იყო ძველი „მთისძირიც“. ასეთი გამაგრებული სოფლები, ალბათ, განლაგებული იყო ქალაქისკენ მიმავალი კომუნიკაციების ჩასაკეტ-გადასაღობად. „მთისძირი“ კი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ ერთის მხრივ, კონტროლს უწევდა მდ. რიონის ხეობაზე (მარცხენა ნაპირი) გამავალ გზას, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობი-

⁷ Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, II, Тб., 1950, с. 172—173.

⁸ А. И. Д ж а в а х и ш в и л и, Стронтельное дело и архитектура поселений южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тб., 1973, с. 359—360.

⁹ Б. კ ი ლ უ რ ა ძ ე, კოლხური სოფელი ანტიკურ ხანაში, კრებ. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 1978, გვ. 53—59.

¹⁰ იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 7—196.

დან მომავალ ერთ-ერთ გზას კეტავდა. „მთისძირის“ სამოსახლო, ალბათ, ამგვარ ფუნქციას მას შემდეგ იძენს, რაც „ვანი“ საქალაქო ცენტრად ჩამოყალიბდა.

ძველი „მთისძირის“ გამაგრებულ, სტრატეგიულ („ვანის“ ქალაქისათვის) სოფელში, ბორცვ-გორების ტერასებზე იდგა სასიმაგრო-საცხოვრებელი ნაგებობები. ამ მხრივ ფრიად საინტერესოა „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ნაგებობის ნაშთები. ეს ნაგებობა *in situ* მდგომარეობაში არის აღმოჩენილი (სურ. 5,6,7).

ნაგებობის ასაგებ ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა და ძელები. გვხვდება თირის, კირქვის (თეთრი) და რიყის ქვები, ხოლო ძელებად ნახშირია თელის ხე, რომელიც გამოირჩევა მაგარი მერქნით და ამიტომ გამძლე საშენი მასალაა (ხის ანალიზი ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბოტანიკის ინსტიტუტში, ბიოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის თ. კეზელის ხელმძღვანელობით). ნაგებობის ნანგრევებში ძალიან ბევრია ბათქაშის ნატეხი. ბათქაშის ზოგიერთ ფრაგმენტს ეტყობა ხის ძელის ანაბეჭდი. ქვის და ხის ძელების გარდა დიდი რაოდენობით არის ნახშირი თიხამიწა, რაც გამოიყენებოდა შემაკავშირებელ-ამოსავსებ მასალად. ნაგებობას ძლიერი ხანძარი აქვს გადატანილი; ქვები სიმხურვალისაგან დამსკდარია, ხოლო ხის ძელები თითქმის დანახშირებულია.

ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სხვადასხვა ზომის სათავსისაგან. სამხრეთ სათავსის შიდა ფართობია $4,80 \text{ მ} \times 5,60 \text{ მ} = 26,88 \text{ კვ. მ}$, ხოლო ჩრდილოეთ სათავსის შიდა ფართობი $2,80 \text{ მ} \times 4,80 \text{ მ} = 13,44 \text{ კვ. მ}$. ჩრდილოეთი სათავსის პატარა მონაკვეთზე შემორჩენილი დანახშირებული ძელების წყობა გვაფიქრებინებს, რომ ნაგებობას ხის ძელებით მოგებული იატაკი ჰქონდა. ნაგებობა თითქმის ზუსტად არის ორიენტირებული ქვეყნის მხარეების მიხედვით: აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ (სურ. 6).

ნაგებობა, როგორც ჩანს, აქვეა ჩაქცეული. შედარებით მეტად არის დანგრეული შენობის სამხრეთი ნაწილი, რომელიც მიწის დამუშავების შედეგად არის დაზიანებული, განსაკუთრებით კი — კუთხეები.

აღმოსავლეთი კედლის ფუნდამენტი $14,80 \text{ მ}$ სიგრძისაა. კარგად არის შემორჩენილი მისი 13 მ სიგრძის ნაწილი. ამ კედლის ფუნდამენტის სიგანე $2,60 \text{ მ}$ -ია. ფასადის მხრიდან იგი ამოყვანილია ქვებით. აშკარად ჩანს თირის კლდის (რბილი კლდე) ბუდეებში ჩასმული

ქვები. ამ ბუდეებში ჩასმულ თირის და ქვიშაქვის ქვებს მოსდევს კირქვის ქვების წყობა, სადაც ისევ ადგილ-ადგილ გამოჩენულია თირი ან ქვიშაქვა. კედელი ნაგებია ფლეთილი ქვების წყობით. ქვების დასაკავშირებლად გამოყენებულია თიხამიწა. კედლის მეორე მხარე წარმოდგენილია ძელებით. ძელები დანახშირებულია. მათი დიამეტრი დაახლოებით 18 სმ-მდეა. ფასადის თეთრი ქვების წყობაზე აღმოჩნდა ძელები. ეს ძელები ნაგები კედლის ნაშთებია. კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით და თიხამიწით. აქ გვხვდება რიყის, თირის და კირქვის ქვები. ეს ქვები აზვლილია თიხამიწაში. კედლის შიგნით ჩატანებულია კიდევ ერთი ძელი, რომელიც ნაგებობის ინტერიერის მხარის ძელების პარალელურია და მათ ჰგავს ზომებით. აღმოსავლეთი კედლის სამხრეთი მხარე ჩამოშლილია და მასში შიგადაშიგ გამოშვერილია დაახლოებით 7 სმ დიამეტრის დანახშირებული ძელების ბოლოები. ეს ძელები (რომლებიც ინტერიერის ძელებზე უფრო წვრილია) გადებულია კედლის გარდვიგარდ-მო და სხვადასხვა დონეზეა ჩატანებული. ისინი ზოგან კედლის შუაში ჩატანებული დიდი ძელის თავზე გადადიან, ხოლო ზოგან ქვეშ გვხვდებიან. ამგვარად იქმნებოდა ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატები, რაც კედლის ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა.

შენობის ჩრდილოეთი კედელი 10 მ სიგრძისაა და აღმოსავლეთი კედლის ფუნდამენტისაგან განსხვავებით სიგანე 2,80 მ აქვს. ეს კედელი აღმოსავლეთ კედელთან შედარებით უფრო დაზიანებულია. აქ ფასადის მხარეზე მხოლოდ ბუდეებში განლაგებული თირის ფლეთილი ქვების წყობაა შემორჩენილი, ხოლო კირქვის ქვები შედარებით ცოტაა. კედლის ფუნდამენტის შიგნითა პარალელური მსხვილი ძელი კარგადაა შემორჩენილი. საერთოდ, ამ კედლის ხის კონსტრუქციები უკეთაა შემონახული.

საყურადღებოა აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი კედლების შიდა კუთხე. ეს შიდა კუთხე სხვებისაგან განსხვავებით უფრო შემორჩენილია. აქ დადასტურდა ხით კუთხეების კეთების ორი ხერხი. ერთი გამოყენებულია ქვედა დონეზე. აქ ძელების ბოლოები უბრალოდ ერთმანეთზეა დადებული ამოჭრის გარეშე. ხოლო მის ზემოთ აღმოჩნდა მეორე ხერხით—ჩაჭრილი ძელებით შესრულებული კუთხე.

დასავლეთ კედლის ფუნდამენტის სიგრძე, ისევე როგორც აღმოსავლეთ კედლის ფუნდამენტისა, 14,80 მ-ია, ხოლო სიგანე — 2,60 მ. ამ კედლის ფუნდამენტში თითქმის აღარაა შემორჩენილი ძელების ნაშთები. სამაგიეროდ უკეთაა წარმოდგენილი კირქვის ქვების წყობა. აქ წინა ორი კედლისაგან განსხვავებით კირქვა ნახმარია თირის ბუდეებშიც. შედარებით მეტია რიყის ქვები.

შენობის სამხრეთი კედელი ძალიან დაზიანებულია. ამ კედელში გამოყენებულია მომცრო ქვები, რომელთა ასეთი დიდი რაოდენობა ერთად არ შეიმჩნევა სხვა კედლების წყობაში. ალბათ, ესეც არის ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ეს კედელი სხვებთან შედარებით მეტად არის ჩამოშლილი. ინტერიერის მხარეს აქაც არის შემორჩენილი ძელის ნაშთები.

შენობაში დადასტურებულია ტიხარი, რომელიც ყოფს ზემოთ ხსენებულ ორ სათავსს. მისი სიგანეა 1 მ. ტიხარი ისევეა გაკეთებული, როგორც დანარჩენი კედლები, ოღონდ მათგან განსხვავებით ორივე მხარე ძელებით აქვს შესრულებული. მათ აკავშირებთ შედარებით მომცრო ძელები.

ნაგებობის სამხრეთ სათავსში აღმოჩნდა ქვიშაქვის, წაკვეთილი კონუსის ფორმის არქიტექტურული დანიშნულების დეტალი (ინვ. № 07:6:76:227; სიმაღლე — 26 სმ, ქვედა მხარის დიამეტრი — 28 სმ, ხოლო ზედა მხარის დიამეტრი — 20 სმ). ეს არქიტექტურული დეტალი, ალბათ, ხის სვეტის საყრდენი იყო.

ნაგებობისათვის მეტი მდგრადობის მისაცემად მოხერხებულად არის გამოყენებული ბუნებრივი რელიეფი. ნაგებობის საძირკველში კლდის სტრუქტურა ირიბია და ზედაპირთან თითქმის სწორ კუთხეს ქმნის. ამით ნაგებობას მეტი სიმტკიცე ექმნება და მისი ჩამოშლის საშიშროება თავიდანაა აცილებული. კლდის ირიბი სტრუქტურავე ქმნის ოღროჩოღრო რელიეფს, რაც კარგად არის გამოყენებული ხელოვნურ ბუდეებთან კომპლექსში, საძირკვლის ქვების ჩასაწყობად.

ამგვარად, ზემოთ აღწერილი ნაგებობის ნაშთები წარმოადგენს ქვით, თიხითა და ხით გაკეთებულ ცოკოლზე დადგმულ ძელებიან ნაგებობას (სურ. 6,7). შესაძლოა, რომ აქ საქმე გვაქვს ჰიპოკრატეს¹¹, ქსენოფონტეს¹², ვიტრუვიუსის¹³ და ფლავიუს არიანეს¹⁴ თხზულებებში ნახსენებ, აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის და, კერძოდ, კოლხეთის ხის ნაგებობების ნაირსახეობასთან. ამათგან განსაკუთრებით

¹¹ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ (პარალელური ბერძნული ტექსტით), პაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ, თბ., 1965, ნაკ. 15, გვ. 45.

¹² Ксенофонт, Анабасис (перевод М. И. Максимовой), М.—Л., 1951, с. 132, 129—130, кн. V, гл. II.

¹³ В и т р у в и й, Десять книг об архитектуре (перевод Ф. А. Петровского), М., 1936, кн. II, гл. 1, 4. с. 41—42.

¹⁴ ფ ლ ა ვ ი უ ს ა რ ი ა ნ ე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (თარგმანი ბ. კეკელაძისა) (პარალელური ბერძნული ტექსტით), თბ., 1961, ნაკ. 9, გვ. 40.

საინტერესოა ვიტრუვიუსის ცნობა ხის ძელებიანი ნაგებობების შესახებ, სადაც იგი სხვებთან შედარებით მკაფიოდ აღწერს კოლხების საცხოვრებელ შენობებს — „კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო აწყობენ მიწაზე მარჯვნივ და მარცხნივ მთლიან ხეებს, ერთმანეთს შორის მათი სიგრძის ტოლი მანძილის დატოვებით; შემოდან კი, თავსა და ბოლოს გარდიგარდმო გასდებენ სხვა ძელებს, რომლებიც ამგვარად ზღუდავენ ბინის შინაგან სივრცეს. შემდეგ, ოთხივე მხარეს, კუთხეებში შეუდლებული ხეების თანდათანობით წყობით, ამოჰყავთ რა ძირითადი ძელების შვეულად ხის კედლები, აგებენ კოშკებს და შუალედებს კი, რომლებიც ხეებს შორის რჩება მათი სისქის გამო, ამოავსებენ ფათხებითა და თიხით. ასევე (აგებენ) სახურავებსაც; გასდებენ რა ნაპირიდან დაცილებით გასაყარებს, რომლებიც ზევითკენ თანდათანობით მოკლდება, ოთხივე მხრიდან შუისკენ ამოჰყავთ პირამიდები, რომლებიც, ფათხებითა და თიხით დახურულნი, წარმოადგენენ ბარბაროსთათვის ესოდენ ჩვეულებრივს, კუსმაგვარ კოშკურ სახურავებს“¹⁵. (ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის გრაფიკული რეკონსტრუქცია სცადეს — ჩეზარო-ჩეზარინიმ, პერომ, მარინიმ, გ. შუაზიმ, ლ. სუმბაძემ, დ. მშვენიერიძემ, ვ. გაგოშიძემ, გ. ლეჟავამ. ამათგან უფრო სარწმუნოდ არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, გვეჩვენება გ. ლეჟავას რეკონსტრუქცია; რეკონსტრუქციების ტაბ. იხ. — მ. ჯანდიერის და გ. ლეჟავას ნაშრომში)¹⁶.

როგორც ტექსტიდან ჩანს, აქ რომელი არქიტექტორი ვიტრუვიუსი კოლხური ნაგებობის განზოგადებულ აღწერას იძლევა. შესაძლოა, რომ კოლხეთში ხის ძელებიანი სახლების რამდენიმე ტიპი ყოფილიყო გავრცელებული. ეს ტიპოლოგიური განსხვავებები კოლხეთში აღმოჩენილ უახლეს არქეოლოგიურ მასალაზე დაკვირვებისას შეიმჩნევა. არქეოლოგიური გათხრებისას ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე დასტურდება ხის ძელებით შეკრული კუთხეები, სადაც ძელების ბოლოები ჩაჭრილიც არის და ჩაუჭრელიც (მაგ. მთისძირში ქვედა, ცოკოლის დონეზე ძელები ერთმანეთზე პირდაპირ არის დალაგებული, ხოლო ზედა დონეზე ჩაჭრილი გვხვდება). ასე რომ, მათი კომბინაცია (ჩაჭრილ-ჩაუჭრელი) გამორიცხული არ

¹⁵ В и т р у в и й, Десять..., кн. II, гл., 1, 4, с. 41—42; ქართ. თარგმანი იხ. ლ. სუმბაძე, კოლხური სახლი ვიტრუვიუსის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემები, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ჟურნ. „მაცნე“, 1968, № 4, გვ. 202.

¹⁶ М. И. Джандиери, Г. И. Лежава, Народная башенная архитектура, М., 1976, с. 53.

არის; კედლები ხის ერთფა ძელებიანი და ორფა, შუაში თიხამიწით და ქვებით ამოვსებულიც არის აღმოჩენილი; ზოგი ხის ძელებიანი ნაგებობა ცოკოლზე დგას, ხოლო ზოგი უცოკოლოდ, პირდაპირ არის მიწაზე აგებული. თიხის შელესილობა (ბათქაში) ხის ძელებიანი ნაგებობისათვის ყველა შემთხვევაში იხმარებოდა.

რთულია, თითქმის შეუძლებელია, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ხის ძელებიანი ნაგებობების გადახურვის კონსტრუქციის შესახებ რაიმეს თქმა. მაგრამ საფიქრებელია, რომ მათ ძელებით შესრულებული ე. წ. ცენტრალურ-გვირგვინოვანი და გრძივ-გვირგვინოვანი, თიხით შელესილი სახურავები ჰქონდათ.

ხის ძელებიანი ნაგებობები მრავლად არის აღმოჩენილი კოლხეთში—დიხა-გუძუბა I¹⁷, დიხა-გუძუბა, II¹⁸ (სოფ. ანაკლიაში), ნაოხვამო (სოფ. რეკში)¹⁹, სიმაგრე (სოფ. საქორქიოში)²⁰, სოფ. ნოსირი²¹, ახვლედიანების გორა (დაბა ვანი)²², ხოლო მათი ნაშთები ბათქაშის სახით ისტორიული კოლხეთის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება. ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად რამდენადმე განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, მაგრამ მათში გარკვეული არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. აღსანიშნავია, რომ ჯარგვლის ტიპის ხის ძელებიანი სახლები დღესაც გვხვდება კოლხეთში და,

¹⁷ ნ. ხოშტარია, დიხა-გუძუბა, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ყურნ. — „მოამბე“, 1944, ტ. V, 2, გვ. 64; ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობანი და მათი შესწავლის პრობლემა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ყურ. „მოამბე“, 1945, № 6, ტ. VI, გვ. 466—473; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, 1950, с. 161—256.

¹⁸ Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, О некоторых итогах полевых исследований в Колхидской низменности в зонах новостроек, Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тб., 1976, с. 95—101.

¹⁹ გ. ნორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში (1940 წ. გათხრების ანგარიში), ენმკის მოამბე, 1941, X, გვ. 323—343; Б. А. Куфтин, Материалы..., т. II, с. 161—256.

²⁰ თ. მიქელაძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978, ტაბ. XVI—XXI.

²¹ დ. ქორიძე, ნ. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, კრებ. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., 1971, გვ. 31—32, სურ. 1.

²² О. Д. Лордкипанидзе, Итоги работ Ванской археологической экспедиции, ПАИ, Тб., 1974, с. 38, иллустр. XI.

საერთოდ ამიერკავკასიის ზოგიერთ სხვა კუთხეშიც²³. იტალიელმა მისიონერმა, მხატვრობაში გაწაფულმა დონ კრისტოფორო დე კასტელიმ თავისი დროის (XVII ს.) კოლხეთის ხის ნაგებობების რამდენიმე ნახატი დატოვა²⁴. ნახატებიდან ჩანს, რომ აქ მაშინ ხის ძელებიან შეუღესავ სახლებს აგებდნენ; კუთხეები ძელების ბოლოებში ჩაჭრით არის ნაკეთები.

სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის ნაგებობა ზემოთ ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ძეგლებისაგან ცოკოლით განსხვავდება²⁵. სხვა ამდგვარ არქეოლოგიურ ძეგლებზე კი ჯერჯერობით ასეთი ცოკოლი არ არის დადასტურებული. ეს ძეგლებათქაშიანი ნაგებობები საძირკვილიდანვე ხის ძელებით არის ნაგები. ფრიად საინტერესოა ბოლო ხანებში სოფ. ვარციხესთან გამოვლენილი ნამოსახლარი—„ვარდიგორა“²⁶, სადაც შესაძლებელია, რომ სოფ. მთისძირისმაგვარი, ცოკოლზე მდგარი, ხის ძელებიანი ნაგებობა იდგა. ასეთივე ნაგებობა, მხოლოდ შედარებით ვიწრო საყრდენ-ცოკოლიანი, შესაძლოა იყო ვანშიც, ცენტრალურ ტერასაზე („თეთრი შენობა“), რომლის კირქვის ფლეთილი ქვების წყობაც სოფ. მთისძირულს მოგვაგონებს (მართალია, აქ ხის ძელების ნაშთები არ დადასტურებულა). „თეთრი შენობა“ გეგმაში სწორკუთხაა; კედლის საძირკველი კლდოვან დედაქანზე ამოკვეთილ ბუდეებშია ამოყვანილი. მთისძირის და ვანის ამ ნაგებობების შენებაში უხვად არის გამოყენებული თეთრი კირქვა, რომელიც ვან-მთისძირის ახლომახლო ტერიტორიაზე დიდი

²³ იხ. Л. З. Сумбадзе, Колхидское жилище по Витрувию, Тб., 1960; თ. ჩიკოვანი, ვირგვინიან-ერდოიანი საცხოვრებლის და ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის ურთიერთობისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ურ. „მაცნე“, 1966, № 6, 211—222; Т. Чиковани, Колхидский дом Витрувия в свете грузинского этнографического материала, сб. Вестник госмузея Грузии, т. XXII—В, Тб., 1961, с. 403—406; В. С. Гагошидзе, Конструкция древнейшего типа Колхидского жилого дома по Витрувию, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ურ. „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1974, № 4, გვ. 158—163; А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тб., 1973, с. 350—364.

²⁴ დონ კრისტოფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ (თარგმანი ბ. გიორგაძისა), თბ., 1977, სურ. 333, 426, 430, 473.

²⁵ იხ. Г. А. Гамкrelidze, К изучению древнеколхидских оборонительных сооружений, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ურ. „მოამბე“, 1977, № 2, გვ. 501—504.

²⁶ ვ. ჯაფარიძე, ძველი ვარციხე („ვარდიგორა“), კრებ. „ძეგლის მეგობარი“, 1977, № 46, გვ. 43—50.

რაოდენობით მხოლოდ სოფ. დაბლაგომში და სოფ. ინაშაურში არის. ალბათ, ამ პუნქტებიდან არის მთისძირში და ვანში თეთრი კირქვა სამშენებლოდ შემოტანილი.

საინტერესო მსგავსებას იჩენს სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების“ გორის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა ამავე პერიოდის ხის ძელებიან საკულტო ნაგებობასთან ახვლედიანების გორის თავზე²⁷. მართალია, ეს ხის ძელებიანი ნაგებობა უცოკოლოა, მაგრამ კედელი აქაც, ისევე, როგორც მთისძირში, შეკრულია ურთიერთგადამკვეთი ხის ძელებით, ხოლო მათ შორის მანძილი კი ამოვსებულია ქვებით და თიხამიწით. ამ ნაგებობების კედლის ზომებიც დაახლოებით ერთნაირია. შესაძლოა, სოფ. მთისძირის ნაგებობა ქვით, თიხითა და ხით გაკეთებულ ცოკოლზე თავდაცვითი ფუნქციის გაძლიერების გამო იყო აღმართული, რათა მას მეტი სიმტკიცე მისცემოდა.

როგორც ჩანს, მდ. რიონის შუა წელის ძველ ნამოსახლარებზე (მთისძირი, დაბლაგომი, დაფნარი, ვანი, ვარდიგორა, ქუთაისის მიდამოები და სხვ.) და, საერთოდ, მთელ კოლხეთში, ხე ძირითადი სამშენებლო მასალა ყოფილა. ხისაგან აგებდნენ საცხოვრებელ სახლებს, ზღუდეებს, სიმაგრეებს და სხვ. ხეს ხმარობდნენ ერთ-ერთ ძირითად საშენ მასალად სოფელში და ქალაქშიც. ძვ. წ. VI-IV საუკუნეების კოლხეთში გრძელდება წინამორბედი ხანის სამშენებლო ხერხების გამოყენება. აქ ისევ აგებენ ხის ძელებიან, თიხით შელესილ ნაგებობებს, რომლებიც კოლხეთისათვის ფრიად დამახასიათებელი იყო. ქვის და ალიზის აგურიანი შენობები კოლხეთში, ისევე, როგორც კრამიტისა და აგურისა, ფართოდ მხოლოდ ელინისტურ ხანაში იკიდებს ფეხს. არ არის გამორიცხული, რომ მთისძირის ე. წ. ადრეანტიკური ხანის ნაგებობაში ქვით, ხით და თიხამიწით გაკეთებული ცოკოლის დადასტურება კონსტრუქციულად ძელებიანი ნაგებობების რამდენადმე ახალ, უფრო განვითარებულ ეტაპზე მიუთითებდეს. ქრონოლოგიურადაც იგი ე. წ. ადრეანტიკური ხანის მეორე პერიოდს ემთხვევა.

„ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ძელურ-ბათქაშიანი და ცოკოლიანი ნაგებობა თარიღდება იმპორტული კერამიკით (ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხებით; გვიანდელი ქიოსური და მენდეს ამფორებით, რომლებიც ძვ. წ. IV ს. თარიღდებიან) და ადგილობრივი კერამიკით, რომელიც ე. წ.

²⁷ О. Д. Лордкипанидзе и др., Итоги работ Ванской археологической экспедиции, сб. ПАИ, Тб., 1974, с. 38—39.

ადრეანტიკური ხანის მეორე ნახევარს განეკუთვნება. გათვალისწინებულია სტრატეგრაფიული მონაცემები და პარალელური მასალა. საგულისხმოა, რომ ამ არქეოლოგიურ მონაცემებს მხარს უჭერს ნაგებობის რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდით მიღებული თარიღიც. ამ მეთოდის მიხედვით ნაგებობის დანგრევის დრო განსაზღვრულია ძვ. წ. 330 ± 40 წ. (ანალიზი ჩატარდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფიზიკის ფაკულტეტის რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში — ლაბორატორიის გამგე ფიზიკა-მათემატიკის მეცნიერებათა დოქტორი ა. ბურჭულაძე).

სოფ. მთისძირის კოლხური კერამიკის უკეთ საილუსტრაციოდ მოგვყავს ე. წ. დახურული კომპლექსის ადგილობრივი კერამიკა, რომელიც აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ძეღურბათქაშიან ნაგებობაში (სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური გათხრას შესწავლის დროს მის ტერიტორიაზე ყველაზე დიდი რაოდენობით ე. წ. ადრეანტიკური ხანის კერამიკა აღმოჩნდა. ამიტომ არის, რომ მის განხილვაზე შედარებით უფრო დაწვრილებით ვჩერდებით).

1. ქოთნები ძირითადად ნატეხებით არის შემორჩენილი. ისინი იყოფა ერთ ძირითად ჯგუფად და მის ვარიაციებად. აქ არის სადაპირისკიდიანი, მოკლეყელიანი ან გრძელყელიანი, ბრტყელძირა და ე. წ. ზომორფული (სუსტად განვითარებული რქებით) ოვალური განივკვეთის მქონე ყურებით. გვხვდება სადა ოვალურგანივკვეთიანი ყურებიც. ნიმუშები ტანის მოყვანილობის მიხედვით ორგვარია. ესენია ქვემოთ ოდნავ მუცელგამობერილი და კასრისებური. ქოთნის კორპუსის ზედაპირი უმეტესად წნეხვით გამოყვანილი პრიალა ზოლებითაა დაფარული. ყელი ხშირად შემკულია ირგვლივი ღარებით, რომლებიც, ალბათ, წამახული საგნითაა გაკეთებული. ისინი ძირითადად რუხადაა გამომწვარი, მოშავო ან მოყავისფრო ზედაპირით.

დადასტურდა ამგვარი ქოთნების ძირ-კედლის 7 ფრაგმენტი, რომელთა ძირის დიამეტრი მერყეობს 7 სმ-დან 21 სმ-მდე. კედლის სისქე ძირითადად 6 ან 7 მმ-ია (ინვ. № 07:6:76 — 57, 232, 183, 200, 294, 252, 297, 307). საინტერესოა ინვ. № 07:6:76:183 ფრაგმენტი, რომელსაც წნეხვით გამოყვანილი პრიალა ზოლები გარეთა ძირზეც ეტყობა.

აღმოჩნდა ამ ტიპის ქოთნის კედლის 218 ფრაგმენტი. კედლის სისქე 6 ან 7 მმ-ია. კედლის ნატეხები წნეხვით გამოყვანილი პრიალა ზოლებითაა დასერილი. ზოგან ეს ზოლები თითქმის გადაშლილია.

ნაგებობაშივე დადასტურდა 12 ე. წ. ზომორფული, ძირითადად ოვალურგანივკვეთიანი ყური (ქოთნის). ზოგიერთ ყურზე ზომორ-

ფული რქები სუსტადაა გამოსახული. ზომორფული ყურების გარდა დადასტურდა ოვალურგანივკვეთიანი, თანაბრად მორკალული ყურების 11 ფრაგმენტი (შესაძლოა, ყველა ეს ყური არ იყოს ქოთნისა).

შენობაში დადასტურდა ქოთნის პირ-ყელის 15 ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76 — 59, 175, 160, 168, 154, 167, 131, 130, 154, 229, 38, 59, 49, 47, 37). ამათგან სამს (ინვ. № 154, 130, 38) აქვს ლილვისებური პირის კიდე.

ფრიად საინტერესოა მთლიანი ხუფების აღმოჩენა. ქოთნის მთლიანი ხუფები ვანის ძველ ნაქალაქარზეც კი მცირე რაოდენობითაა ნაპოვნი. ნაგებობაში აღმოჩნდა 3 ხუფი: ა) ინვ. № 07. 6:76:54 — ბრტყელი ძირის დმ—7 სმ; სისქე — 7 მმ; დახრილკალთიანია: თავზე ყურის გადანატეხით (სახელური). ბ) ინვ. № 07:6:76:138 — ბრტყელი ძირის დმ- 6 სმ; სისქე — 6 მმ; დახრილკალთიანია; ზედა მხარეს აქვს ყურის გადანატეხი. გ) ინვ. № 07: 6:76:54¹-ეს ხუფი შეზნეჭილი ძირითაა; დმ — 7 სმ; სისქე — 6 მმ; ზედა მხარეს აქვს ყურის გადანატეხი. ამათ გარდა ცალკე აღმოჩნდა ხუფის ე. წ. ზომორფული სახელური. იგი სწორია და ძირშია გადატეხილი (ინვ. № 07:6:76:54¹¹). აღმოჩენილი ხუფები ზომით უდგება ზემოთ აღწერილ ქოთნებს და თიხაც ერთგვარი აქვთ.

თიხის გამოწვის მიხედვით ქოთნები ორ ჯგუფად იყოფა: ა) რუხი თიხიანი და მოშავო ზედაპირის მქონე ქოთნები. მათ ძირითადად ე. წ. ზომორფული ყურები აქვთ. ბ) მოყავისფრო თიხიანი ქოთნები, მოწითალო-მოყავისფრო ზედაპირით და ძირითადად სადა ყურებით. ორივეს თიხა მსხვილმარცვლოვანია და შეიცავს კირქვის, პიროქსენის და ზოგჯერ ქარსის წვრილ ნამცეცებსაც.

ამგვარი ქოთნები მრავლად არის დადასტურებული დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში.

2. შენობაში მოპოვებული ჯამებიდან გამოვყავით შემდეგი ტიპები: ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, შიგნით პირგადაზნეჭილი, სადა პირის კიდით. აღმოჩნდა ამ ტიპის ჯამების 5 ფრაგმენტი: ინვ. № 07:6:76:111 — ჯამის პირის დმ — 20 სმ; სისქე — 4 მმ. ინვ. № 07:6:76:274 — ჯამის პირის დმ — 19 სმ; სისქე — 8 მმ. ინვ. № 07:6:76:361 — ჯამის პირის დმ — 16 სმ; სისქე — 5 მმ. ინვ. № 07:6:76:139 — ჯამის პირის დმ — 16 სმ; სისქე — 6 მმ. ინვ. № 07:6:76:168 — ჯამის პირის დმ — 16,3 სმ; სისქე—7 მმ.

ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, შესქელებული პირისკიდით. ასეთი ტიპის ჯამის მხოლოდ ერთი, შედარებით კარგად დაცული ფრაგ-

მენტი ვიპოვეთ (ინვ № 07:6:76:20 — მისი პირის დმ — 16სმ, სისქე — 7მმ).

ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, პირი ჭრილში სამკუთხაგანივკვეთიანია. ასეთი ჯამები, როგორც წესი, დიდი ზომისაა. ინვ. № 07:6:75:175 — ჯამის პირის დმ — 36 სმ; სისქე — 18 მმ. მას პირის კიდეზე ზემოდან აქვს პატარა ფოსოები. ინვ. № 07:6:76:109 — ჯამის პირის დმ — 41 სმ; სისქე — 15 მმ. მას პირის კიდის გარეთა მხარეს აქვს რომბული ბადის შემკულობა.

ბრტყელძირა, ე. წ. ყელიანი, პირგადაშლილი ჯამი. ამ ტიპის ჯამები სულ 2 აღმოჩნდა. ა) ინვ. № 07:6:76:198 — ჯამის პირის დმ — 21 სმ; სისქე — 5 მმ. ბ) ინვ. № 07:6:76:158 — ჯამის პირის დმ — 19 სმ; სისქე — 4 მმ. მათი დაბალი ყელი ზემოთკენ ფართოვდება.

ფრიად საინტერესოა (ინვ. № 07:6:76:204) ჯამის ნატეხი, რომელსაც ძირზე სუსტად ემჩნევა ქუსლის რკალი. პირის დმ — 15 სმ; სისქე — 5 მმ. პირის კიდე შიგნით აქვს გადაზნექილი. როგორც ცნობილია, ადრეანტიკური ხანის კოლხურ კერამიკას ქუსლი არ ემჩნევა. ამგვარი ქუსლი კოლხურ კერამიკას მხოლოდ ელინისტურ ხანაში უჩნდება. შესაძლოა, რომ ეს ფრაგმენტი წინარე ელინისტური ხანისა იყოს.

ზემოთ აღწერილი ჯამების ტიპები კოლხეთის ტერიტორიაზე გვხვდება ძვ. წ. V-IV სს-ის კულტურულ ფენებში, ხოლო ბოლო ტიპის ჯამი კი ხშირია ელინისტური ხანის კოლხური კერამიკისთვის. ყველა ტიპის ჯამების ერთ (აურეველ) ფენაში შეხვედრა გვაფიქრებინებს, რომ საქმე გვაქვს წინარეელინისტური ხანის კულტურულ ფენასთან.

3. ნაგებობაში ე. წ. კოლხური სასმისების თითქმის ყველა ტიპი დადასტურდა. ესენია: ცილინდრულტანიანი, კონუსური, ჭიქისებური, ძირწვეტიანი, ფეხიანი.

ცილინდრულტანიანის ძირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:23) — ძირის დმ — 7 სმ; კეცის სისქე — 8 მმ; შემკულია ჭდეების რიგებით.

კონუსურის ძირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:67) — ძირის დმ — 3 სმ; კეცის სისქე — 5 მმ; ზედაპირი სადაა.

ჭიქისებურის ძირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:209₁) — ძირის დმ — 3 სმ; კეცის სისქე — 5 მმ; ზედაპირი სადაა.

ძირწვეტიანის ძირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:209) — კეცის სისქე — 5 მმ; ზედაპირი სადაა და ეტყობა წნეხვით გამოყვანილი ზოლები.

ფეხიანის ფეხ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:76:68) — ფეხის ძირის დმ — 4 სმ; კეცის სისქე — 6 მმ; ზედაპირი სადაა.

ჩამოთვლილი სასმისების გარდა შემორჩენილია კიდევ პირველ და მესამე ტიპის 6 მცირე ნატეხი.

სასმისებში გამოირჩევა ქუსლიანი კათხა (ინვ. № 07:6:76:267₁) — სასმისის სიმაღლე — 11,3 სმ; პირის დმ — 9,4 სმ; ქუსლის დმ — 5,9 სმ. იგი მუცელგამობერილია და სადა პირის კიდე აქვს. პირის კიდე ოდნავ გადახრილია გარეთ და ყელზე ქმნის ოდნავ შესამჩნევ ღარს. ყური ოვალურგანივკვეთიანია. სასმისს დაუყვება ორი, ღარებს შუა ჩასმული ორნამენტირებული სარტყელი (სარტყელებს შორის მანძილია 1,6 სმ). სარტყლები შედგება ბადისებური ორნამენტისაგან (სურ. 14).

სასმისების თიხა ტიპიურია კოლხური კერამიკისთვის — რუხი, მოშავო ზედაპირით და მოყავისფრო, მოწითალო-მოყავისფრო ზედაპირით. თიხა შეიცავს კირქვის, პიროქსენის და ზოგჯერ ქარსის წვრილ მინარევეს.

ე. წ. კოლხური სასმისები წინარეელინისტური ხანის კოლხური კერამიკის განმსაზღვრელი სახეობაა და სხვა კერამიკულ ნაწარმთან შედარებით უკეთაა შესწავლილი. ამგვარი სასმისები ფართოდაა გავრცელებული ძველი კოლხეთის მოსახლეობაში. ისინი სხვადასხვა ვარიანტების სახით თითქმის ყველა ნამოსახლარზეა აღმოჩენილი: გურიანთაში, ვანში, მდ. ფიჩორის პირას ძველ ნამოსახლარ გორებზე, ფოთში, დაბლაგომსა და სხვ.

4. სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ქვევრებისა და დერგების ფრაგმენტებით.

1) ქვევრები შემორჩენილია ფრაგმენტების სახით: ნაპოვნია პირ-ყელის 4, ძირ-კედლის 1 და კედლის 21 ნატეხი:

ქვევრის პირ-ყელის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:75:122) — პირის დმ — 4,2 სმ, კეცის სისქე — 13 მმ; პირის გვირგვინი სამკუთხაგანივკვეთიანია; გვირგვინის ზედაპირი შემკულია მრგვალი ფოსოებით, ხოლო გვირგვინის გარეთა მხარეზე გვხვდება ირიბი ჭდეები და ფოსოები.

ქვევრის პირის გვირგვინი (ინვ. № 07:6:76:43) — პირის დმ — 4,0 სმ; გვირგვინი ჭრილში სამკუთხაგანივკვეთიანია; ზედა მხარე შემკულია ირიბი ჭდეების ორი რიგით, ხოლო ქვედა მხარე — რომბული ბადით.

ქვევრის პირის გვირგვინი, ინვ. № 07:6:76:44 — პირის დმ — 4,1 სმ; ჭრილში სამკუთხაგანივკვეთიანია; გვირგვინის ზედა მხარე

შემკულია ტალღოვანი ორნამენტით, ხოლო გარეთა — ურთიერთ-გადამკვეთი ხაზებით.

ქვევრის ძირის, კედლების და პირის ფრაგმენტები, ინვ. № 07:6:76:121 — მისი აღდგენა მეტ-ნაკლებად შესაძლებელია, რადგან დადასტურებულია თითქმის ყველა მთავარი კომპონენტი: ძირის დმ — 21 სმ; კეცის სისქე — 15 მმ; პირს დმ — 39 სმ; შემკულია რელიეფური ქედებით.

კოლხური ქვევრები, კოლხურ სასმისებთან ერთად, ძველი კოლხეთის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ელემენტს წარმოადგენს. სამეურნეო კერამიკის ეს სახე გვხვდება როგორც ზღვისპირა ზოლში, აგრეთვე შიდა რაიონებში.

შენობაში აღმოჩენილი ყველა ქვევრი რუხადაა გამომწვარი და შავზედაპირიანია. მათი საერთო ნიშანია რელიეფური ქედები და კონცენტრული ხაზები. პირის გვირგვინი სამკუთხაგანივკვეთიანია; გვირგვინების შემკობაში გამოიყენება ფოსოები და შტრიხები.

2) სამეურნეო კერამიკის მეორე ჯგუფს შეადგენს დერგები. მეორე ფენაში დადასტურებულია ძირ-კედლის 1, პირ-კედლის 4 და კედლის 26 ნატეხი:

დერგის პირის გვირგვინი, ინვ. № 07:6:76:13 — პირის დმ — 41 სმ; გვირგვინის ზედაპირი სადაა, ხოლო გარეთა მხარე შემკულია რომბული ბადით; პირის გვირგვინი ოთხკუთხა განივკვეთიანია.

დერგის პირ-კედლის ფრაგმენტი, ინვ. № 07:6:76:17 — პირის დმ — 35 სმ; კეცის სისქე — 10 მმ; გვირგვინის ზედა მხარე შემკულია სავარცხლისებური იარაღით გამოყვანილი ირიბი ხაზებით, ხოლო გარეთა მხარე რომბული ბადით; პირის გვირგვინი სამკუთხაგანივკვეთიანია.

დერგის პირ-კედლის ფრაგმენტი, ინვ. № 07:6:76:123 — პირის დმ — 32 სმ; კეცის სისქე — 8 მმ; პირი გარეთაა ცოტათი გადმოხრილი; გვირგვინის ორივე მხარე შემკულია სავარცხლისებური იარაღით გამოყვანილი რომბული ბადით; გვირგვინი ჭრილში სამკუთხაა.

დერგის პირის გვირგვინი, ინვ. № 07:6:76:176 — პირის დმ — 37 სმ; გვირგვინი სამკუთხაგანივკვეთიანია; შემკულობა არა აქვს.

დერგის ძირ-კედლის ფრაგმენტი, ინვ. № 07:6:76:251 — ძირის დმ — 28 სმ; კედლები დახრილია ძირისკენ. კეცის სისქე — 9 მმ.

დერგებიც რუხადაა გამომწვარი და შავზედაპირიანია. უმეტეს შემთხვევაში ზედაპირი სადაა.

6. ნაგებობაში დადასტურდა აგრეთვე უცხოური კერამიკა, რო-

მელიც წარმოდგენილია შავლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებით და ორი თითქმის მთელი ამფორით (ამფორების აღწერა იხ. ქვევით)

სადა შავლაკიანი კერამიკის ფრაგმენტები იმდენად პატარებია, რომ ძნელია მათი მიკუთვნება ჭურჭლის რომელიმე ფორმისათვის. ინვ. № 07:6:76 — 89, 90, 206. ყველა მათგანი კარგად ვანლექილი თიხისაგან შედგება და მოწითალო-მოყავისფრო ფერისაა. სამ ნატეხს ლაკი კარგად აქვს შენარჩუნებული, ხოლო მეოთხე ნატეხზე თითქმის სულ გადასულია. ინვ. № 07:6:76:90 — ნატეხი რაღაც ჭურჭლის ქუსლის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს.

ძელურ-ბათქაშიან ნაგებობაში. კერამიკული ნაწარმის გარდა, აღმოჩნდა სხვა ნივთებიც, როგორც არის სალესი ქვა (ინვ. № 07:6:76:283:283₁). თითოეული სალესი ქვა დაახლოებით 8 სმ-მდე სიგრძისაა. მათ გახვრეტის კვალი არ ემჩნევათ. აქ არის აგრეთვე ერთი სალესი ქვის ან დანის ტარის ფრაგმენტი. ის გამოთლილია ქვისაგან და ბოლოვდება თეთრი ქვის შრით (ინვ. № 07:6:76:55).

ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში დადასტურდა ბრინჯაოს ზარაკი (ინვ. № 07:6:76:205) (სურ. 24). ზარაკი ჭრილში ოვალური ფორმისაა; მისი ენა რკინისაგან არის დამზადებული; ზარაკს თავზე ყუნწი მოტეხილი აქვს; სიგრძე 5,6 სმ-ია. ეს ზარაკი რამდენადმე ჰგავს ძვ. წ. V — IV სს. ზარაკებს, რომლებიც გვხვდება ვანის, დაბლაგომის, ითხვისის, დაფნარის სამოსახლოებზე და სხვ²⁸. საერთოდ ბრინჯაოს ზარაკები, ე. წ. ადრეანტიკური ხანის კოლხეთის მატერიალური კულტურისათვის მეტად დამახასიათებელი ელემენტია. ისინი ხშირად გვხვდება სამარხეულ ინვენტარში. ზარაკებით იყო შემკული ყანჩათისა და ყაზბეგის შტანდარტები. შესაძლოა, რომ ამ ნაგებობაში აღმოჩენილი ზარაკიც ჩამოკიდებული იყო შტანდარტზე, რომელიც ძველი „მთისძირის“ რომელიმე წარჩინებული პირის ინსიგნიას წარმოადგენდა.

ნაგებობის ტიხართან აღმოჩნდა ორფრთიანი ისრისპირი (ინვ. № 07:6:75:290).

ოსტეოლოგიური მასალიდან ნაგებობაში დადასტურდა გარეული ტახის ეშვები, მენჯისა და სხივის ძვლები (სულ ოცამდე), ძროხის ბარძაყის, მხარის ძვლები და კბილი (ოსტეოლოგიური მასალა განსაზღვრა პალეობიოლოგმა მ. გამრეკელმა). ნაგებობიდან მომდინარე ოსტეოლოგიური მასალა, ალბათ ნასუფრალს წარმოადგენს.

²⁸ ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ. 1964, გვ. 43—51; Н. К и г у რ ა დ з е, Дапнарский могильник, Тб., 1976, таб. X, I, 1.

საერთოდ სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე, ხსენებული ნაგებობის სინქრონულ ფენებში ოსტეოლოგიური მასალა ჯერჯერობით ცოტაა ნანახი. მოპოვებული მასალა ძველი „მთისძირის“ მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ რაიმეს სათქმელად ფრიად ცოტაა. ამ დროის კოლხეთში მონადირეობას უკვე აღარ ექნებოდა ისეთი სასიცოცხლო მნიშვნელობა, როგორც წინა ეპოქებში ჰქონდა, მაგრამ ჩანს, გარეულ ტაძრებზე ნადირობა უცხო არ უნდა ყოფილიყო ძველი „მთისძირის“ მცხოვრებლებისათვის. რაც შეეხება მეცხოველეობას, აქ მსხვილი რქოსანი საქონელი უფრო იყო გავრცელებული (რადგან მათი ძვლების დადასტურება სოფ. მთისძირის კულტურულ ფენებში უფრო ხშირია), ვიდრე წვრილი რქოსანი საქონელი. დაახლოებით ასეთივე შეფარდება შეიმჩნევა ახვლედიანების გორის („ვანის“) ნაქალაქარზე აღმოჩენილ ძვლოვან მასალაშიც²⁹.

2. მდიდრული სამარხი

სოფ. მთისძირის წაბლა დელის „ნაშუების“ ორმოსამარხი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის სამოსახლოს მცხოვრებთა დამარხვის წესზე. ეს სამარხი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შემთხვევითაა ნაპოვნი და გაძარცვულ-დანგრეულია.

„ნაბამბევის“ გორის ტერასაზე „ნაშუებში“ ნაპოვნი სამარხის ინვენტარის გადარჩენილი ნივთები და მათი ფრაგმენტებია: 1. ოქროს ე. წ. სხივანა საყურე, 2. ოქროსავე კისრის რკალი, 3. რკინის მოღუნული, ჯოხისმაგვარი ნივთი, 4. ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტები, 5. ვერცხლის ყანწ-რიტონის ფრაგმენტები. როგორც ვხედავთ, ნივთების ძალიან მცირე ნაწილია შემორჩენილი. სამარხეული ნივთები ყველა მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია. ამის გარდა, ჩვენთვის უცნობია სამარხში ნივთების თავდაპირველი განლაგება, იძულებული ვართ მხოლოდ აღმომჩენის კ. სტურუას ნათქვამს დავეყრდნოთ. ყველაფერი ეს ართულებს მასალაზე მუშაობას და მის სწორედ გააზრება-გაგებას. ამიტომ სოფ. მთისძირის ამ სამარხზე ფაქტიურად მხოლოდ გადარჩენილი ნივთების მიხედვით შეიძლება მსჯელობა.

უდავოა, რომ აქ მდიდრული სამარხი უნდა ყოფილიყო. აღმომჩენების თქმით (კ. სტურუა, მისი დედა), ნივთებთან თითქოს ორი ოქროს სამაჯურიც ყოფილა, რომლებმაც, სამწუხაროდ, მუზეუმამდე ვერ მოაღწია.

²⁹ ა. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, ვანის არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული ცხოველთა ძვალეულის ნაშთები, ვანი, I, თბ., 1972, გვ. 243—251.

1. ოქროს ე. წ. სხივანა საყურე (ინახება დაბა ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში) შედგება რგოლისაგან, რომელზედაც „სხივები“ დამაგრებული (რგოლი დეფორმირებულია). ამ რგოლზე მიმაგრებულია გადაჭრილი სამკუთხედის მსგავსი ფირფიტა, რომელზედაც ცვარათი პატარა სამკუთხედებია გამოხატული. გადაჭრილი მხრით ეს სამკუთხედი მიმაგრებულია რგოლზე, ხოლო საწინააღმდეგო მხარეს სხივებისებურად ეშვება ექვსი ღერო. რგოლი წრიული უნდა ყოფილიყო. ის გახსნილია და ბოლოები გახვრეტილი აქვს ისე, რომ ფრინველის თავს მოგვაგონებს. რგოლს ერთ მხარეს დაუყვება გაფართოებული სარტყელი. სარტყლის ორივე მხარეს მავთულისაგან გაკეთებული მარყუჟებია თანაბრად ჩამწკრივებული, სარტყელს შუაში დაკეჭნილი ზოლი დაუყვება. იგი უკვე ნახსენებ გადაჭრილ სამკუთხედამდე მიდის, ხოლო ზემოთ მას ამშვენებს ვარდული. ვარდული ცამეტი ფურცლისაგან შედგება. ფურცლების შემდეგ რელიეფური რგოლებია მავთულისაგან, ზოგი დაკეჭნილი, ხოლო ზოგი—სადა, დაუკეჭნავი. რგოლების ცენტრში ცვარას ბურთულებია. „სხივები“ გამოსახულია დაკეჭნილი მავთულების საშუალებით, რომლებიც დაუყვებიან ღეროებს. ღეროები ბოლოვდებიან ცვარასაგან შემდგარი „პირამიდებით“. საყურის ეს ბოლო ნაწილი ძალიან დაზიანებულია, „პირამიდების“ ერთი ფალანგა თითქმის სულ აკლია. ამ ფალანგიდან დარჩენილია მხოლოდ ორი ცალი, ხოლო ერთ ღეროს ორივე ფალანგის „პირამიდები“ აკლია. თუ საყურეს თავდაპირველ მდგომარეობაში წარმოვიდგენთ, მაშინ „პირამიდები“ ერთმანეთთან გადაბმული იქნება, როგორც ეს არის ვანში აღმოჩენილი სამარხების „სხივანა“ საყურეებზე³⁰. სოფ. მთისძირის ოქროს სხივანა საყურის ზომებია: სიგრძე 8 სმ, დიამეტრი რგოლისა, რომელზედაც „სხივები“ დამაგრებული — 3,5 სმ-მდეა (სურ. 22).

სოფ. მთისძირის „ნაშუების“ სხივანა საყურეს, ვანის საყურეებისაგან განსხვავებით, ვარდულის ფურცლები სადა მავთულით აქვს გამოყვანილი. აქ თითოეულ ფურცელზე დასმულია თითო ცვარა, ხოლო ცენტრში — რამდენიმე. სარტყელზე ვანის საყურეების მსგავს მარყუჟებს ვხედავთ, მაგრამ სხვაგვარია შუა, სიგრძივი ზოლი, რომელიც სადა და დაკეჭნილი მავთულების მონაცვლეობას წარმოადგენს. ვანის საყურეებთან შედარებით შეინიშნება ზოგიერთი განსხვავებული, ახალი ელემენტი—სხივებისა და რგოლის შეერ-

³⁰ ვანი I, თბ., 1972, სურ. 40, 41, 190.

თების ადგილას (სამკუთხედზე) გარკვეული რიგით დასმული ცვა-
რა³¹.

სოფ. მთისძირში „ნაშუებთან“ ნაპოვნი (სამარხში) სხივანა სა-
ყურე და ამავე ტიპის სასაფეთქლეები გავრცელებულია გარკვეული
პერიოდის კოლხეთში. ისინი თითქმის არ გვხვდება საქართველოს
ფარგლებს გარეთ. ამიტომაც ამგვარი სასაფეთქლეები და საყუ-
რეები ტიპიურ კოლხურ სამკაულად არის მიჩნეული³². სხივანა საყუ-
რეები და სასაფეთქლეები ნაპოვნია ყაზბეგის³³, ბორის³⁴, ფიჭვნა-
რის³⁵, სოხუმის³⁶, იკოთის³⁷, ბოლნისის³⁸, ბეშთაშენის³⁹, მოდინახეს
ციხის (საჩხერის რ-ნი)⁴⁰ მიდამოებში და სხვ.

ყველა ეს ოქროს და ვერცხლის საყურე ან სასაფეთქლე ერთმა-
ნეთისაგან შემკულობის ცალკეული დეტალებით და „სხივების“ რა-
ოდენობით განსხვავდება. ვანის რაიონში ნაპოვნი „სხივანა“ საყუ-
რეები გამოირჩევა დამზადების რთული წესით. ისინი შემკული
არის ვარდულით, გრეხილი მავთულებისგან შემდგარი წნულით.
მათ დამზადებაში გამოყენებულია დაცვარვა. მთისძირას „სხივანა“
საყურე თავისი გაფორმებით ისე ახლოს დგას თვით ვანში აღმო-
ჩენილ „სხივანა“ საყურეებთან და სასაფეთქლეებთან, რომ შეიძლე-
ბა ვიფიქროთ: ისინი ერთი ხელოსნის მიერ თუ არა, ერთსა და იმა-
ვე სახელოსნოში მაინც შეიძლება იყოს დამზადებული.

ვანის რაიონში აღმოჩენილი სხივანა საყურეები და სასაფეთქ-
ლეები საქართველოში ნაპოვნ სხვა ნიმუშებთან შედარებით უფრო

³¹ შდრ. ა. ქ ყ ო ნ ი ა, აღრეანტიკური ხანის ოქროს საყურეები ვანის ნა-
ქალაქარიდან, ვანი III, გვ. 81—100.

³² ვანი I, გვ. 15.

³³ Г. Д. Ф и л и м о н о в, О доисторической культуре в Осетии, При-
ложение к XXVI, т. Известий общества любителей Естественного, Антро-
пологии и Этнографии, М., 1878, с. 30—31.

³⁴ Е. М. П р и д и к, Новые Кавказские клады, сбор. Материалы по ар-
хеологии России, т. 34, Петроград, 1914, с. 98; Р. К. Кинжалов,
Золотая серьга из Бори, сбор. Сообщения гос. Эрмитажа, VII, Л., 1955, с. 32
—33.

³⁵ ა. კ ა ხ ი ძ ე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები,
თბ., 1971, გვ. 63—65, ტაბ. XIII, 1.

³⁶ Р. К. К и н ж а л о в, Золотая серьга..., с. 32—33.

³⁷ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941,
с. 45.

³⁸ И. А. Г з е л и ш в и л и, Железоплавильное] дело в древней Гру-
зии, Тб., 1964, с. 37.

³⁹ გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველო-
ში, თბ., 1952, ტაბ., XVII.

⁴⁰ ჯ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.
1975, გვ. 33, სურ. 1.

მდიდრულადაა გაფორმებული⁴¹. ვანის ნაქალაქარზე ამგვარი საყურეები გვხვდება № 6 და № 11 სამარხებში, რომლებიც დათარიღებული არიან ძვ. წ. V და IV საუკუნეებით⁴².

ამრიგად, საფიქრებელია, რომ მთისძირის თითქმის ანალოგიური „სხივანა“ საყურე დამზადებულია ზოგადად ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში, როდესაც კოლხური ოქრომჭედლობა გარკვეულ აღმავლობას განიცდიდა. სოფ. მთისძირის „სხივანა“ საყურის გაფორმებაში ჩვენ ვხვდებით ერთგვარ გეომეტრიზაციას, რაც დამახასიათებელია ძვ. წ. V-IV სს. ვანის ოქრომჭედლობის ნიმუშებისათვის, და აგრეთვე ამ დროსვე გავრცელებული დამუშავება-შემკულობის ზოგიერთი სახისათვის, როგორცაა — ცვარა, დაკეჭნვა, წნული, ვარდული⁴³.

2. სოფ. მთისძირის „ნაშუების“ სამარხის ოქროს კისრის რკალი (ხატისუღელი) ჭრილში მრგვალია. მას შუა ნაწილსა და ბოლოებზე ირგვლივ შემოუყვება რელიეფური ხაზები. ბოლოებისკენ კისრის რკალი ოდნავ მსხვილდება. ეს გამსხვილებები კისრის რკალის ორივე ბოლოში შედგება ორ წრიულ ხაზს შორის მოქცეული მოგრძო ჭდეებისაგან. კისრის რკალის დიამეტრი ჭრილში 0,3 სმ, ხოლო მისი თავდაპირველი სიგრძე 35 სმ-მდე იქნებოდა. კისრის რკალი აღმოჩენის მომენტში გასწორებული და ორ დაახლოებით ტოლ ნაწილად იყო გადატეხილი. შეიძლება ეს გადატეხა მოხდა სარიტუალო ცერემონიის დროს⁴⁴, სპეციალური ბლაგვი ინსტრუმენტით, რადგან კისრის რკალის ერთი ნატეხის ბოლო გაბრტყელებულია. ცნობილია, რომ კისრის რკალს, ანუ ხატისუღელს გარკვეული რელიგიური ნივთ-სამკაულის მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ ტიპის კისრის რკალები და სამაჯურები გვხვდება ყანჩაეთის, ალგეთის, ითხვისის, დაბლაგომის და ახალგორის არქეოლოგიურ მასალაში. ხოლო ეს ძეგლები სპეციალისტების მიერ თარიღდება ძვ. წ. V-IV საუკუნეებით⁴⁵.

⁴¹ ა. ჭყონია, კოლხური ოქრომჭედლობის განვითარების ძირითადი საფეხურები ვანის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თეზისები — ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 25 წ., თბ., 1973, გვ. 10—12; ა. ჭყონია, ადრეანტიკური ხანის ოქროს საყურეები ვანის ნაქალაქარიდან, ვანი III, გვ. 81—88.

⁴² იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ძველი კოლხეთის კულტურა, თბ., 1972, გვ. 29.

⁴³ ა. ჭყონია, დას. ნაშრ., გვ. 10—12.

⁴⁴ Н. В. Хоштарна, დას. ნაშრ., გვ. 154; სამწუხაროდ, კისრის რკალი დაკარგულია და ვეყრდნობით ნ. ხოშტარიას მიერ მოყვანილ აღწერილობას.

⁴⁵ ი. გაგოშიძე, ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან, კრებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXVII—B, თბ., 1967, გვ. 53—93, ტაბ. III.

3. რკინის მოღუნული, ჯოხისმაგვარი ნივთი განივ ჭრილში მრგვალია. მას მომწვანო ლაქები აქვს და ძლიერ დაუანგულია. რკინის ამავე ნივთის ნატეხი, როგორც ზემოთ უკვე ვახსენეთ, ვნახეთ 1974 წ. ორივე ნატეხის სიგრძე 36,3 სმ-მდეა. საფიქრებელია, რომ ეს რაიმე ჭურჭლის ყური იყო.

4. ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტები⁴⁶. ამავე ჭურჭლის სხვა ნატეხები აღმოჩნდა 1974 წელს, რის შემდეგაც საშუალება მოგვეცა უფრო სრულად წარმოგვედგინა ამ ჭურჭლის სახე. რესტავრაციის შემდეგ გაირკვა, რომ ჭურჭლის კედლის სისქე 4 მილიმეტრამდეა. მას კარგა დიდი პირი ჰქონია, ხოლო პირთან დაუყვება ღარი, რომელიც ყველა პირის ნატეხს კარგად ემჩნევა. ერთ-ერთი ნატეხის მიხედვით დავადგინეთ, რომ ჭურჭელს ორი რელიეფური ზოლიც დაუყვებოდა. შემორჩენილია აგრეთვე ჭურჭლის ძირის ნატეხები. როგორც ჩანს, ჭურჭლის ძირს უფრო ნაკლები შემოწერილობა აქვს, ვიდრე პირს. ჭურჭლის ძირს წრიულად მოკრული ჰქონდა ბრინჯაოს სარტყელი, რომლითაც უფრო მყარად იდგა.

5. სოფ. მთისძირის „ნაშუების“ სამარხში აღმოჩენილი ნივთებიდან საინტერესოა ვერცხლის ყანწ-რიტონი (სურ. 19,20). ის ტორეტიკის საყურადღებო ძეგლს წარმოადგენს და საგანგებო შესწავლის ღირსია. სამწუხაროდ, იგი ძალზე დაზიანებულია, შემორჩენილია ორი ფრაგმენტი. ერთია ვაც-კაცის გამოსახულება, რომელიც ჩამაგრებულია ყანწის მსგავსი ჭურჭლის გადანატეხში, ხოლო მეორე — სუროს გამოსახულებიანი გაბრტყელებული ფირფიტა (ზომა 18,4 × 14,4 სმ), რომელსაც დაკარგული აქვს პირვანდელი ფორმა. აქამდე მკვლევრები მას სხვა ჭურჭლის ნატეხად მიიჩნევდნენ⁴⁷. მე მიზანშეწონილად მიმაჩნია ეს ორივე ფრაგმენტი განვიხილო ერთმანეთთან ურთიერთკავშირში და აღწერის მეტი მოხერხებულობისთვის მათ პირობითად სამ ნაწილად ვყოფ: პირველ — ფიგურა ვაც-კაცის გამოსახულებით, მეორე — ორნამენტირებული ნაწილი, რომელშიც ჩამაგრებულია ფიგურა; მესამე (ცალკე) ნაწილი — სუროს გამოსახულებიანი დეფორმირებული ფირფიტა⁴⁸.

I ა) ფიგურას ადამიანის თავი, თხის რქები, ყურები და ქვედა კიდურები აქვს. მარცხენა რქა უკან არის გადაზნექილი და ნაკლებ

⁴⁶ რკინის ყური და ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტები ინახება ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ფონდებში.

⁴⁷ Н. В. Хоштарна, დას. ნაშრ., გვ. 154—161.

⁴⁸ ვერცხლის ყანწ-რიტონი ინახება დაბა ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

მოხრილია (ეს რქა მორყეულია და, ალბათ, შეცვლილ მდგომარეობაშია). მარჯვენა რქა უფრო მოღუნულია და წვერი მარცხენა რქისკენაა მიქცეული. რქები, რომლებიც წრიულადაა დაღარული, ცალკეა დამზადებული და შემდეგაა დამაგრებული თავზე. გამოსახულება წარმოდგენილია დაცქვეტილი ყურებით, რაც დამახასიათებელია გარეული თხისათვის. მარცხენა ყურის ბოლო მარჯვენისაკენაა გადახრილი. შუაზე გაყოფილი თმა გამოსახულია ვერტიკალური სახეებით და ჰორიზონტალური რელიეფური ტალღებით. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ თავის გარშემო ნაწნავია შემოვლებული, ხოლო თმის გაგრძელება კეფაზე და კისერზე წარმოდგენილია ე. წ. ქერცლისებური ორნამენტით. კისერი მასიური და სქელია. ფიგურას მკერდამდე დაფენილი აქვს ვერტიკალური ხაზებითა და ჰორიზონტალური რელიეფური ტალღებით გადმოცემული წვერ-ულვაში. პირის ჭრილის ბოლოები დაბლაა დაღუნული. თვალები მოცემულია მაღალი რელიეფით; ჭრილი ოვალურია; მარცხენა თვალის ჭრილი ოდნავ ზემოთ არის მარჯვენასთან შედარებით; თვალები ერთმანეთთან ახლოს არის ჩამჯდარი. მაღალი რელიეფითვე წარმოსახული წარბები გადაბმულია. ყვრიმალის ძვლები ამოზნექილია: პროფილი მკვეთრია და კარგადაა გადმოცემული; ცხვირი სწორი და მასიურია. ფიგურის მკერდზე შეიმჩნევა გამოსახულება დიდი (ფოთლისებური) ყურებით, თავზე ბალნით და ძირს დაშვებული ფეხებით.

I ბ) ვაც-კაცის ფიგურას აქვს წყვილჩლიქოსნისთვის (თხისთვის) დამახასიათებელი ფეხები (ჩლიქები). წინა ფეხებზე, მუხლის ზემოთ, მარაოს მსგავსი ორნამენტი აქვს; მარცხენა შედარებით პატარა ზომისაა. უკანა ფეხებზე ეტყობა ჭდეების ერთი რიგი. განსაკუთრებით კარგად ჩანს მარჯვენა უკანა ფეხის გაყოფილი ჩლიქი. ჭდეები დაუყვება გამოსახულების ზურგსაც და კისერთან უერთდება უკვე ნახსენებ ქერცლისნაირ ორნამენტს (თმას).

გულმოდგინე დაკვირვების შედეგად შეიმჩნევა ირიბი ჭდეებით შემკული ტანსაცმლის მსგავსი რამ. ასეთივე ჭდეებია მუცელზე.

II. ვაც-კაცის ფიგურა ჩამაგრებულია წაკვეთილი კონუსის მსგავს გადანატეხში, რომელიც, ალბათ, ჭურჭლის (ყანწ-რიტონის) დაბოლოებას წარმოადგენდა (როგორც ჩანს, ორივე ნაწილი ცალცალკეა დამზადებული და შემდეგ შეერთებული). ეს გადანატეხი შემკულია დაბალი რელიეფით გამოსახული წრიული გეომეტრიული ორნამენტით, რომელიც შეიძლება დაიყოს სამ ნაწილად.

II ა) პირველი და მეორე ნაწილების გადაბმის ადგილს მოსდევს გეომეტრიული ორნამენტი, შემდგარი ორმაგი ხაზებით გა-

მოსახული 6 სამკუთხედისაგან. ამ სამკუთხედების შიგნით მოთავსებული ჰორიზონტალური ხაზები გადმოცემულია პაწაწინა ჰედებით; ხაზების რაოდენობა სამკუთხედში სხვადასხვაა.

II ბ) მომდევნო გეომეტრიული ორნამენტი ცხრა რომბითაა წარმოდგენილი. აქაც, ისევე როგორც სამკუთხედებში, ხაზები გადმოცემულია პაწაწინა ჰედებით.

II გ) რომბულ ორნამენტს მოსდევს მსხვილი რელიეფური ხაზები, რომლებიც ჩამოკვეთილია ე. წ. წლოვანების წრეებს. ასეთივე დარღული რელიეფური წრეებია ყანწ-რიტონის მესამე ნაწილზეც. ეტყობა, ამ წრიულ ხაზებს ჰურჭლის უმეტესი ნაწილი ეკავა.

III. მესამე ნაწილი ძალიან დაზიანებულია (გაბრტყელებულია). თუ შევეცდებით მისთვის პირვანდელი ფორმის დაბრუნებას და მოვლუნავთ, ცხადი გახდება, რომ ეს არის რაღაც ჰურჭლის პირ-გვერდის ნატეხი. მისი ორნამენტების (რაც მიუხედავად დაზიანებისა, კარგად არის შემორჩენილი) პირველი ორი ნაწილის ორნამენტებთან შედარებისას ჩანს, რომ ორნამენტის გადმოცემის ხერხები სამივე ნაწილზე ერთი და იგივეა. წრიული ხაზები მესამე ნაწილზეც ისეთივეა, როგორც მეორის ბოლოზე (ე. წ. წლოვანების წრეები). ისინი გადმოცემულია რელიეფური ხერხით და დიდი ადგილი უჭირავს მესამე ნაწილზე. ამ წრიული ხაზების ზევით და ქვევით, ორ-ორ ხაზს შუა (რომლებიც აგრეთვე რელიეფურადაა გადმოცემული და აქვს ვერტიკალური ჰედები) მოქცეულია ოთხი ძაფისგან შემდგარი თოკის მსგავსი ორი ე. წ. გრეხილი ორნამენტი, რომლებიც ერთმანეთისაგან ძაფების განლაგებით განსხვავდებიან.

ორნამენტის გადმოცემის ერთგვარობა, მასალის ადენტურობა და აღდგენილი ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ მესამე ნაწილი წარმოადგენს იმ ჰურჭლის — ყანწ-რიტონის პირ-გვერდს, რომლის ბოლოს გადანატეხი შემორჩენილია ცალკე, პირველ-მეორე ნაწილების სახით (სურ. 21).

ყანწ-რიტონის პირ-გვერდის ზედა ნაპირს წრიულად დაუყვება მცენარეული ორნამენტი, რომელიც სუროს გამოხატავს (ორნამენტის სიგანე 4 სმ-მდეა). საფიქრებელია, რომ აქ გამოსახულია კოლხური სურო (კ. კოხის მიხედვით), რომელიც კოლხეთის გარდა გავრცელებულია ჭანეთში, ართვინის მხარეს და ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე⁴⁹. ცნობილია, რომ სურო დაკავშირებულია დიონისეს კულტთან და ხშირად გვხვდება ხოლმე დიონისესა და, განსაკუთრებით, მისი თანმხლები სილენის, მენადების და სატირების გამოსახულებებ-

⁴⁹ ა. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ჩვენი ხეები და ბუჩქები, თბ., 1960, გვ. 38. სურ. 16.

ზე⁵⁰. სოფ. მთისძირის ზემოთ განხილული ყანწ-რიტონის გარდა სუროს გამოსახულება გვხვდება სხვა რიტონებზეც. მაგ.: ბულგარეთში ე. წ. „როზოვეცის განძეულობის“ რიტონზე⁵¹ ან ერმიტაჟში დაცულ ცხენისგამოსახულებიან რიტონზე⁵².

ვაც-კაცის ფიგურისა და მთლიანად ყანწ-რიტონის შემკულობაში უხვადაა გამოყენებული რელიეფური ორნამენტი. ოსტატი ეცადა ე. წ. ქერცლისებური, მარაოსებური და ირიბი კდეებისაგან შემდგარი ორნამენტებით გადმოეცა ფიგურის კუნთები და ცალკეული ნაკვთები. შემკულობის ტექნიკა წარმოდგენილია ამოკაწვრის და დაჭდვის ხერხებით. ნახმარია წამახულწვერიანი სპეციალური ინსტრუმენტები.

რიტონი ძირითადად იხმარებოდა ღვინის სასმელად. მას ჰქონდა ცხოველის რქისებური მოყვანილობა, ხოლო ქვედა ნაწილი სხვადასხვა არსებათა სკულპტურულ გამოსახულებას წარმოადგენდა. რიტონები ძირითადად ორგვარია: 1 — მოკლეყელიანი რიტონები, რომლებიც ცხოველის დიდი თავის გამოსახულებას წარმოადგენენ და 2. — რიტონები ყანწისმაგვარი ფორმისა, რომელთა ბოლოზეც გამოსახულია პატარა ფიგურები⁵³. სწორედ ამ უკანასკნელისნაირია სოფ. მთისძირის რიტონი.

ცხოველის რქას ადამიანი დიდი ხანია იყენებს სასმისად. საქართველოში ამგვარ სასმისს ღვინის სასმელად იყენებენ და ყანწს ეძახიან. საქართველოში მეღვინეობის ძალიან ძველი ფესვები გვაფიქრებინებს, რომ ყანწ-რიტონი აქ სასმისების ერთ-ერთი უძველესი ფორმაა.

საერთოდ, რიტონის წარმოშობის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს⁵⁴. მეცნიერთა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ რიტონი დაამზადეს მცირე აზიაში⁵⁵. მეორე ნაწილის აზრით, რიტონის სამშობლო

⁵⁰ იხ. კ უ ნ ი ნ., ძველი საბერძნეთის ლევანდები და მითები, თბ., 1965, გვ. 75; Горбунова К. С., Передольская А. А., Мастера греческих расписных ваз, изд. Эрмит., Л., 1961, рис. 208; Фракийское искусство и культура Болгарских земель, М., 1974, таб. 227.

⁵¹ იხ. Фракийское искусство..., таб. 277.

⁵² იხ. Тревер К. В., Памятники греко-бактрийского искусства М.—Л., 1940, таб. 33.

⁵³ Б. Н. Аракелян, Клад серебряных изделий из Эрбуни, СА, 1971, № 1, გვ. 144 და იქ მოხსენებული ლიტერატურა.

⁵⁴ იხ. შრომები, В. Svoboda, D. Cončev, Neue denkmäler antiker toreutik, Praha 1956; Н. Hoffman, Tarentine Rhyta, Mainz 1966.

⁵⁵ შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 51.

საძებნელია ირანისკენ⁵⁶, საიდანაც შემდეგ გავრცელდა სხვაგან; ხოლო კ. ტრევერის⁵⁷ და მ. მაქსიმოვას⁵⁸ აზრით, გამორიცხულია, რომ რიტონები გაჩენილიყო მაინცდამაინც ერთ რომელიმე ცენტრში და იქიდან გავრცელებულიყო შემდეგ სხვაგან. მეც ვიზიარებ იმ მოსაზრებას, რომ რიტონი შეიძლება სრულიად დამოუკიდებლად გაჩენილიყო მეცხოველეობის მიმდევარ (რქოსანი პირუტყვის მომშენებელ) ამა თუ იმ ტომში მათი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. გამოფხეკილ გასუფთავებული რქა თავისი ფორმით ყველაზე უფრო ბუნებრივი, ჩვეულებრივი და მარტივი სასმისია. მისი ჯერ კიდევ დიდი ხნის წინათ სასმისად გამოყენების ერთ-ერთი საბუთია ქვის ხანის გამოსახულება—ქალი რქის ყანწით ხელში (ბარელიეფი ლოსელიდან, საფრანგეთი)⁵⁹, რომელსაც ასევე ეწოდება — „ვენერა რქით“. თავისი ფორმის მიხედვით ყანწ-რიტონს ნათლად ეტყობა, რომ თავდაპირველად ის მზადდებოდა ცხოველის რქისაგან, ხოლო დროთა განმავლობაში დაიწყეს მისი სხვადასხვა მასალისაგან და სხვადასხვანაირად (ფორმები) დამზადება. ეს სხვადასხვაობა აშკარად შეიმჩნევა და შეიძლება მათი დანაწილება დამახასიათებელი ნიშნებით გეოგრაფიული მხარეების მიხედვით.

ყანწ-რიტონის დამზადებაში უფრო განვითარებული საფეხური უნდა იყოს მთლიანად ლითონისაგან მისი გაკეთება, როგორცაა „მთისძირის“ ყანწ-რიტონი. როგორც ჩანს, ამ დროისთვის რიტონი უკვე სარიტუალო ჭურჭლის დანიშნულებას იძენს. მას ჩვეულებრივი რქის მიბადვით ამზადებენ ლითონისაგან, თიხისაგან⁶⁰ ან სპილოს ეშვისაგან⁶¹ საგანგებო რელიგიური ცერემონიალებისათვის. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია გამოსახულებები, სადაც მითოლოგიურ პერსონაჟებს ხელში ყანწ-რიტონი უჭირავთ. მაგალითად, გუდაუთის რაიონში აღმოჩენილია მჯდომარე ადამიანის გამოსახულება. მას ხელში ყანწ-რიტონი აქვს⁶². მცხეთაში არმაზისხევის

⁵⁶ M. Rostovtzeff, The animal style in South Russia and China, London 1929, p. 7—14.

⁵⁷ Тревер К. В., დას. ნაშრ., გვ. 107—108.

⁵⁸ М. И. Максимова, Ритон из Келермеса, СА, XXV, 1956, с. 215—235.

⁵⁹ იხ. А. А. Монгайт, Археология Западной Европы, т. I, М. 1973, с. 153—рис. 2.

⁶⁰ იხ. — Н. Hoffman, Tarentine Rhyta, Mainz 1966.

⁶¹ იხ. — რიტონები ნისიდან, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Парфянские ритоны Нисы, Труды «ЮТАКЭ», Ашхабад, 1959, т. IV.

⁶² Ю. Н. Воронов, Археологическая карта Абхазии, Сухуми, 1969, таб. XVII, рис. № 11.

№ 6 სამარხში ნაპოვნია ქალღმერთ ფორტუნას გამოსახულება „სიუხვის ყანწით“ ხელში⁶³, ან კიდევ ამავე ქალღმერთის გამოსახულება „სიუხვის ყანწით“ ვერცხლის ლანგარზე ციხისძირიდან⁶⁴. 1973 წ. ვანშიც აღმოჩნდა „დიონისეს“ მცირე ფიგურა „სიუხვის ყანწით“ ხელში⁶⁵ და ა. შ.

გამოსახულება-ფიგურები ყანწ-რიტონით ხელში საქართველოს გარეთ ბევრგანაა დადასტურებული. ყანწ-რიტონის საკრალურ-რელიგიურ დანიშნულებაზე მიგვანიშნებს აგრეთვე მისი „სიუხვის რქად“, ყანწად წარმოდგენა. „სიუხვის ყანწი“ არის სიმდიდრის და დოვლათის ფრიად გავრცელებული სიმბოლო. ამგვარი ყანწ-რიტონი — „სიუხვის რქა“ ერთ-ერთი ატრიბუტი იყო გეას, ვირენეს, პლუტოსის, ფორტუნას, ტიხეს, ხანდახან კიბელას, დიონისეს, დიხშანას⁶⁶ და კიდევ ზოგიერთი სხვა ღმერთის თუ ქალღმერთის სიმბოლურ სახეში, რაც ხშირად გვხვდება მათ გამოსახულებებზე.

ყანწ-რიტონის სამარხულ ნივთებში შეხვედრის სახშირე და ზოგიერთი ყანწის სასმისად ხმარების უვარგისობა-მოუხერხებლობა გვაგარაუდებინებს, რომ ყანწ-რიტონის ერთ-ერთი საკრალური ფუნქცია იყო მისი გამოყენება მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ რიტუალში (სამარხში ჩატანება, ან სულის მოსახსენებელ დღეებში განსვენებულის საფლავზე ყანწ-რიტონით მოსახსენებლის შესმა და ა. შ.). მაგალითად, ერმიტაჟის ცხენისგამოსახულებიანი რიტონი, რომელსაც ძალიან მოუხერხებელი პირი აქვს სასმელად⁶⁷, ან ყანწ-რიტონები პანაგურიშტიდან (ბულგარეთი)⁶⁸. ეს ყველაფერი კიდევ ერთხელ ადასტურებს ყანწ-რიტონის სარიტუალო-დეკორატიულ დანიშნულებასაც. მთისძირის ყანწ-რიტონს კი, ალბათ, უფრო პრაქტიკულ-სარიტუალო დანიშნულება ჰქონდა.

სოფ. მთისძირში აღმოჩენილ ყანწ-რიტონს ჯერჯერობით ზუსტი და პირდაპირი ანალოგია არ ეძებნება⁶⁹. მხატვრული სტილის თვალ-

⁶³ მცხეთა, I, თბ., 1955, ტაბ. XVIII, VIII.

⁶⁴ ნ. ხოშტარია, ციხისძირი, თბ., 1962, ტაბ. III.

⁶⁵ ინვ. № 07:1:73:648.

⁶⁶ იხ. კ. ტრევერის დას. ნაშრ., ტაბ. 15, 17.

⁶⁷ იქვე, ტაბ. 33.

⁶⁸ Bulgaria's treasures from the past, the gold treasure of Panagyurishte, Sofia 1965; Венедиков И., Панагюриштенский клад, София, 1961.

⁶⁹ თხის გამოსახულებიანი რიტონი ხშირად გვხვდება, რიტონი „სემიბრატ-ბი“ ყორღანიდან, იხ. Goldschatz der skythen in der Eremitage, Len. 1970. ტაბ. 117, 119; რიტონი პანაგურიშტიდან, И. Венедиков, Панагюриштенский клад, София, 1961, ტაბ. 12. მაგრამ თხა-აღამიანის გამოსახულებიანი რიტონი ჯერჯერობით მარტო მთისძირშია დადასტურებული.

საზრისით იგი რამდენადმე უკავშირდება აღმოსავლურ ე. წ. აქემენიდურ სტილს, ხოლო ე. წ. აღმოსავლურ-ბერძნული სტილისაგან უფრო შორს დგას. რქების გადმოცემა დაღარული წრიული ხაზებით დამახასიათებელია „აქემენიდური“ ხელოვნებისთვის⁷⁰. ჰორიზონტალურ-რელიეფურ ზოლებიანი და კანელურებიანი რიტონები ხშირია⁷¹ და მათი უმრავლესობა აღმოსავლური წარმოშობისაა. აღმოსავლური სტილის დამახასიათებელია აგრეთვე ვაც-კაცის მკერდზე გამოხატული ცხოველის ყურების ფოთლისებური მოყვანილობა⁷².

საყურადღებოა, რომ ვაც-კაცის ფიგურის გადმოცემაში გამოყენებულია ე. წ. წიწვისებური ორნამენტი, რომელიც გარკვეული პერიოდის კოლხურ კერამიკას ახასიათებს და გეომეტრიული ორნამენტი, რომელსაც ბევრი რამ აქვს საერთო ძვ. წ. V-IV საუკუნეების ოქროს იმ სამკაულების სტილთან, რომელთა კოლხური წარმოშობაც ამჟამად უდავოა (ოქროს დიადემა, „სხივანა“ და კვირულბურთულიანი საყურეები, სასაფეთქლე რგოლები⁷³). მათი ზოგიერთი ორნამენტი მეორდება აგრეთვე ამავე დროის ვერცხლის ნაკეთობებზე⁷⁴. ორნამენტის ეს მსგავსებაც გვაფიქრებინებს, რომ სოფ. მთისძირის „ნაშუების“ სამარხში ნაპოვნი ყანწ-რიტონი ზოგადად ძვ. წ. V-IV სს. უნდა იყოს დამზადებული. ამის საფუძველს გვაძლევს მასთან ერთად აღმოჩენილი ნივთებიც.

მთისძირის ყანწ-რიტონი უნდა იყოს ადგილობრივი ხელოსნის ნაბეჭავი, რომელიც განიცდიდა მაშინდელი აღმოსავლური (ე. წ. აქემენიდური) ხელოვნების გავლენას; ხოლო სიუყეტი (ფიგურის სახე), ჩემი აზრით, ადგილობრივი რელიგიური წარმოდგენების ნაყოფია.

ყანწ-რიტონის ბოლოზე, როგორც ეს ზემოთაცაა აღნიშნული, ნახევრად ადამიანი და ნახევრად თხა ანუ ვაც-კაცია გამოსახული. მის გავაიგივე ნადირთმფარველ ღვთაება ოჩოპინტრე-ოჩოპინტე-ოჩო-

⁷⁰ შდრ. მაგ., Kantor H., Achaemenid jewellery in the Oriental Institute, Journal of Near Eastern Studies XIV, №1, 1957, ტაბ. IV, V.

⁷¹ იხ. Goldschatz der... დას. ნაშრ., გვ. 117; 119; К. В. Тревер, დას. ნაშრ. ტაბ. 33; Б. Н. Аракелян, დას. ნაშრ., გვ. 148; სურ. 5; Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, სურ. 121, 122, 123.

⁷² ით. ლორთქიფანიძე, დას. ნაშრ., გვ. 33.

⁷³ ით. ლორთქიფანიძე, მასალები ძვ. წ. V ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიისათვის, თსუ შრომები, თბ., 1971, B I (138), გვ. 51—63.

⁷⁴ ვანი, I, გვ. 19.

კოჩთან⁷⁵ (ვაც-კაცი), რომლის სხეულის ზოგიერთი ნაწილი მამალი თხისაა, ხოლო ზოგიც — ადამიანისა, ისევე, როგორც ეს სოფ. მთისძირის ყანწ-რიტონზეა გამოსახული. ნადირთმფარველი ღვთაება ოჩოპინტრე გავრცელებული მითოლოგიური სახე უნდა ყოფილიყო მთელ ძველ საქართველოში⁷⁶. საინტერესოა ექვთიმე მთაწმიდელის ცნობა ქართველთა წარმართობისდროინდელი ღვთაების (ბოჩი) სახელის შესახებ, რომელიც ი. ჯავახიშვილს გაიგივებული აქვს ოჩოპინტრესთან: „სახელის-ღებანი იგი საწარმართოთა კერპთანი, რომელნი მათ ღმრთად შერაცხნეს რომელნიმე მამათა და რომელნიმე დედათა—სრულიად მოისპენ: დიოს, ანუ აპოლონს, ანუ არტემს ანუ ბოჩი (ოჩოპინტრე—გ. გ.) და ვაცი, და ბადაგონ, და არმაზ ანუ რომელ იგი წნეხასა ყურძნისასა ბილწისა მის დიონისეს სახელსა იტყვიან, და სიცილსა აღაზრზენენ, ესე ყოველი საეშმაკო არს...“⁷⁷ საგულისხმოა, რომ ღვთაება ბოჩი (ოჩოპინტრე) ნახსენებია დიონისეს სახელთან ერთად. საფიქრებელია, რომ ვაც-კაცი რამდენადმე დავშირებული იყო დიონისეს მისტერიებთან. ამაზე მიგვანიშნებს სუროს გამოსახულება მთისძირის ყანწ-რიტონზე, რომელიც დიონისეს წრის ღვთაებებისთვისაა დამახასიათებელი და თვით ყანწ-რიტონის, ღვინის შესასმელი ჭურჭლის დანიშნულება. ოჩოპინტრეს (ვაც-კაცს) თავისი ფუნქციით და გამოსახულებით საერთო ნიშნები აქვს ბერძნულ ღვთაება პანთან, რომელიც ხშირად აგრეთვე თხაკაცად არის გამოხატული. ბერძნების წარმოდგენით პანი მხიარული ტყის ღმერთია. პანის გამოსახულება საქართველოში რამდენიმე ადგილასაა დადასტურებული. საერთო ბერძნული რელიგიის ჩამოყალიბების შემდეგ პანი დიონისეს ერთ-ერთ თანმხლებ ღვთაებად იქცა⁷⁸.

სრულიად არ არის გამორიცხული, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე, სადაც ვაზის კულტურას დიდი ხნის ისტორია აქვს, ყოლოდათ დიონისეს მსგავსი ადგილობრივი ღვთაება⁷⁹ თავისი თანმხლები ღვთაებითურთ (ოჩოპინტრე), რომელთანაც ასიმილირდა საბერძნეთიდან შემდეგ გავრცელებული დიონისეს კულტი⁸⁰.

⁷⁵ ამ სიტყვების ეტიმოლოგიისთვის იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1960, გვ. 82—88; ნ. ვაფრინდაშვილი, მითოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1972, გვ. 234.

⁷⁶ იხ. ი. ჯავახიშვილი, დას. ნაშრ., გვ. 85.

⁷⁷ მცირე სჯულის კანონი (გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილმა), თბ., 1972, 33. 58.

⁷⁸ Dictionnaire de la Mythologie, Paris, 1969, გვ. 342.

⁷⁹ ვანი I, გვ. 19.

⁸⁰ В. Т а р н, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с. 307.

ქართულ ფოლკლორსა და ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი დღესასწაულების ზოგიერთი რიტუალური მომენტი — თხის ტყავებში გახვევა, ნიღბების გაკეთება და სხვ. (მაგ., ბერიკონა) გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა, სოფ. მთისძირის რიტონზე სწორედ ამ ღვთაებებთან დაკავშირებული მისტერიების დროს თხად გადაცმული მამაკაცია გამოსახული, რომელიც ღვთაება ოჩოპინტრეს (ვაცკაცს) განასახიერებდა.

რაც შეეხება სამარხს, სოფ. მთისძირის „ნაშუების“ სამარხი კლდოვან დედაქანში იყო ამოკვეთილი⁸¹. მიცვალებული დაკრძალული უნდა ყოფილიყო ხის სარეცელზე⁸². სამარხი თიხა-მიწით და ქვა-ლორღით იყო ამოვსებული, ხოლო ზემოდან ქვა ედო⁸³. აქ იყო ვანში (ახვლედიანების გორაზე) აღმოჩენილი სამარხების მსგავსი ორმოსამარხი. ამაზე მიგვანიშნებს როგორც სამარხის ტიპი, ასევე გადარჩენილი ინვენტარი. ამ ინვენტარის შესწავლის საფუძველზე ჩანს, რომ სოფ. მთისძირის სამარხი ეკუთვნის ადგილობრივ წარჩინებულ პირს. შესაძლოა, რომ ეს დიდებული ან მისი ოჯახის რომელიმე წევრი გარკვეულ როლს ასრულებდა „ვანის ქვეყნის“ სასოფლო რაიონების („მთისძირის“) მართვა-გამგეობაში.

სოფ. მთისძირის ამ წარჩინებულის სამარხში ჩანს ძვ. წ. V-IV სს-თვის დამახასიათებელი (იხ. ზემოთ) ტრადიციული ელემენტები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს სამარხი ზოგადად ძვ. წ. V-IV სს. უნდა თარიღდებოდეს.

„ნაშუების“ ამ სამარხის სინქრონულ სამარხებთან შედარებისას (ვანი⁸⁴, ითხვისი⁸⁵) დაკრძალვის წესი დაახლოებით ერთნაირი ჩანს, მაგრამ ქონებრივი განსხვავება შეიმჩნევა.

---

⁸¹ „ნაშუების“ სამარხის თითქმის მთლიანი განადგურების გამო ჩვენთვის უცნობა სამარხში ნივთების განლაგება. ამიტომ სამარხზე მხოლოდ გადარჩენილი ნივთების მიხედვით, კ. სტურუას ვადმოცემით და 1974 წ. არქ. დაზვერვების შედეგებით შეიძლება მსჯელობა.

⁸² გავიხსენოთ რკინის ლურსმანი, ინვ. № 07:6:74:134.

⁸³ სამარხის აღმომჩენის კოლმეურნე კ. სტურუას ნათქვამის მიხედვით.

⁸⁴ იხ. ვანი I, გვ. 111—133; 203—239, სურ. 183, 184.

⁸⁵ იხ. ი. ჭაგოშიძე, ითხვისის სამარხი, კრებ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“, XXV—B, თბ., 1968, გვ. 31—45.

3. კერამიკა.

სოფ. მთისძირში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ერთი ნაწილი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფის ზოგიერთ სახეობაზე. ასე მაგალითად, ამ მონაცემების მიხედვით შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს ცხოვრების მეორე პერიოდის, ხელოსნობის ისეთი დარგის შესახებ, როგორც არის შეთუნეობა. სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კერამიკა დანიშნულების მიხედვით საოჯახოდ (სუფრის, სამზარეულო) და სამეურნეოდ ნაწილდება. მათში შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე ჯგუფი (სურ. 12, 14).

სოფ. მთისძირში საოჯახო (სამზარეულო) კერამიკის ერთ ნაწილს წარმოადგენენ ქოთნები. ისინი ძირითადად ძირ-კედლის და პირ-ყელის ფრაგმენტებით არიან წარმოდგენილი. შემორჩენილია აგრეთვე ყურების, კედლების და ხუფების ფრაგმენტებიც. მათში გამოიყოფა ერთი ძირითადი ჯგუფი და მისი ვარიაციები. ქოთნებში ჭარბობს სადა პირისკიდიანი, მოკლეველიანი ან კრძელყელიანი, ბრტყელძირა და ე. წ. ზოომორფული ოვალურგანიკვეთიანი ყურები. ხშირად გვხვდება სადა, აგრეთვე ოვალური განიკვეთის მქონე ყურები. ნიმუშები ტანის მოყვანილობის მიხედვით ორგვარია — ქვემოთ ოდნავ მუცელგამობერილი და კასრისებური. ქოთნის კორპუსის ზედაპირი უმეტესად წნეხვით გამოყვანილი პრიალა ზოლებითაა დაფარული. ზოგან ეს ზოლები თითქმის გადაშლილია. ქოთნის ყელი ხშირად შემკულია ირგვლივი ღარებით, რომლებიც, წამახული საგნით არის გაკეთებული. ისინი ძირითადად რუხადაა გამომწვარი, მოშავო ან მოყავისფრო ზედაპირით. ამნაირი ქოთნების ძირის დიამეტრი მერყეობს 7 სმ-დან 20 სმ-მდე, ხოლო კედლის სისქე მერყეობს 6 მმ-დან 8 მმ-მდე.

ქოთნებს სადა და ე. წ. ზოომორფული ყურები აქვთ. ისინი უმეტესად ოვალურგანიკვეთიანები არიან. ზოომორფულ ყურებზე რქები ხშირად სუსტადაა გამოსახული. სადა ყურები უმეტესად თანაბრადაა მორკალული.

სოფ. მთისძირის პირველი პერიოდის კერამიკასთან კენეტიკურად არის დაკავშირებული მეორე პერიოდის კერამიკა. არქეოლოგიურ მასალაში ეს კარგად შეიმჩნევა ე. წ. ზოომორფულ ყურებზე დაკვირვებისას. აშკარად ჩანს, რომ შედარებით კარგად გაპრიალეზებული და გრძელრქებიანი ზოომორფული ყურები რამდენადმე დეგრადირდება. ისინი თანდათან კარგავენ რქისებურ ფორმას, თიხაც

შედარებით უხეში ხდება. საინტერესოა, რომ სოფ. მთისძირში ამგვარი ზოომორფული ყურისნაირი რქებიანი სახელურის მქონე ხუფებიც აღმოჩნდა. ასეთი სახელურიანი ხუფების გარდა დასტურდება სადა, ცილინდრულსახელურიანი, დახრილკალთიანი ხუფებიც.

სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი ჯამებიდან გამოიყოფა შემდეგი ტიპები — ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, შესქელებული პირისკიდიანი; ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, პირი ჭრილში სამკუთხაგანიკვეთიანი (ასეთი ჯამები უმეტესად დიდი ზომისებია); ბრტყელძირა, ირიბკალთიანი, შიგნით პირგადაზნექილი. ჯამები ძირითადად სადაა.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე ე. წ. კოლხური სასმისების თითქმის ყველა ტიპი აღმოჩნდა. ესენია: კონუსურტანიანი, ცილინდრულტანიანი, ჭიქისებურტანიანი, ფეხიანი, ძირწვეტიანი, კათხისნაირი და სხვ. კოლხური სასმისები ე. წ. წინარეელინისტური ხანის ადგილობრივი კერამიკის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი სახეობაა და სხვა კერამიკულ ნაწარმთან შედარებით უკეთ არის შესწავლილი⁸⁶.

ძველი „მთისძირის“ სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ქვევრებისა და დერგების ნატეხებით. როგორც ჩანს, კერამიკის ეს სახე ფართოდ იყო გავრცელებული ძველი „მთისძირის“ მოსახლეობაში, რადგან მათი ნატეხები ყველაზე მრავალრიცხოვანია. ქვევრებს მარცვლეულის, ღვინის, ზეთის და სხვა სითხის შესანახად იყენებდნენ.

ქვევრის პირის გვირგვინებს შორის გვხვდება როგორც პირგადმოზნექილი ნიმუშები, რომლებსაც განიერი, ორნამენტირებული კიდე აქვთ, ასევე განივკვეთში სამკუთხედის ფორმის მქონე ფრამენტები. თითქმის ყველა პირი ერთნაირად არის გაფორმებული კაწვრით შესრულებული ე. წ. თევზიფხური და ბადისებური რომბული ორნამენტებით. ქვევრის მუცელგამობერილი კორპუსი შემკულია რელიეფური ქედებით და მათ შორის ადგილი დაფარულია წვრილი კონცენტრული ღარებით. ისინი უმეტესად თანაბრად და კარგადაა გამომწვარი 750-800° ტემპერატურაზე. ქვევრების თიხა შეიცავს კირქვის, კვარცის და ხანდახან პიროქსენის წვრილ მიწარევებსაც (ძვ. წ. VI-IV სს. კოლხური ქვევრის ტექნოლოგიური თვისებები შეისწავლა ტექნ. მეცნ. კანდიდატმა ო. ფიცხელაურმა)⁸⁷.

⁸⁶ იხ. თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 60—65; Е. Г. Гиголашвили, Д. Д. Качаравა, Керамика Колхиды VI—IV вв. до н. э., Краткие сообщения института археологии АН СССР, № 151, М., 1977, с. 77—80 და იქ მითითებული ლიტერატურა.

⁸⁷ იხ. ნ. ვაშაკიძე, გ. ლორთქიფანიძე, კოლხური ქვევრი, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, V, თბ., 1975, გვ. 93—106 და იქ დასახ. ლიტ.

ვერტიკალურქედებიანი ქვევრების მომდევნო ტიპად უნდა ჩაითვალოს ურთიერთგადამკვეთქედებიანი ქვევრები, რომლებიც შეიძლება წინარეელინისტურ (ადრეანტიკური ხანის ბოლო) ხანას მივაკუთვნოთ. ამგვარი ქვევრების ფრაგმენტები შედარებით ცოტაა სოფ. მთისძირში ნაპოვნი.

ნამოსახლარის ტერიტორიაზე სამეურნეო კერამიკის ყველაზე უფრო დიდი მცირე რაოდენობითაა დადასტურებული. ისინი ძირითადად იმეორებენ ამავე პერიოდის ქვევრების ფორმასა და შემკულობას.

სოფ. მთისძირისნაირი ამავე ხანის კერამიკა ფრიად გავრცელებულია არა მარტო მდ. რიონის შუა წელის ძველ ნამოსახლარებზე და სამაროვნებზე, არამედ მთელს კოლხეთში — სოხუმის, ოჩამჩირის, ქობულეთ-ფიჭვნარის და ბათუმის მიდამოებში. მდინარეების: ტეხურის, ცხენისწყლის, სუფსის, ნატანების, ენგურის, ყვირილის ხეობებში და სხვ. ამ კერამიკას რიგი თავისებურებები ახასიათებს.

ძვ. წ. VII-IV სს. კოლხური კერამიკა სწრაფმბრუნავ ჩარხზეა გაკეთებული. ფიქრობენ, რომ ასეთი ჩარხის გამოყენება იმას მოწმობს, რომ მეთუნეობა „დამოუკიდებელ ხელოსნურ დარგად“ ყალიბდება⁸⁸. აქედან გამომდინარე, მეთუნეობის ჩასახვა, როგორც ხელოსნური დარგისა, კოლხეთში, ალბათ, დაიწყო ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში, ხოლო ძვ. წ. VIII-VII სს. კერამიკა რომ ამგვარ ჩარხზეა დამზადებული (მაგ. მთისძირი, დაბლაგომი, ანაკლია), უკვე დაბეჭითებით შეიძლება ითქვას.

ადრეანტიკური ხანის ჭურჭელი გამოირჩევა ფორმების სიმრავლით და გაფორმების მრავალფეროვნებით. ამ დროის კოლხური კერამიკა გენეტიკურად არის დაკავშირებული წინა ხანის კერამიკულ ნაწარმთან. მას მიღებული აქვს წინამორბედი ხანის კერამიკის დამზადების ტექნიკური და ესთეტიკური მიღწევები. ამან განაპირობა ის, რომ მეთუნეობა ძვ. წ. VI-IV სს-ის კოლხეთში ხელოსნობის ერთ-ერთ განვითარებულ დარგად ჩამოყალიბდა⁸⁹.

ამ ხანის მეთუნეობის განვითარების მაჩვენებელია თიხის ნაკე-

⁸⁸ იხ. ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. უფროსი „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1976, № 2, გვ. 114—115 და იქ დასახ. ლიტ.; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, с. 44—45.

⁸⁹ ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს..., დას. ნაშრ., გვ. 114.

თობების მრავალფეროვნება და სიმრავლე — მრავალნაირი მოყვანილობის, დიდი მოცულობის ქვევრები, დერგები; სხვადასხვაგვარი ქოთნები, დოქები, სასმისები, ჯამები თუ ქურებისათვის (ლითონსადანობი) განკუთვნილი საბერველი მილები და სხვ. სამწუხაროდ, კერამიკის გამოსაწვავი ქურები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. ამის მიუხედავად უეჭველია, რომ ეს კერამიკა (კოლხური კერამიკა) ადგილობრივად არის დამზადებული. ამას ადასტურებს „ტიპოლოგიური თავისებურებანი, რომელიც არ გვხვდება კოლხეთის ფარგლებს გარეთ, აგრეთვე თიხის შემადგენლობა. ლაბორატორიულ-ტექნოლოგიურმა შესწავლამ ცხადყო, რომ სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების თიხის ჭურჭლებს თითქმის ერთგვაროვანი შემადგენლობის თიხა აქვთ“⁹⁰.

ადრეანტიკური ხანის კოლხური კერამიკა ძირითადად მორუხოფერის, ან მოყავისფრო-ნაცრისფერზედაპირიანია, ისინი ხშირად ან ნაპრიალებია ან წნეხვით გამოყვანილი ხაზები ეტყობათ ზედაპირზე. სხვადასხვანაირი დანიშნულების და ფორმის კერამიკა ერთიანდება შემკულობით—რომბული ბადე, სავარცხლისებური იარაღით შესრულებული ტალღოვანი ორნამენტი, რელიეფური სპირალური ხაზები, კონცენტრული წრეები, ე. წ. თევზიფხური და წიწვისებური ორნამენტი. ჭურჭლის გაფორმების ეს ძირითადი სახეები ერთი და იმავე დროს სხვადასხვანაირი დანიშნულების და ფორმის კერამიკაზეა დადასტურებული.

კოლხური კერამიკა თავისი მონაცემების მიხედვით საკმაოდ კარგი თვისებებისაა. მათი ფორმა და ორნამენტი უმეტესწილად ჰარმონიულად არის შერწყმული ერთიმეორესთან. ასეთი კერამიკული ნაწარმის დიდი რაოდენობა და მრავალფეროვნება კოლხეთის ტერიტორიაზე მოწმობს, რომ ამ დროს ჭურჭელს უკვე მასობრივად აწარმოებდნენ ფართო მომხმარებლისათვის. ამაზე მიგვითითებს კერამიკული ფორმების რამდენადმე სტანდარტიზება. ე. წ. კოლხური კერამიკის გავრცელებას ძვ. წ. VII ს-დან ფიქრობენ, ხოლო ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული კი ის სავსებით ჩამოყალიბებული სახით გვევლინება⁹¹. ეს სრულიად აშკარად ჩანს სოფ. მთისძირის ამ ხანის კერამიკაზე დაკვირვებისასაც. ამგვარი კერამიკის

⁹⁰ იქვე, გვ. 113.

⁹¹ Е. Г. Гиголашвили, Д. Д. Качарова, Керамика Колхиды VI—IV вв. до н. э., КСИА, № 151, М., 1977, с. 77—80.

ფართოდ გავრცელების პერიოდი კი ემთხვევა ძვ. წ. V ს-ს და IV ს-ის პირველ ნახევარს⁹². მომდევნო ხანაში კერამიკული ნაწარმი განიცდის შესამჩნევ ტიპოლოგიურ ცვლილებებს.

4. უცხოური ნაწარმი

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი მასალის ერთი მცირე ნაწილი, კერძოდ უცხოური კერამიკა, წარმოდგენას გვიქმნის იმ სავაჭრო ურთიერთკავშირებზე, რომლის ორბიტაშიც მთელ კოლხეთთან ერთად ჩაბმული იყო ძველი „მთისძირის“ მოსახლეობაც. ეს უცხოური ნაწარმი ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკული ტარით (ამფორები) და საოჯახო მოხმარებისთვის განკუთვნილი შავლაკიანი ჭურჭლით (სურ. 15, 16, 17, 18, 42).

სამოსახლოს მეორე პერიოდის ამფორები, რომლებიც ღვინის, ზეთის, დამარილებული თევზის და სხვ. შენახვისთვის და ტრანსპორტირებისთვის იყო განკუთვნილი, ძველ „მთისძირში“ წარმოდგენილია კუნძულ ქიოსის და ქ. მენდეს ნაწარმით.

ქიოსური ამფორების ფორმები პირველად არქეოლოგმა ბ. გრაკოვმა განსაზღვრა. მათი იდენტიფიცირება ბ. გრაკოვმა მოახდინა ძვ. წ. VI ს. მეორე ნახევრისა და V ს-ის დასაწყისის ქიოსური ვერცხლის მონეტების საფუძველზე, რომლებსაც შუბლზე ძირწვეტიანი ყელგამობერილი ამფორის წინ მჯდომი სფინქსი აქვთ გამოსახული⁹³. შემდგომში ეს მოსაზრება უფრო და უფრო განმტკიცდა. არქეოლოგმა ი. ზეესტმა აღნიშნული მონაცემების და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი დიდძალი არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე მოგვცა ქიოსური ამფორების კლასიფიკაცია⁹⁴. ამგვარად, დღესდღეობით უკვე შედარებით კარგადაა შესწავლილი ქიოსური ამფორები. მართალია, ამნაირი ამფორების ქვეტიპების გან-

⁹² იხ. ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს..., დასახ. ნაშრ., გვ. 115—116; თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, ტაბ. XXIV.

⁹³ Б. Н. Г р а к о в, Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции в IV—III вв. до н. э. (Из истории материального производства античного мира), Известия Государственной Академии Истории материальной культуры, № 108, М.—Л., 1935.

⁹⁴ Б. И. З е е с т, Керамическая тара Боспора, МИА, № 63, М., 1960, с. 75—79.

ვითარების საფეხურების მოქცევა ვიწროქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ჯერჯერობით ჭირს. ქიოსურმა ამფორებმა ძირითადად განვითარების ორი ეტაპი განვლო. პირველი—ძვ. წ. VI ს. მეორე ნახევარსა და V ს. დასაწყისში მისთვის დამახასიათებელია მოელიფსო პირის კიდე, დაბალი და გამობერილი ყელი, რომელიც დახრილ მხრებს უერთდება; კორპუსი კვერცხისნაირი მოყვანილობისაა; ფოსოიანი ძირი, ფოსო შედარებით ღრმა არის; ოვალურგანივკვეთიანი ყურები პირის გვირგვინის ქვეშ იწყება. მეორე — ძვ. წ. V ს. ამფორების ყელის ზედა ნაწილი გამობერილია, ხოლო ქვედა ცილინდრული; ქუსლზე უჩნდება წიბო და ფოსო დაბლდება; ამფორის პროპორციები შედარებით წაგრძელებული ხდება⁹⁵.

სამწუხაროდ, სოფ. მთისძირიდან მომდინარე არქეოლოგიურ მასალაში არც ერთი ქიოსური ამფორა არ არის მთლიანად ვადარჩენილი. არც რომელიმე მათგანის მთლიანად რესტავრირება ხერხდება, რადგან ისინი დადასტურებულია მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტების სახით, მაგალითად:

1. ამფორის პირ-ყელის და ყურის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:74:241). პირს მოელიფსო მოყვანილობა აქვს; ყელი გამობერილია; ყური პირის გვირგვინის ქვემოთ იწყება. იგი ჭრილში ოვალურია; თიხა დამახასიათებელია ქიოსური ამფორისათვის — ღია მოყავისფროა მოწითალო ელფერით; საკმაოდ კარგად არის განლექილი; ვიზუალურად დაკვირვებისას შეიმჩნევა ქარსისა და კირქვის წვრილი ნამცეცები.

2. ამფორის ქუსლ-კედლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:228). ქუსლს ფოსო აქვს; ქუსლზე ეტყობა წიბო, თიხა დამახასიათებელია ქიოსური ამფორისთვის — ღია მოყავისფროა მოწითალო ელფერით; საკმაოდ კარგად არის განლექილი; შეიმჩნევა ქარსის წვრილი ნამცეცები. საინტერესოა, რომ ფსკერზე იყო რაღაც დანალექი. გადავეცი საანალიზოდ. გამოირკვა, რომ ეს არის ყურძნის წვეწვინის ან უკვე ღვინის დანალექი (ანალიზი ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბოტანიკის ინსტიტუტში — პროფ. თ. კეზელი).

ქიოსური ამფორების სოფ. მთისძირშიც დადასტურება მხარს უბამს ამ დროის კოლხეთში საერთო ვითარებას, რადგან ძვ. წ. V ს. ქიოსური ამფორების ნატეხები მრავლადაა აღმოჩენილი კოლხეთის ზღვისპირა და შიდა რაიონებშიც⁹⁶.

⁹⁵ И. Б. Зеест, *Керамическая...*, с. 74—75.

⁹⁶ თ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 85.

უცხოური ამფორების მეორე ჯგუფი, შესაძლოა, ქალაქ მენდეს ნაწარმით იყოს წარმოდგენილი (სურ. 15, 17). უკანასკნელ ხანებში სამეცნიერო ლიტერატურაში თანდათან განმტკიცდა აზრი, რომ ე. წ. „სირჩისებურ ქუსლიანი“ ამფორები მენდეს წრეს ეკუთვნიან. მათი უმთავრესი დამახასიათებელი ნიშნებია ქუსლის ფორმა, რომელიც მაღალია, ცილინდრული და ქვედა ნაწილში ფართოვდება. მას დაბოლოებაზე პატარა, დაბალი ფოსო აქვს. ამფორის თიხა ბაცი ყავისფერია; ეტყობა კვარცის და ქარსის წვრილი მინარევები. ამფორის ზედაპირი რამდენადმე ხაოიანია⁹⁷.

სოფ. მთისძირის ნამოსახლარზე ე. წ. „დახურულ კომპლექსში“ (ადეიშვილების გორის ზედა ტერასის ძელურ-ბათქაშიან ნაგებობაში) აღმოჩნდა ამგვარი ამფორის ორი თითქმის მთლიანი ეგზემპლარი: 1. ამფორას (ინვ. № 07:6:76:28) მაღალი, ცილინდრული და ქვედა მხარეს გაფართოებული წიბოიანი ქუსლი აქვს. ქუსლის დაბოლოებაზე პატარა, დაბალი ფოსო შეიმჩნევა; ცილინდრული ქუსლიდან დაწყებული ამფორის კორპუსი თანაბრად ფართოვდება; მხრები დაქანებულია და მისი შუა ნაწილიდან იწყება ყური, რომელიც ოვალურგანივკვეთიანია; თიხა ბაცი ყავისფერია მოწითალო ელფერით, ეტყობა კვარცის, ქარსის და ცოტა პიროქსენის წვრილი ნამცეცები.

2. ამფორას (ინვ. № 07:6:76:29) ცილინდრული, მაღალი ქუსლი აქვს. ქუსლი ძირისკენ სქელდება. ქუსლს ძირი წატეხილი აქვს. ცილინდრული ქუსლიდან დაწყებული, ამფორის კორპუსი თანაბრად ფართოვდება; მუცელი გამობერილი აქვს. ყური ოვალურგანივკვეთიანია; პირის კიდე ოდნავ გარეთაა გადმოხრილი და გვირგვინის ძირში ლარით გამოიყოფა. ამფორის თიხა ბაცი ყავისფერია, ეტყობა კვარცის და ქარსის წვრილი მინარევები. მისი ზედაპირი ხაოიანია.

ქ. მენდეს ამფორები ფრიად გავრცელებულია ჩრდილო შავი-ზღვისპირეთში და თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს.⁹⁸.

უცხოური კერამიკის ერთი ჯგუფი შავლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი. სამწუხაროდ, ისინი მხოლოდ პატარა-პატარა ნატეხებით არიან შემორჩენილი. კარგად განლექილი თიხის და საკმაოდ მაღალხარისხოვანი ლაკის მიხედვით ისინი ატიკურ ნაწარმს ჰგვანან. შემორჩენილია ამგვარი (შავლაკიანი) კერამიკის ერთი შედარებით დიდი ნატეხი (ინვ. № 07:6:74:57). ეს არის სკიფოსის

⁹⁷ И. Б. Брашинский, Амфоры Менды («о локализации группы амфор с рюмкообразными ножками»), сб. Художественная культура и археология античного мира, М., 1976, с. 67—74 და იქ მოთითებული ლიტ.

⁹⁸ И. Б. Брашинский, Амфоры Менды..., с. 69.

ძირ-კედლის ნატეხი. ძირ-ქუსლი ცილინდრული მოყვანილობისაა, ხოლო შიდა ზედაპირი ჩაზნექილი აქვს და მასზე წრიულად არის ქუსლი. თიხა კარგად არის განლექილი და მონაცრისფრო-მოწითალო ფერისაა; ზედაპირი საკმაოდ მაღალხარისხოვანი შავი ლაკით აქვს დაფარული.

შავლაკიანი კერამიკის სხვა ნატეხები იმდენად პატარებია, რომ ძნელია მათი მიკუთვნება ჭურჭლის რომელიმე ფორმისათვის. ყველა მათგანის თიხა კარგად არის განლექილი. ერთი ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:90) რაღაც ჭურჭლის ქუსლის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს.

როგორც დავინახეთ, ძველ „მთისძირში“ ადრეანტიკური ხანის იმპორტი ძირითადად კუნძულ ქიოსიდან, ქ. მენდედან და ატიკიდან შემოტანილი ნაწარმით არის წარმოდგენილი. ფრიად საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ანტიკური სამყაროს ამ მსხვილი საწარმოო ცენტრების ნაწარმი შიდა კოლხეთის სასოფლო თემებშიც აღწევს.

ეს ყველაფერი თანხვდება (ძვ. წ. VI ს-დან) კოლხეთში ჯერიონიურ (მაგ. ქიოსური, სამოსური, ლესბოსური), ხოლო მომდევნო ხანაში ატიკის სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებთან ურთიერთობის აქტივიზაციას. ძვ. წ. V ს. სამოცდაათიანი წლებიდან, როცა ათენმა ქალაქი ბიზანტიონი საბოლოოდ დაიპყრო, იწყება ატიკელთა განუყოფელი სავაჭრო ექსპანსია შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში⁹⁹. ამ სავაჭრო ურთიერთობებში კოლხეთთან ჩაბმული იყო ქ. მენდეც. სრულიად სხვა სურათი გვაქვს ძვ. წ. IV ს. ბოლოსათვის და III ს-ში — ქიოსურ და ატიკურ იმპორტს სჯაბნის სინოპური ნაწარმი, რომელიც რაოდენობის მხრივ უფრო მეტია აღმოჩენილი ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოზე.

თ ა ვ ი v

სოფ. მთისძირი ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი) — I სს-ში;

„მთისძირის“ სამოსახლოს ცხოვრების მესამე ეტაპი მოიცავს ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი)-I საუკუნეებს. ამ ქრონოლოგიური ჩარჩოს ზედა თარიღის შესახებ (ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარი) უკვე მქონდა საუბარი და ამიტომ აქ მასზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, ხო-

⁹⁹ იხ. И. Б. Брашинский, Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э., 1963, с. 25—26.

ლო მესამე ეტაპის ბოლო იმიტომ გამოვყავი, რომ ამ დროის სამოსახლოზე შეიმჩნევა ცხოვრების რამდენადმე ჩაკვდომა. ე. წ. გვიანანტიკური ხანის დასაწყისის ფენები და არქეოლოგიური მასალა სოფ. მთისძირში, ისევე როგორც მთელ კოლხეთში, ჯერჯერობით ნაკლებად ჩანს (სამწუხაროდ, ამ ხანის კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლები, ნამოსახლარები ჯერხანად ცოტაა აღმოჩენილი). ეს კი გარკვეულ ტეხილს ქმნის სამოსახლოს ერთიან გაბმულ ისტორიაში. საინტერესოა აგრეთვე, რომ დაახლოებით ამ ხანებშივე წყვეტს არსებობას „ვანის“ ქალაქი, რომლის სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაშიც შედიოდა ძველი „მთისძირი“.

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების მესამე ეტაპის ამსახველი (ძვ. წ. VI ბოლო — I საუკუნეები) არქეოლოგიური მასალა ძირითადად აღმოჩნდა „ადეიშვილების“, „მთისძირის“, „ნიკურაძეების უბანსა“ და მათ შორის მდებარე ტერიტორიაზე. ამ ხანის სამოსახლო დაახლოებით წინას ტოლია. სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე მოპოვებული მესამე ეტაპის ამსახველი არქეოლოგიური მასალა წარმოადგენს გვიქმნის ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე — დასახლების წესზე, დამარხვის წესზე, მეთუნეობაზე და სავაჭრო ურთიერთობებზე.

1. სამოსახლო და მისი სამაროვანი

ამ ეტაპის სამოსახლოც ძირითადად ისევ ბორცვ-გორების ტერასებზე იყო განლაგებული. მისი სამაროვანი კი, დაბლობ ადგილში მდებარეობს — „ნიკურაძეების უბანი“ და „გეფერიძეების ნასახლარი“. დასახლების ტიპის მიხედვით სამოსახლო ძირითადად აგრძელებს წინამორბედი პერიოდის ტრადიციებს, მაგრამ ჩნდება ახალი ელემენტებიც. ამ დროის სამოსახლო, ისევ ქალაქ „ვანის“ სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შედის და ისევ გამაგრებულ, სტრატეგიულ სოფელს წარმოადგენს.

სამოსახლოს ბორცვ-გორების ტერასებზე გამართული იყო ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობები. ეს ნაგებობები მასალის გამოყენების (ხის ძელები, ქვა, თიხამიწა, ბათქაში) მხრივ რამდენადმე ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს მეორე ეტაპის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობების ტრადიციებს იმეორებს. ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი)-I სს-ში, როგორც ჩანს, კოლხეთის სასოფლო თემებში ისევ ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობები შენდებოდა. ჩემი აზრით, სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური მასალის მიხედვით არ არის გამორიცხულ, რომ ასეთი ნაგე-

ბობები ამ ეპოქაში კრამიტითაც ყოფილიყო გადახურული. მაგალითად, „მთისძირის“ გორის წვერის პლატოს ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობის ნაშთებში დადასტურდა კრამიტი, ხოლო ქვით ნაგები შენობის კვალი ახლომახლო არ ჩანს. ამგვარი ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობების ნაშთებით არის მოფენილი ძველი „მთისძირის“ ისტორიის მესამე ეტაპისდროინდელი მთელი სამოსახლოს ტერიტორია. საგულისხმოა, რომ ამ ეტაპის სამოსახლოს ძელურ-ბათქაშიან ნაგებობებზე, წინამორბედი ეტაპისაგან განსხვავებით, ქვით, ხით და თიხამიწით გაკეთებული ცოკოლი არ შეიმჩნევა.

სოფ. მთისძირის „ნიკურაძეების უბანზე“ და „გეფერიძეების ნასახლარზე“ აღმოჩენილი ქვევრსამარხები წარმოდგენას გვიქმნიან ამ დროის სამოსახლოს მცხოვრებთა დამარხვის წესის შესახებ. სოფლის ტერიტორიაზე დადასტურდა ორი ერთმანეთისაგან დაშორებული სამაროვანი: ერთი „გეფერიძეების ნასახლარზე“, რომელიც თითქმის სულ განადგურებულია, ხოლო მეორე—„ნიკურაძეების უბანზე“, რომლის ორი სამარხი რამდენადმე მთლიანად არის შემონახული.

სოფ. მთისძირის ქვევრსამარხები, ზოგადად ძვ. წ. III-II სს. თარიღდებიან. მათი ინვენტარი კი სინქრონულ-იდენტურია დაბლაგომში, დაფნარში და საერთოდ მთელ შიდა კოლხეთში აღმოჩენილი ქვევრსამარხების ინვენტარისა. „გეფერიძეების ნასახლარის“ ქვევრსამარხები ცუდადაა შემონახული. კერამიკის ნატეხებთან ერთად აქ ქვევრსამარხების ფრაგმენტებში აღმოჩენილია ადამიანის ჩონჩხის ნაშთები, ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი და გრეხილლეროიანი კისრის რკალების ნატეხები (მაგ. ინვ. № 07:6:75:3; 2); აღმოჩნდა აგრეთვე მინისებური პასტის მძივები (მაგ. ინვ. № 07:6:76:91). ისინი მომწვანო ფერისაა და ვერცხლის ელფერი დაჰკრავთ.

„გეფერიძეების ნასახლარის“ ქვევრსამარხებთან შედარებით კარგად არის გადარჩენილი „ნიკურაძეების უბნის“ ქვევრსამარხები. ამ ქვევრსამარხებიდან, როგორც უკვე აღვნიშნე, ორი თითქმის მთლიანად არის შემონახული. ერთი ქვევრსამარხი ჰორიზონტალურ, ხოლო მეორე ვერტიკალურ (ძირით ზემოთ) მდგომარეობაში ყოფილა მიწაში ჩადგმული. ისინი ერთმანეთისაგან დაახლოებით 30-ოდე მეტრით იყო დაცილებული. ორივე ქვევრსამარხში დადასტურდა ადამიანის თავის ქალის და ძვლების ნაშთები; კერამიკის ნატეხები. კერამიკიდან ორი დოქი თითქმის მთლიანად არის შემონახული (სურ. 45, I). აქედან ერთი სამტუჩა, მოკლე და სქელყელიანი, ხოლო მეორე პირგადაშლილი დოქია. ორივე დოქის თიხა ადგილობრივია (ინა-

ხებოდა ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქეოლოგიურ ფონდში, ინვ. № 7216, № 7217; ამჟამად გამოფენილია გელათის მუზეუმში). ამგვარი კერამიკა ხშირად გვხვდება დაბლაგომის და დაფნარის ქვევრსამარხებში და ზოგადად ძვ. წ. IV ბოლო-III სს. თარიღდება.

საერთოდ, როგორც ჩანს, ძველ „მთისძირში“ სამარხად გამოიყენებოდა ჩვეულებრივი სამეურნეო დანიშნულების კოლხური ქვევრები. ისინი რუხადაა გამომწვარი და შავზედაპირიანია; პირი ფართოა; კედლები ხშირად შემკულია ურთიერთგადამკვეთი რელიეფური ქედებით და წვრილი კონცენტრული ხაზ-ღარებით.

ქვევრსამარხები აღმოჩენილია კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში. საერთოდ, მიცვალებულის ქვევრში დამარხვა, სხვადასხვა დროს, მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეშიაც ჰქონიათ წესად. დღემდე ცნობილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ქვევრსამარხების გავრცელებას საქართველოს ტერიტორიაზე და საერთოდ კავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში ვარაუდობენ.

კავკასიაში ქვევრსამარხების გავრცელების შესახებ სხვადასხვაგვარი მოსაზრებები არის გამოთქმული. არქეოლოგი მ. ივანჩენკო ფიქრობდა, რომ ქვევრსამარხები დასავლეთ ამიერკავკასიიდან გავრცელდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში¹, ხოლო აზერბაიჯანელი არქეოლოგები კი ფიქრობენ, რომ ქვევრსამარხები აზერბაიჯანიდან გავრცელდა დასავლეთ ამიერკავკასიაში².

მიუხედავად ზემოთ ჩამოთვლილი მოსაზრებებისა, ცხადია, რომ როგორც არ უნდა იქნეს გააზრებული ქვევრსამარხების გავრცელების მიმართულების საკითხი, თვით ამგვარი სამარხების არსებობა კოლხეთში მევენახეობა-მელვინეობის და, საერთოდ, განვითარებული სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი მაჩვენებელია.

ქვევრსამარხების გაჩენა კოლხეთში, უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ. წ. IV ს. ბოლოდან არის სავარაუდო. ქვევრსამარხების რაოდენობის მიხედვით მდ. რიონის შუაწელი ძირითადი რეგიონია კოლხეთში (ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მალლაკი, ბანოჯი, ქვიტირი, გოდოგანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ძევრი,

¹ М. М. И в а ш е н к о, Кувшинные погребения Грузии и Азербайджана, თეზისები, 1951, წაკითხული მოხსენების ხელნაბეჭდი ინახება საქ. სსრ მეცნ. აკად. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქივში.

² С. М. К а з и е в, Альбом кувшинных погребений Мингечаури, Баку, 1961, с. 6—8 და იქ დას. ლიტ.

ციხესულორი და სხვ.)³. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენადმე განსხვავდება მის წინ არსებულისაგან და მიგვანიშნებს ცვლილებებზე დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთი) ტერიტორიაზე. ამას კი აქ ქართების (მესხები) გადმოსახლება-ასიმილაციას უკავშირებენ⁴. შესაძლოა, რომ ამ ცვლილებების შედეგად არის დანგრეული ძველი „მთისძირის“ მეორე ეტაპის ბოლო ხანის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობები.

საერთოდ, სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე, მდ. რიონის შუა წელზე და მთელ ცენტრალურ კოლხეთში ძვ. წ. IV მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით შეიმჩნევა ახალი ელემენტების ჩასახვა, რომლებიც თანაარსებობენ ძველთან. ეს ცვლილებები შეიმჩნევა დაკრძალვის წესში (ქვევრსამარხები), კერამიკაში (ე. წ. წითლად მოხატული კერამიკა, მსხლის ფორმის პირგადაშლილი დოქები, ბრტყელძირიანი პირგადაშლილი ჯამები და სხვ.).

2. ხელოსნობა

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მესამე ეტაპის ადგილობრივი კერამიკოსების თიხის ნაწარმში გამოიყოფა რამდენიმე ჯგუფი:

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების მესამე ეტაპის ამსაზველ კერამიკულ მასალაში ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა საოჯახო დანიშნულების ჭურჭელი. ამნაირი კერამიკა სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე შედარებით ცოტაა დადასტურებული. ისინი ძირითადად წარმოდგენილია ჯამების, თეფშების, ქოთნების და დოქების ფრაგმენტებით. მათი თიხა, წინამორბედი ხანის კერამიკის თიხასთან შედარებით, უკეთ არის დამუშავებული და გამომწვარი. ამ კერამიკის ზედაპირი ზოგჯერ საფარველით არის დაფარული და ნაპრიალებია. მათზე ხშირად ე. წ. ტალღოვანი და რომბული, გაპრიალებული, ხაზებიანი ორნამენტია დატანილი; დაახლოებით IV ს. ბოლოდან უკვე ჩნდება საღებავებით შესრულებული შემკულობა (ე. წ. წითლად მოხატული კერა-

³ ქვევრსამარხების გავრცელების რუკა იხ. Н. Ш. К и г у რ ა დ з е, Да-пнарский могильник, Тб., 1976, таб. 1; გ. გამყრელიძე, ქვევრსამარხები საქართველოში, თეზისები სტუდენტთა XXXIII სამეცნიერო კონფერენციის, თბილისის სახ. უნივერსიტეტი, თბ., 1970, გვ. 4—5.

⁴ დაწვრილებით იხ. ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი I, გვ. 41; მისივე, „ვანის ქალაქი“, ურ. „ცისკარი“, 1968, № 7, გვ. 133—143.

მიკა). ამგვარი თიხის, ფორმების და გაფორმების კერამიკა დადასტურებულია ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი)-I სს. თითქმის მთელ "შიდა კოლხეთში. სოფ. მთისძირის ეს კერამიკა განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს ვანის და საყანჩიას თანადროულ ჭურჭელთან. გამორიცხული არ არის, მათი ნაწილი ძველი „ვანის“ კერამიკულ სახელოსნოებში იყოს დამზადებული.

სამოსახლოს ისტორიის მესამე ეტაპის კოლხურ კერამიკაში გამოიყოფა ჯამების სამი ძირითადი ტიპი. პირველი ეს არის ბრტყელძირიანი პირგადაშლილი ჯამები (მაგ. ინვ. № 07:6:76:105; № 07:6:74:209) ნაცრისფერმოყავისფრო თიხით და მოწითალო-ყავისფრად ნაპრიალები ზედაპირით; მეორე — ე. წ. ყელიანი ჯამები, აგრეთვე ბრტყელძირა და მოშავოდ ნაპრიალები (მაგ. ინვ. № 07:6:76:81; № 07:6:75:201), ხოლო მესამე ტიპის ჯამები პირით შიგნით არიან ჩაზნექილი და პატარა ჭუსლი აქვთ (მაგ. ინვ. № 07:6:76:84; № 07:6:74:98). ისინი ყავისფერ-მონაცრისფრო თიხით გამოირჩევიან. საერთოდ, სამივე ტიპის ჯამების თიხა შედარებით კარგად არის განლექილი და თანაბრადაა გამომწვარი.

პირველი ტიპის ჯამები წინამორბედი ხანის კოლხური კერამიკისთვის რამდენადმე უცხოა, ხოლო ამნაირი ფორმის ჯამები აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე ძვ. წ. V-IV სს-ში ჩნდება. ამიტომ მოსალოდნელია, რომ ამ ფორმის ჯამების დამზადების წესი კოლხეთში აღმოსავლეთიდან არის შემოსული⁵.

რაც შეეხება მეორე და მესამე ტიპის ჯამებს, ისინი კოლხეთისათვის დამახასიათებელია და მათში წინამორბედ ხანასთან კავშირი იგრძნობა (ფორმების მიხედვით).

ჯამების გარდა, სუფრის ჭურჭლიდან დადასტურდა ელინისტური ხანისთვის დამახასიათებელი თეფშის რამდენიმე პატარა ნატეხიც. ეს ფრაგმენტები შედარებით კარგად განლექილი თიხისაა და გადანატეხში ყავისფერ-მონაცრისფროა. ზედაპირი მოწითალო-ყავისფრად აქვთ ნაპრიალები. თიხა თანაბრად არის გამომწვარი.

ქოთნების ნატეხები, რომლებიც აღმოჩენილია ძველი „მთისძირის“ მესამე ეტაპისდროინდელ კულტურულ ფენებში, ფორმისა და გაფორმების მიხედვით ძირითადად ერთგვაროვანია. ესენია ბრტყელძირიანი, თანაბრად მომრგვალებულკორპუსიანი, დაბალყელიანი და პირგადაშლილი ქოთნები. ქოთნებს არავითარი შემკულობა არ

⁵ იხ. ნ. მათიაშვილი, ძვ. წ. III—I სს. კოლხეთის ქალაქების ეკონომიკური ისტორიიდან, თბ., 1977, გვ. 65.

ამშვენებთ. თიხა ხშირად კარგად არის განლექილი. მასში შეიმჩნევა კირქვის წვრილი ნამცეცები. ქოთნის თიხა ხშირად კარგად არის გამომწვარი (მაგ. ინვ. № 07:6:74:107). ამგვარი ქოთნები ფორმით ჰგვანან წინა ეპოქის კოლხურ ქოთნებს, მათში იგრძნობა გენეტიკური კავშირი.

საოჯახო ტურქლის კიდევ ერთ საინტერესო ჯგუფს ქმნიან სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი დოქები, რომლებსგანაც ძირითადად ორი ტიპი გამოიყოფა. დოქების ორივე ტიპი ქვევრსამარხებში შემონახული მთლიანი ეგზემპლარებით და კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი.

პირველი ტიპის დოქებს ბრტყელი ძირი და მრგვალი, ზემოთ ოდნავ წაგრძელებული, ყელში გადამავალი კორპუსი აქვთ. დოქის პირის კიდე გადმოშლილია. დოქის ზოგი ნატეხი შემკულია ე. წ. წიწვი-სებური კდეებით. მაგალითად: ქვევრსამარხში აღმოჩენილი დოქის (ინახება გელათის მუზეუმში) საერთო სიმაღლეა 21 სმ, ძირის დმ-8,9 სმ; ძირი ბრტყელია, მუცელი — მრგვალი, ზემოთკენ ოდნავ წაგრძელებული, ყელში გადამავალი. დოქის ყელის სიმაღლეა 6,5 სმ; პირის კიდე გადამშლილია; მისი დმ 7 სმ-ია; მრგვალგანივკრილიანი ყური პირის კიდიდან იწყება; ყელზე და მუცელზე რელიეფური ხაზები და მათ შორის კდეები ეტყობა; თიხა საკმაოდ კარგად არის გამომწვარი. მასში შეიმჩნევა კირქვის წვრილი მინარევები.

მეორე ტიპის დოქები მრგვალი კორპუსით და მოკლე ყელით გამოირჩევიან. მათი პირის კიდე ორმხრივ შეზნექილია და წარმოადგენს დოქის ტუჩს. მაგალითად, ეს დოქიც ქვევრსამარხშია აღმოჩენილი (ინახება გელათის მუზეუმში). მისი საერთო სიმაღლეა — 18 სმ; ძირის დმ — 9 სმ; ძირი ბრტყელია; მუცელი მრგვალი; ყელი — სქელი და მოკლე; პირის კიდე სწორად ადის; ტუჩი ორმხრივ შეზნექილია; სადაა, შემკულობა არ შეიმჩნევა; თიხა კარგად არის გამომწვარი. მასში შეიმჩნევა კირქვის წვრილი ნამცეცები.

ზემოთ განხილული ტიპის დოქები დამახასიათებელია ძვ. წ. IV ბოლო III სს. ქვევრსამარხების ინვენტარისთვის და ხშირია მათი შეხვედრა მდ. რიონის შუა წელის ნამოსახლარებზე. მაგ., დაფნარი, დაბლაგომი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისის მიდამოები და სხვ.

საინტერესოა, რომ სოფ. მთისძირის ელინისტური ხანის ფენებში გვხვდება უსახო მოწითალო-ყავისფერი კერამიკა (შესაძლოა დოქის ნატეხები), რომლებზეც ხშირად წითელი ზოლებია დატანილი (მაგ. ინვ. № 07:6:76:107).

სოფ. მთისძირის მესამე ეტაპის სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ქვევრებით. მათი ნატეხები აქ დიდი რაოდენობით არის დადასტურებული. შეიძლება ითქვას, რომ ქვევრის ფრაგმენტები ამ ხანის კულტურულ ფენებში ყველა სხვა კერამიკას სჭარბობს. ნანახია რამდენიმე მთელი ეგზემპლარიც. სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამ ხანის ქვევრები რუხადაა გამომწვარი და მოშავოზედაპირიანია; გადანატეხში ზოგჯერ ფენოვანია. თიხაში ჩანს კირქვის წვრილი მინარევები. მთლიანი ეგზემპლარების მიხედვით ქვევრების ფორმები ასეთია—პირის გვირგვინი ჭრილში მარტივი პროფილისაა; ყელი — ცილინდრისებური; ძირი — ბრტყელი, ხოლო მთელი კორპუსი კვერცხისნაირი მოყვანილობის. ქვევრები წინამორბედ ხანასთან შედარებით ღარიბულად არის გაფორმებული. შემკულობა ძირითადად ამოღარულ-რელიეფური ხერხებითაა გადმოცემული. აქ ძირითადად გვხვდება ე. წ. თევზიფხური, სოლისებური და ფოსფორიანი ორნამენტი, ხოლო ქვევრის მთელი კორპუსი დაფარულია კონცენტრულირელიეფური ხაზებით. ეს კონცენტრული რელიეფური ხაზები ზოგან შეიმჩნევა, ხოლო ზოგან გადახეხილია. ქვევრის კორპუსი ხშირად შემკულია ურთიერთგადამკვეთი ქედებით. მათ შორის მანძილი კი ისევ კონცენტრული ხაზ-ღარებით არის შემკული. ასეთი ქვევრები შესაძლოა, რომ უფრო წინარეელინისტური ხანიდან მოყოლებული, ელინისტური ხანის პირველ ნახევარში არსებობდა, ხოლო უქედებო ან მხოლოდ ვერტიკალურქედებიანი ქვევრები კი უფრო ელინისტური ხანის მეორე პერიოდისთვის არის დამახასიათებელი.

ელინისტური ხანის ქვევრები ტიპოლოგიურად წინა ეპოქის კოლხურ ქვევრებს უკავშირდება და დადასტურებულია კოლხეთის ამ ხანის მეტწილ ნამოსახლარებზე.

ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოზე ადგილობრივი თიხის ტარა წარმოდგენილია კოლხური ამფორებით. საერთოდ ამფორები, რომლებიც სხვადასხვა ცენტრში მზადდებოდა, გამოიყენებოდა ტარად, რომლითაც გადაჰქონდათ ღვინო, ზეთი, მარცვლეული და სხვა პროდუქტები. ამფორები ფრიალ საინტერესო მონაცემებს იძლევიან როგორც შინა (კოლხური), ასევე გარე (უცხოური) სავაჭრო კავშირურთიერთობების შესახებ.

ე. წ. კოლხური (ყავისფერკეციანი“) ამფორები მრავლადაა აღმოჩენილი ელინისტური ხანის ნამოსახლარებზე ისტორიული კოლხეთის მთელ ტერიტორიაზე. აქ თითქმის არ არის ამ ხანის ნამოსახლარი, სადაც ამგვარი ამფორები არ აღმოჩენილიყო. ასეთი ამფორები დადასტურებულია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ნამოსახლა-

რებზეც⁶. სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ახლა თითქმის ერთხმადაა აღიარებული, რომ ამგვარი ამფორები ადგილობრივი, კოლხური წარმოებისაა⁷.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობით დადასტურდა კოლხური ტიპის ამფორების ნატეხები. მათში ზოგადად გამოიყოფა ორი ქვეტიპი. ერთი — შედარებით გრძელი, ცილინდრული მოყვანილობის ქუსლიანი ამფორა, ხოლო მეორე — დაბალი, შედარებით განიერქუსლიანი, რომელიც გამოირჩევა ქუსლის წვერის შესქელებით და მას პირობითად ე. წ. ღილისებურსაც კი უწოდებენ. ორივე ქვეტიპის ამფორას ფსკერის ზედაპირზე აქვთ რელიეფური ხვია. ამფორის ყურების მიხედვითაც შეინიშნება განსხვავება. ერთის ყურები ჭრილში ოვალურია, ხოლო მეორის უფრო ბრტყელია. ამ მეორე ტიპის ამფორების თიხაც შედარებით ბაცი-აგურისფერია.

სამწუხაროდ, სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე მთლიანი კოლხური ამფორა ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა და ამიტომ მათი მთლიანი ფორმის შესახებ პარალელური მასალის მიხედვით გვიწევს საუბარი. საერთოდ, კოლხური ამფორების დამახასიათებელი თვისებაა ქუსლის შიგნიდან ფსკერზე რელიეფური ხვია და კორპუსის კვერცხისებური მოყვანილობა. საფიქრებელია, რომ რელიეფური ხვია ფსკერზე ამფორების დამზადების თავისებური ტექნოლოგიური წესის ბრალი იყოს.

საერთოდ, კოლხურ ამფორებს, ზემოთ ჩამოთვლილი განსხვავებების გარდა, ახასიათებს კიდევ რიგი სხვაობებისა (განსხვავება თიხის ფერში, მოცულობაში, ზოგიერთი ნაწილის დამუშავებაში), რის საფუძველზეც სავარაუდოა, რომ ისინი მზადდებოდა კოლხეთის სხვადასხვა პუნქტში. მაგრამ ჯერჯერობით ამ წარმოების ცენტრების დადგენა და ამფორების კლასიფიცირება მათ მიხედვით ჭირს. „ვანში“ დამზადებული ამფორები ალბათ „მთისძირშიც“ იხმარებოდა. შესაძლოა, რომ ამფორები (ტარა) ძველი „მთისძირის“ კერამიკულ სახელოსნოშიც მზადდებოდა.

⁶ И. Б. Зеест, *Керамическая тара Босфора*, МИА, М., 1960, с. 108; Ю. Г. Виноградов, Н. А. Онайко, *Об экономических связях Гераклей Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время*, СА, М., 1975, № 1, с. 87—89.

⁷ იხ. Р. В. Пугуридзе, *Колхидские амфоры из Вана*, КСИА, № 151, М., 1977; с. 68—71 და იქ მოთითებული ლიტერატურა. შდრ. Б. Ю. Михлин; *Амфоры «коричневой» глины из Северо-Западного Крыма*, СА, М., 1972, № 2, с. 60—66.

ელინისტური ხანის სამშენებლო კერამიკა სოფ. მთისძირში წარმოდგენილია კრამიტით. ისინი განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით გვხვდება „ადეიშვილების“, „მთისძირის“ გორებზე და მათ ახლომახლო. ამ ხანის კრამიტი ძირითადად დადასტურებულია ნატეხების სახით; შემორჩენილია ზოგი თითქმის მთლიანი ეგზემპლარიც. ისინი წარმოდგენილია ბრტყელი გვერდებაკეცილი (სოლენის ტიპის) კრამიტით. ამავე ხანის ღარიანი (კალიბტერის ტიპის) კრამიტი სოფ. მთისძირში ჯერ არ აღმოჩენილა. კრამიტების გადანაკეცი ჭრილში ოთხკუთხაა და მათი სიმაღლე დაახლოებით 6 სმ-დან 4 სმ-მდე მერყეობს. კრამიტების სისქე დაახლოებით 1,5 სმ-დან 2,3 სმ-მდე მერყეობს. გადანაკეცები ბოლოებში დაბლდება და ოდნავ მორკალულია შიგნისაკენ. კრამიტის თიხა ძირითადად მუქი ყავისფერია და ეტყობა მსხვილი მინარევები. თიხაში ყველაზე მეტი რაოდენობით შეიმჩნევა კირქვის და პიროქსენის წვრილი ნამცეცები, ხოლო კვარცის ნამცეცები შედარებით ცოტაა. კრამიტის თიხა უმეტესად კარგად არის გამომწვარი. მათ ზედაპირზე ემჩნევათ ხის ყალიბის კვალი.

სოფ. მთისძირის ამ ხანის კრამიტებიდან ცნობილია ნიშნიანი კრამიტების ნატეხები (მაგ. ინვ № 07:6:74:1; № 07:6:76:305). ზუსტად ამგვარი ნიშნიანი კრამიტები არის აღმოჩენილი დაბლაგომში; ასეთივე ნიშნიანი კრამიტებია ვანის ნაქალაქარზეც. საერთოდ, სოფ. მთისძირის ახლომახლო „ვანის ქვეყანაში“ ბევრგან არის ერთნაირ-ნიშნიანი კრამიტები აღმოჩენილი (ვანი, საყანჩია, მთისძირი, დაბლაგომი, შუამთა; კრამიტები ინახება ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ფონდებში). სოფ. მთისძირის კრამიტებზე ნიშნები დატანილია კრამიტის გამოწვამდე. სამოსახლოს ამგვარი კრამიტები გამოირჩევიან დიდი ზომებით, მძიმე თიხით (მაგ. ინვ. № 07:6:74:34; № 07:6:75:98). ეს კრამიტები ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილ კრამიტებს ჰგვანან. ამიტომ შესაძლოა სოფ. მთისძირში დადასტურებული კრამიტების ნაწილი „ვანის“ სახელოსნოებიდან იყოს შემოტანილი.

საფიქრებელია, რომ სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურებული მეორენაირი, შედარებით პატარა, არამძიმე თიხიანი კრამიტები, რომლებიც უფრო ხშირია არქეოლოგიურ მასალაში, მზადდებოდა თვით ძველი „მთისძირის“ სახელოსნოში. ასეთი კრამიტების ნაშთები მიკვლეულია „მთისძირის“ გორის წვერის პლატოს ჩაქცეულ ნაგებობაშიც. ეს კი მიუთითებს იმაზე, რომ ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობების გადასახურად იყენებდნენ შედარებით მსუბუქ კრამიტს.

ელინისტური ხანის ძველ „მთისძირში“ ფეიქრობის განვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს კვირისტავეების აღმოჩენა. თიხის კვირისტავეები ამ ხანის ფენებში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა დადასტურებული. ისინი ძირითადად კონუსისებური, წაკვეთილი კონუსისებური და ბიკონუსისებური ფორმის არიან. მაგალითად: ა) კვირისტავი კონუსისებური ფორმისა (ინვ. № 07:6:76:69)). მისი დმ — 45 მმ, სიმაღლე — 36 სმ; თიხა მოყავისფროა, კირქვის წვრილი მინარევებით; იგი კარგად არის გამომწვარი.

ბ) კვირისტავი ბიკონუსისებური ფორმისა (ინვ. № 07:6:76:27). მისი დმ — 30 მმ, სიმაღლე — 24 მმ. ეს კვირისტავი უკეთესად განლექილი თიხისაგან არის დამზადებული. თიხა ყავისფერია, ემჩნევა კირქვის და პიროქსენის უწვრილესი ნამცეცები.

კვირისტავეების არსებობა დაკავშირებულია ქსოვასთან და გამოიყენებოდა ძაფის დასართავად. საინტერესოა, რომ სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე არც ერთი საწაფი (საქსოვი დაზვისა) არ არის აღმოჩენილი. აქედან გამომდინარე, შესაძლოა, რომ ძაფს ართავდნენ სასოფლო თემებში („მთისძირში“), ხოლო შემდეგ ეს ნამზადი, ნახევარფაბრიკატი მიჰქონდათ ქალაქის („ვანის“) საქსოვ სახელოსნოებში.

3. უცხოური ნაწარმი

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების მესამე ეტაპის უცხოური ნაწარმი ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკული ტარით (ამფორები) და საოჯახო მოხმარებისთვის განკუთვნილი ჭურჭლით (სურ. 46).

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ხსენებული დროის უცხოურ კერამიკაში რაოდენობის მხრივ პირველ ადგილზეა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთი დიდი ცენტრის, ქ. სინოპეს ნაწარმი. სინოპური თიხიანი კერამიკის ფრაგმენტები ხშირად გვხვდება სოფ. მთისძირის ამ ხანის კულტურულ ფენებში. ზოგიერთი პატარა ფრაგმენტით ძნელია ჭურჭლის ფორმის დადგენა, ხოლო დიდი ნატეხები კი ძირითადად ამფორების ნაწილებს წარმოადგენენ. ამფორები უმეტესად ქუსლ-კედლის და ყურ-ყელის ნატეხებით არის შემორჩენილი (მაგ. ინვ. № 07:6.74:109; № 07:76:231). მათი ქუსლი ცილინდრულ-კონუსური მოყვანილობისაა. თიხა ბაცი მონაცრისფრო-იასამნისფერი. თიხაში დიდი რაოდენობითაა შერეული პიროქსენის ნამცეცები. ამგვარი თიხიანი კერამიკა (ამფორები, ლუთერიები, კრამიტი) დადასტურებულია ელინისტური ხანის ფენებში დასავლეთ და შუა კოლხეთის ნამოსახლარებზე. ჯერჯერობით

კოლხეთის ყველაზე აღმოსავლეთი პუნქტი, სადაც სინოპურმა კერამიკამ შეაღწია, არის სოფ. ჭოგნარი.

ქალაქი სინოპე განთქმული იყო ზეითუნის ზეთის, კერამიკის და კარგი ხარისხის ღვინის წარმოებით. სინოპურ ნაწარმზე დიდი მოთხოვნილება იყო საერთაშორისო ბაზარზე. როგორც ჩანს, სინოპეს ელინისტურ ხანაში კოლხეთთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის მხრივ ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეჭირა. ეს ურთიერთობა იმდენად ინტენსიური იყო, რომ რამდენადმე გავლენაც კი იქონია კოლხეთში კრამიტის და ამფორის ფორმების ჩამოყალიბებაზე, მათი აქ ჩასახვა-წარმოების პირველ ეტაპზე⁸.

ელინისტურ ხანაში სინოპეს დაწინაურებას ხელი შეუწყო ათენის ჰეგემონობის დაკარგვამ, ზღვაოსნობის კიდევ უფრო განვითარებამ. ძვ. წ. III ს-ის ბოლოს სინოპეს ეკონომიკის დაქვეითება განაპირობა პონტოს სამეფოს მოძალებამ, მაგრამ პონტოს პოლიტიკამ დაპყრობილი ქალაქების მიმართ (ერთგვარი ავტონომია, ვაჭრობა-წარმოების წახალისება) ახალ გაფურჩქვნამდე მიიყვანა სინოპე⁹. სინოპეს ასეთ მნიშვნელოვან როლს შავი ზღვია აუზში განაპირობებდა მისი ახლო მდებარეობა შავიზღვისპირა ცენტრებთან და სხვადასხვა პროდუქტების ფართო წარმოება.

სოფ. მთისძირში სინოპური ამფორების წარმოებას ცენტრის დადგენას ძალიან აადვილებს მეტად დამახასიათებელი თიხა—ბაცი მონაცრისფრო-იასამნისფერი ან მოყავისფრო ელფერის, პიროქსენის მარცვლების დიდი რაოდენობით შემცველი. სინოპური ამფორების განვითარების ეტაპები კარგად არის ცნობილი და შესწავლილი. სამწუხაროდ, ჩვენი მასალა არ იძლევა მის ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოთავსების საშუალებას.

სინოპურის გარდა, სოფ. მთისძირის ამ ხანის ფენებში იმპორტული კერამიკის რამდენიმე უფორმო ნატეხი აღმოჩნდა. ისინი კარგად განლექილი თიხისგან არის დამზადებული და თანაბრადაა გამოწვარი. კერამიკის ეს ნატეხები თიხის მიხედვით ადგილობრივი არ არის. მათი საწარმოო ცენტრის დადგენა ძნელია.

ამრიგად, „მთისძირის“ იმპორტული თიხის ნაწარმი ელინისტურ ხანაში წარმოდგენილია ძირითადად სინოპეთი. აქედან ჩანს, რომ ძველი „მთისძირი“ ჩაბმული იყო კოლხეთის ვაჭრობაში მცირე აზიის მსხვილ საქალაქო ცენტრთან.

⁸ ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 127.

⁹ И. Б. Брашнинский, Синопа и Колхида, сб. Вопросы древней истории, IV, Тб., 1973, с. 180—190.

სოფ. მთისძირი ახ. წ. I-VIII სს-ში

„მთისძირის“ სამოსახლოს ისტორიის ბოლო პერიოდი ახ. წ. I-VIII საუკუნეებს მოიცავს. ამ მონაკვეთის ცალკე გამოყოფისას ვეყრდნობით სოფ. მთისძირის სტრატეგრაფიულ მონაცემებს და კერამიკულ მასალას. აგრეთვე ვითვალისწინებთ საერთო ისტორიულ სიტუაციას, რომელიც იმ დროის კოლხეთში იყო. კერძოდ, პონტოს და შემდეგ რომის სახელმწიფოთა ექსპანსიის შედეგად კოლხეთი დაიშალა ცალკეულ ნაწილებად. მხოლოდ ახ. წ. IV საუკუნის ბოლოსათვის კოლხეთი, მდ. ჭოროხის შესართავის სექტორიდან გაგრამდე, ისევ გაერთიანდა. გამაერთიანებელი ლაზიკის სამეფო იყო, რომელმაც დაიქვემდებარა სვანები, ლეჩხუმელები, აბაზგები, აფშილები, სანიგები¹.

„მთისძირის“ ამ ეტაპის სამოსახლოს ცხოვრებაში შეიმჩნევა ტეხილი, რომელიც ე. წ. გვიანანტიკური ხანის პირველ ნახევარზე მოდის. არქეოლოგიური მონაცემებით მტკიცდება, რომ „მთისძირში“ ამ დროს ცხოვრება რამდენადმე ჩაკვდა. სამაგიეროდ, სამოსახლოს ცხოვრებაში გამოცოცხლება იგრძნობა გვიანანტიკური ხანის ბოლოს და ადრეულ შუა საუკუნეებში. ამ დროის ამსახველი არქეოლოგიური მასალა ძირითადად აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე. ძველი „მთისძირის“ სამოსახლოს ცხოვრების ეს ეტაპი წარმოდგენილია ნაგებობების ნაშთებით და შესაბამისი კულტურული ფენებით. აქ წარმოდგენილი არქეოლოგიური მასალა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი „მთისძირის“ მცხოვრებლებზე და მათი ცხოვრების ზოგიერთ მხარეზე—მოსახლეობის მიერ დაკავებული ტერიტორიის ფარგლებზე, დასახლების წესზე, მეთუნეობაზე და სავაჭრო ურთიერთობებზე.

1. სამოსახლო

დასახლების წესი ამ დროის სამოსახლოზე შემდეგნაირად არის წარმოდგენილი: სამოსახლოს ნაგებობები ისევ ტერასებზეა განლაგებული, განსაკუთრებით რაციონალურადაა ათვისებული „ადეიშვი-

¹ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I (რედ. გ. მელიქიშვილი), თბ., 1970, გვ. 537—562.

ლების“ გორის წვერის პლატო, რომელზედაც, ალბათ, ნაგებობების მოზრდილი კომპლექსი იდგა. საერთოდ, როგორც ჩანს, საფორტიფიკაციო ნაგებობები ბორცვ-გორის ტერასებზე იყო გამართული. „ადეიშვილების“ გორის ქვედა ტერასაზე შეიმჩნევა ქვით ნაგები გალავნის კვალი. გორის ბუნებრივი რელიეფი მოხერხებულად იყო გამოყენებული ნაგებობების გასამართავად და თავდაცვითი სისტემის შესაქმნელად. ასეთნაირ გორებზევეა ამ ხანის ციხესიმაგრეები აგებული — ნოქალაქევში, ქუთაისში (უქიმერიონი), დიმნში, ტოლებში, შორაპანში, სკანდაში, შხეფში და სხვ. ამგვარ გორებზე განლაგებული, ქვით და დულაბით ნაგები ციხესიმაგრეები ამ დროის კოლხეთისთვის ფრიად დამახასიათებელია. ასეთი სასიმაგრო ნაგებობები იდგა სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პუნქტებში — გზების ჩასაკეტად, გარკვეული მხარის ან „ქვეყნის“ საზღვრების დასაცავად.

ძველი „მთისძირის“ მეოთხე ეტაპის სამოსახლო, ალბათ, პატარა, მცირე ციხე-ქალაქი იყო, რომელიც, ერთი მხრივ, გარკვეულ ეკონომიკურ მხარეს საზღვრავდა (იხ. ქვემოთ), ხოლო მეორე მხრივ, სამცხედან, სამხრეთიდან მომავალ (მდ. ყუმურის ხეობაზე) ერთ-ერთ გზას ჰკრავდა. ციხე-ქალაქის განვითარებაში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა მის რიონ-ფასისის სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალზე მდებარეობას (უცხოური ნაწარმი).

როგორც ცნობილია, „ვანის“ ქალაქი, რომლის სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაშიც შედიოდა „მთისძირი“, ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისისათვის უკვე დანგრეულია. იგი ამის შესდეგ, როგორც ქალაქი, აღარ აღდგენილა. „ვანისაგან“ განსხვავებით „მთისძირი“, როგორც ჩანს, გვიანანტიკური ხანის მეორე ნახევრისათვის ისევ გამოცოცხლდა — აღდგა.

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების ბოლო ეტაპის სამოსახლოს შენებაში ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა, აგური, კრამიტი, კირხსნარი. როგორც ვხედავთ, წინამორბედ ეპოქებთან შედარებით სრულიად იცვლება ნაგებობების ასაგები ძირითადი საშენი მასალა; ხე და თიხამიწა შეცვალა ქვამ და კირის დულაბმა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ქვა და კირის დულაბი უფრო მაგარი და საიმედო იყო თავდაცვითი ზღუდე-ნაგებობების ასაგებად. სამოსახლოს ცხოვრებაში გამოიყოფა ორი სამშენებლო პერიოდი, რაც ყველაზე მკაფიოდ ჩანს „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ნაგებობების ნაშთებზე დაკვირვებისას (№ 12 თხრილი).

ამ სამოსახლოს ნაგებობების წარმოსადგენად ფრიად საინტერესოა „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ნაგებობათა კომპ-

ლექსის ნაშთები. ეს ნაგებობა *in situ* მდგომარეობაშია არქეოლოგიურად შესწავლილი.

არქეოლოგიური კვლევის დროს გამოირკვა, რომ ნაგებობის შენებაში ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა (ქვიშაქვა, რიყის ქვა, კირქვა, თირის ქვა), აგური, კრამიტი, ზოგჯერ კი თეთრი მარმარილო და ხეც. კირხსნარი გამოყენებულია როგორც შემაკავშირებელ მასალად, ასევე კედლის შესაღესად და იატაკის გასაკეთებლად.

რიყის ქვები მდ. რიონის ჭალიდან არის ამოტანილი, თირის ქვა და ქვიშაქვაც აქვეა მოპოვებული, ხოლო კირქვა და თეთრი მარმარილო სხვა ადგილიდან არის მოტანილი, რადგან სოფ. მთისძირის ახლომახლო მათი არსებობა არ შეინიშნება. კირქვა, როგორც შემოთაც აღვნიშნე, შესაძლოა შემოტანილი იყოს დაბლაგომიდან ან ინაშაურიდან, სადაც ის დიდი რაოდენობით მოიპოვება.

ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სხვადასხვა ზომის სათავისაგან. აღმოსავლეთი სათავის შიდა ფართობია 5,50 მ × 21,00 მ — 115,50 კვ. მ, ხოლო დასავლეთი სათავის შიდა ფართობი 5,50 მ × 5,50 მ — 30,25 კვ. მ. ნაგებობა თითქმის ზუსტადაა ორიენტირებული ქვეყნის მხარეების მიხედვით: აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ. ნაგებობის შესწავლამ ცხადყო, რომ საქმე გვაქვს შენობის ორ სამშენებლო პერიოდთან (სურ. 25,26).

შენობას სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილი უჭირავს. „ადეიშვილების“ გორა, რომელზედაც ეს ნაგებობა იდგა, როგორც უკვე აღვნიშნე, რამდენადმე წინ არის წამოწეული ასეთივე გორების რიგიდან და, ერთის მხრივ, აკონტროლებს მდ. რიონის ხეობის კარგა მოზრდილ ნაწილს, ხოლო მეორე მხრივ, — მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ ერთ-ერთ გზას ჰკრავს.

ნაგებობის ჩრდილოეთი მხარე შედარებით მეტადაა დანგრეული, რომელიც მიწის დაცურების შედეგადაა ჩაშლილი (ამ გორაზე და მის ფერდობებზე ალბათ ნაგებობების მოზრდილი კომპლექსი იყო განლაგებული). განსაკუთრებით დაზიანებულია შენობის კუთხეები, ხოლო კედლები საგრძნობლად დეფორმირებულია.

ნაგებობის ფუნდამენტის ქვები მეტი სიმტკიცისათვის ჩაწყობილია კლდოვან დედაქანში (თირი) ამოჭრილ ბუდეებში². ქვები ბუდეებში გაჭედებულია კირხსნარის საშუალებით.

² ამ მხრივ ის იმეორებს ვანის ნაქალაქარის და თვით ადეიშვილების გორის ანტიკური ხანის ნაგებობის (ზედა ტერასა) სამშენებლო ტრადიციებს.

სამხრეთი კედლის ფუნდამენტი 29,40 მ სიგრძისაა. ამ კედლის სიგანე 1,00 მ-ია. კედელი და მისი ფუნდამენტი ფლეთილი ქვითაა ნაგები. ფლეთილი ქვების ამ წყობაში გამოირჩევა ფასადის მხარე, სადაც ქვები შედარებით სწორი მხრითაა დალაგებული. ინტერიერის მხარეს კი უფრო უსწორმასწორო წყობა შეიმჩნევა. ამ კედლის წყობაში ძირითადად ქვიშაქვაა ნახმარი, ხოლო რიყის ქვები და სხვა ჯიშის ქვები უფრო ნაკლებად ჩანს. სამხრეთი კედლის დასავლეთი მხარე (ბოლო 6 მ) ამოყვანილია დიდი ქვებით, მაგალითად, ყველაზე დიდი ქვის ზომებია — $1,12 \times 1,00$ მ. ეს ქვა მართკუთხედიანია და გათლის კვალი არ ეტყობა. კედლის სხვადასხვა კომპონენტების დასაკავშირებლად გამოყენებულია კირხსნარი. კირხსნარში კირის ცოტა რაოდენობაა ნახმარი, ამიტომ კირხსნარით დაკავშირებული ქვების წყობა ადვილად იშლება. კედლის ზოგიერთ მონაკვეთში კირხსნარი ისე ცოტაა ნახმარი, რომ მისი არსებობა საერთოდ არ შეიმჩნევა. სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში, ინტერიერის მხარეს, დასაწყისიდან 1,50 მ-ზე დადასტურდა კონსოლის მსგავსი რამ.

ნაგებობის დასავლეთი კედლის ფუნდამენტი 7,50 მ სიგრძისაა, ხოლო სიგანე აქაც 1,00 მ-ია. ამ კედლის აშენებისას, როგორც ჩანს, უფრო ბევრი კირხსნარია ნახმარი, რადგან კედელი კირხსნარისაგან გადათეთრებულია. სხვა მხრივ ეს კედელი სამხრეთი კედლისაგან ნაკლებად განსხვავდება. შედარებით კარგადაა შემორჩენილი დასავლეთი კედლისა და ჩრდილოეთი კედლის კუთხე. აქ შიდა კუთხის გასაკეთებლად სპეციალურად გამოთლილი ქვაა ნახმარი. ჩრდილოეთი კედლის ფუნდამენტის 29,40 მ სიგრძიდან შემორჩენილია მხოლოდ 16,00 მ. ამ კედლის დანარჩენი ნაწილი ჩაშლილია დაბლა და ფუნდამენტის კლდოვან დედაქანში ამოჭრილი ბუდეებიდა შეიმჩნევა. ჩრდილოეთი კედლის სიგანეც 1,00 მ-ია. ეს კედელი დიდად არ განსხვავდება სამხრეთი კედლისაგან, თუ არ ჩავთვლით დიდ ქვებს. რომლებიც აქ ნაკლებადაა გამოყენებული.

შენობის აღმოსავლეთი კედელი ზომებით ისეთივეა, როგორც დასავლეთი კედელი (სიგრძე 7,50 მ, სიგანე — 1,00 მ). ამ კედლის შენებაში სხვა კედლებისაგან განსხვავებით უფრო მეტი რიყის ქვაა ნახმარი. კედლის შუა ნაწილში დატანებულია შესასვლელი, რომელიც პატარა დერეფანში შედის. ეს დერეფანი წარმოდგენილია ორი კედლის ნაშთებით, რომლებიც ებჯინება აღმოსავლეთის დიდ კედელს. მათი სისქე 50—50 სმ-ია, ხოლო სიგრძე 1,80 მ (ცალ-ცალკე)-მათ შორის ფართობი, რომელიც პატარა დერეფანს წარმოადგენს, არის $1,80 \text{ მ} \times 1,60 \text{ მ} = 2,88 \text{ კვ. მ}$. სამხრეთი კედლიდან ეს პატარა

დერეფანი 1,40 მ-ითაა დაცილებული, ხოლო ჩრდილოეთი კედლიდან 1,50 მ-ით (სურ. 29).

დერეფანში 2,35 კვ. მ. ფართობზე დადასტურდა კირხსნარიანი იატაკი. იატაკის სისქე 11 სმ-ია. იატაკი არის მოვარდისფრო-თეთრი, რადგან კირხსნარს დამატებული აქვს კერამიკული ფხვნილი. გათხრის დროს იატაკზე აღმოჩნდა აგურისა და ლარიანი, გვერდებაკეცილი ბრტყელი კრამიტის ნატეხები. საერთოდ, ნაგებობის შესწავლისას 400-მდე აგურის და 500-მდე კრამიტის ფრაგმენტი ვიპოვეთ. მათში ხერხდება ტიპების გამოყოფა³.

ფრიად საინტერესოა, რომ აგურისა და კრამიტის ნაშთები აღმოჩნდა კირხსნარიანი იატაკის ქვემოთაც. ისინი არეული იყო იატაკის ქვეშ ფიქსირებულ ღორღნარევ მიწაში, რომელიც იატაკის შემზადებას წარმოადგენდა. ეს ფაქტი ორ სამშენებლო პერიოდზე მიუთითებს. ამასვე უჭერს მხარს აღმოსავლეთის სათავსში სამხრეთის კედელზე მიდგმული ძლიერ დაზიანებული კედლის საძირკველი. ის აღმოსავლეთი კედლის პარალელურია და მისგან 4,00 მ-ითაა დაცილებული. კედლის ნაშთის სისქე 0,80 მ-ია. ამ კედლის შენებაში კირხსნარი თითქმის სულ არ არის ნახმარი. ნაგებობის გეგმაზედაც ეს კედელი ზედმეტად გამოიყურება. საფიქრებელია, რომ კედელი პირველ სამშენებლო პერიოდს ეკუთვნის, როცა მეორე სამშენებლო პერიოდის იატაკისთვის ღორღიანი მიწა მოასწორეს, ეს ნაკედლარი ღორღში მოჰყვა. ამგვარად, ნაგებობაში სრულიად აშკარად გამოიყოფა ორი სამშენებლო პერიოდი.

აღმოსავლეთის სათავსის აღმოსავლეთი კედლის ინტერიერის მხარეზე შერჩენილია კირხსნარიანი შელესილობა (სურ 30). შელესილობა თეთრი-მოვარდისფრო ფერისაა. მოვარდისფრო ელფერი კერამიკული ფხვნილის შერევის შედეგადაა მიღებული. ნაგებობის მთელ შიდა ფართობში შეინიშნება დანახშირებული ძელების კვალი. ეს ძელები ალბათ გადახურვის კონსტრუქციაში გამოიყენებოდა.

შენობა აღმოსავლეთით გრძელდებოდა, რადგან ამ მიმართულებით აღმოჩნდა 3,50 მ-მდე სიგრძის კედლის ნაშთები. დანარჩენი დანგრეულ-ჩაშლილია გორის ფერდობებზე. ასეთივე მდგომარეობაშია შენობის სამხრეთით მდებარე ნაგებობები. სამხრეთი კედლის შუა ნაწილთან, ფასადის მხრიდან 40 სმ-ის დაშორებით, საძირკველის დონეზე აღმოჩნდა ქვევრი. ეს ადგილი ჩანგრეულია და ქვევრი მთლიანად მოჩანს ჭრილში. ქვევრი აღმოჩენილი ნაგებობის გვერდ-

³ სამშენებლო კერამიკაზე დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ზე შენობაში იყო ჩადგმული, რომელიც მიწის ეროზია-გადაადგილების შედეგად დანგრეულ-დაცურებულა დაბლა, „ადეიშვილების“ გორის ფერდობებზე.

ნაგებობაში, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან, ვიპოვეთ თიხისაგან გაკეთებული არქიტექტურულ-დეკორატიული დეტალის ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:399, სისქე — 29 მმ). მისი თიხა მოყავისფროა. მასში შეიმჩნევა კირქვის წვრილი ნამცეცები. საერთოდ ასეთი თიხა დამახასიათებელია სოფ. მთისძირის კერამიკისათვის. მასზე რელიეფურად არის გამოსახული ყლორტების მსგავსი ორნამენტი, რაც აკროტერიუმის პრიმიტიულ ფორმას წააგავს. ეს არქიტექტურული დეტალი შენობის კუთხეების დასამშვენებლად გამოიყენებოდა.

ნაგებობაშივე დასავლეთი სათავსის აღმოსავლეთ კედელთან აღმოჩნდა ქვიშაქვის ცილინდრული მოყვანილობის არქიტექტურული დეტალი (ინვ. № 07:6:77:67). დეტალის სიმაღლე 17,5 სმ, ხოლო დმ — 8,3 სმ.

ნაგებობაში რამდენიმე ლითონის ნივთი აღმოჩნდა. ესენია: ორი ცალი რკინის დანა. ერთი აღმოჩნდა სამხრეთის კედელთან (ინვ. № 07:6:77:32). იგი ცალპირაა, სიგრძე — 11 სმ, სისქე — 3,1 მმ; დაუანგებულია, წვერის საწინააღმდეგო ბოლოზე ეტყობა მომწვანო ლაქები; შესაძლოა ბრინჯაოს ტარი ჰქონდა. მეორე დანა (ინვ. № 07:6:77:91) ძლიერ დაუანგებულია და მოღუნული. ჰგავს სასხლავ დანას; სიგრძე — 5,7 სმ, სისქე — 3,5 მმ; აღმოჩნდა ნაგებობის დერეფანში, კირხსნარიან იატაკზე.

ამის გარდა, ლითონის ნივთებიდან აღმოჩნდა ტყვიის ბრტყელი ოვალური ფორმის საწონი (ინვ. № 07:6:77:82). საწონი აღმოჩნდა ჩრდილოეთის კედელთან (პირველი სამშენებლო პერიოდი). საწონის სიგრძეა 7,3 სმ, სიგანე — 5,9 სმ, სისქე — 4 მმ, წონა — 110 გრ. ფირფიტა ერთ ბოლოში გახვრეტილია. მისი ფერი ბაცი მონაცრისფროა (სურ. 50). შესაძლოა, რომ ეს შვეულის საწონია და ნაგებობების შენებაში გამოიყენებოდა.

საერთოდ „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ნაგებობაში საკმაოდ მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა — კერამიკის, მინის, რკინის ნაწარმი. მათში განსაკუთრებით ჭარბობს კერამიკული ნაშთები.

ნაგებობის *in situ* ნაშთები, რომელიც აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოზე, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, აგებული უნდა ყოფილიყო გვიანანტიკური ხანის ბოლოს (პირველი სამშენებლო პერიოდი). ის ალბათ ფუნქციონირებს VIII ს-ის ჩათ-

ულთ (მეორე სამშენებლო პერიოდი). არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით გამორიცხული არ არის, რომ ამ ადგილზე უკვე გვიანანტიკური ხანის პირველ ნახევარში იდგა რაღაც ნაგებობა, რომელიც შემდეგ დაინგრა ან დაშალეს და გამოიყენეს ახალი ნაგებობის ასაშენებლად.

2. კერამიკა

არქეოლოგიური მასალის ერთი ნაწილი, რომელიც სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურდა, წარმოდგენას გვიქმნის ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფის ზოგიერთ სახეობაზე. კერძოდ, ამ მონაცემების მიხედვით შესაძლოა ზოგადი წარმოდგენა ვიქონიოთ „მთისძირის“ ისტორიის ბოლო ეტაპის ხელოსნობის ისეთი დარგის შესახებ, როგორც არის მეთუნეობა. სოფ. მთისძირში დადასტურებულ კერამიკულ ნაწარმში გამოიყოფა სამშენებლო, საოჯახო, ტარა და სამეურნეო კერამიკა.

სოფ. მთისძირის ამ დროის სამშენებლო კერამიკა წარმოადგენილია კრამიტით და აგურით. მათში ხერხდება რამდენიმე ტიპის გამოყოფა. სამოსახლოს არქეოლოგიური შესწავლის დაწყებიდანვე ხშირად გვხვდებოდა კრამიტის ნატეხები. აქ დადასტურებულია როგორც ელინისტური ხანის, ასევე გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების კრამიტი. ელინისტური ხანის კრამიტის შესახებ უკვე გვქონდა ზემოთ საუბარი. შემდგომი პერიოდის კრამიტებს კი ახლა განვიხილავთ.

კრამიტის ტიპების გამოსაყოფად განსაკუთრებით მყარი საფუძველი მოგვცა „ადეიშვილების“ გორის პლატოს (№ 12 თხრილი) ნაგებობამ, რომელიც *in situ* მდგომარეობაშია გათხრილი. ამ შენობის კირხსნარიან იატაკზე და მის ქვეშ დადასტურებული კრამიტის ფრაგმენტების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ორ სამშენებლო პერიოდში სხვადასხვანაირი კრამიტი გამოიყენებოდა.

მეორე სამშენებლო პერიოდის კრამიტის ნაშთები, რომლებიც აღმოჩნდა კირხსნარიან იატაკზე, წარმოადგენს ბრტყელ-გვერდებაკეცილი კრამიტის ფრაგმენტებს. კრამიტებს ოდნავ ტრაპეციული მოყვანილობა აქვთ და შედარებით დავიწროებულ მხარეზე, აკეცილ გვერდებზე მხრებისმაგვარი ამოჭრილები აქვს. ზოგ შემთხვევაში კრამიტებს გარეთა მხარეზე სიგრძივ დაუყვება დაბალი რელიეფური ქედები. მათ შორის მანძილი 1,5 სმ-დან 2 სმ-მდე მერყეობს. კრამიტის გადანაკეცები ჭრილში ოთხკუთხაა და მათი სიმაღლე 4,5

სმ-დან 2,0 სმ-მდე მერყეობს. კრამიტების თიხა ძირითადად ბაცი ყავისფერია და ეტყობა მინარევეები. მინარევეებში ყველაზე მეტი რაოდენობით შეიმჩნევა კირქვისა და პიროქსენის წვრილი ნამცეცე-ბი. კრამიტის თიხა ხშირ შემთხვევაში საკმაოდ კარგად არის გამომ-წვარი, ემჩნევა ხის ყალიბის კვალი. მეორე სამშენებლო პერიოდის ფენაში ლარიანი კრამიტი არ აღმოჩენილა.

პირველი სამშენებლო პერიოდის კრამიტი კი ორი ტიპითაა წარ-მოდგენილი. ერთი ეს არის ბრტყელი, გვერდებაკეცილი, მძიმე კრამიტი. ამგვარი კრამიტი უფრო ხშირია სოფ. მთისძირის ანაკრეფ არქეოლოგიურ მასალაში, ვიდრე მეორე სამშენებლო პერიოდის ტი-პის კრამიტები. ასეთი ტიპის კრამიტები უფრო დიდია და ზომებით დაახლოებით უტოლდება ელინისტური ხანის კრამიტებს. მათი თა-ვისებურება ის არის, რომ გადანაკეცი ჭრილში სამკუთხედისნაირია და გლუვია. გადანაკეცი ბოლომდე სწორად მიდის. მისი სიმაღლე 4,2 სმ-დან 6 სმ-მდე მერყეობს, სისქე კი — 1,8 სმ-დან 2,5 სმ-მდე. კრამიტის ზედაპირი სადაა; არ ჩანს რაიმე დამლა და არც რაიმე სხვა ნიშანი. მეორე — ლარიანი კრამიტის ფრაგმენტები ცოტაა აღმოჩე-ნილი. მისი ერთი ბოლო მკვეთრად დავიწროვებულია, ხოლო მეო-რე ბოლოზე შეიმჩნევა ოდნავი შესქელება. კრამიტს თანაბარი მორკალვა არ აქვს (სურ. 32). ეს კრამიტები დამზადებულია ერთ-ნაირი თიხისაგან. თიხა კარგადაა განლექილი, მაგრამ ზოგან მაინც შეიმჩნევა მინარევეები — კირქვა და უწვრილესი კენჭები; ხშირად არათანაბრადაა გამომწვარი. ამ ტიპის კრამიტებსაც ეტყობათ ყალი-ბის კვალი. შეიმჩნევა ხის ყალიბის ფიცრის ზოლების ანაბეჭდები. თიხის მიხედვით საფიქრებელია, რომ კრამიტები ადგილობრივად მზადდებოდა.

როგორც არქეოლოგიური მასალის, ისე წერილობითი წყაროე-ბის მიხედვით ახლა ეჭვს აღარ იწვევს ის ფაქტი, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ელინისტურ ხანაში კრამიტს უკვე ფართოდ იყენებდ-ნენ. კრამიტის ნაშთები აღმოჩენილია დასავლეთ თუ აღმოსავლეთ სა-ქართველოს ბევრ არქეოლოგიურ ძეგლზე⁴. საყურადღებოა სტრა-ბონის ცნობა: „იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქა-ლაქებითაცა და დაბებითაც, ისე, რომ იქ არის კრამიტიანი სახურა-

⁴ იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 143; ვ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკის წარმოება ადრეფეოდალური ხა-ნის საქართველოში, კრებ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 278—291; თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის „გეო-გრაფია“, თბ., 1957, გვ. 127.

ვები, სახლები არქიტექტურულად მოწყობილი, ბაზრები და სხვა საზოგადო დაწესებულებანი...“ (Strabo XI, III, I).

როგორც ჩანს, ადრეულ შუა საუკუნეებში კრამიტი ძირითადად გამოიყენებოდა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი შენობების გადასახურად. კრამიტით იყო გადახურული საფორტიფიკაციო ნაგებობები, მაგალითად: ვარდციხეში⁵, ვაშნარში⁶, ბიჭვინტაში⁷, ყულევში⁸ და სხვ.

ადრეული შუა საუკუნეების კრამიტი ჩამოჰგავს ანტიკური ხანის კრამიტს⁹. ეს მოსაზრება სოფ. მთისძირის პირველი სამშენებლო პერიოდის კრამიტებზეც ვრცელდება. მეორე სამშენებლო პერიოდის მხრიანი კრამიტები კი როგორც ფორმით, ისე სიდიდით უფრო შორს დგას ელინისტური ხანის კრამიტებისაგან. სოფ. მთისძირის პირველი სამშენებლო პერიოდის კრამიტი ელინისტური ხანის კრამიტისაგან იმით განსხვავდება, რომ მათი გადანაკეცი თითქმის ბოლომდე სწორად მიდის და ჭრილში უფრო სამკუთხედისნაირია; თიხა შედარებით ბაცი ფერისაა და უფრო კარგად არის განლექილი.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურებულია დიდი რაოდენობით აგურის ფრაგმენტები. მიუხედავად ამისა, აგურის წყობა ნაგებობის შემორჩენილ კედლებში არსად არ გვხვდება.

აგურები ძირითადად ერთნაირია, მაგრამ მათში მაინც შეიძლება ორი ტიპის გამოჩენა, რაც დამოკიდებულია უფრო მათ ზომებსა და გაფორმებაზე, ვიდრე მოყვანილობაზე.

პირველი, ეს არის კვადრატული ფორმის აგური, რომელსაც კუთხეებიდან ურთიერთგადაამკვეთი ორ-ორი ღარი დაუყვება (სურ. 31). მისი სისქე 4 სმ-დან 5 სმ-მდე მერყეობს, ხოლო სიგრძე-სიგანე უფრო ხშირად 23 სმ×23 სმ-ია. მეორე — შედარებით უფრო მოგრძო აგური, რომლის სიგრძეც ზოგჯერ 30 სმ აღწევს. მოგრძო აგური, როგორც წესი, უღარებოა.

აგურებს ეტყობა, რომ ხის ყალიბშია ნაკეთები, რადგან მათზე

⁵ ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარი ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 84—105.

⁶ В. А. Леквинадзе, Материалы по монументальному строительству в Лазике, კრებ. საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXII—В, თბ., 1961, გვ. 138—167.

⁷ იხ. დიდი პიტიუნტი, I (რედ. ა. აფაქიძე), თბ., 1975; დიდი პიტიუნტი, II, თბ., 1977.

⁸ ნ. ხოშტარია, სოფ. ყულევის არქეოლოგიური გამოკვლევა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, 1946, № 1—2, გვ. 81.

⁹ ჯ. ჯღამაია, დას. ნაშრ., გვ. 283.

ხის ანაბეჭდები შეიმჩნევა. ზოგ აგურს კი ხელით შესწორების კვალიც ემჩნევა. ხელითვე აკეთებდნენ, ალბათ, ურთიერთგადაამკვეთ ღარებსაც.

საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეული შუა საუკუნეების შენობებში აგური ნახმარია მხოლოდ როგორც დამხმარე საშენი მასალა. იგი გამოყენებულია V-VI სს. საფორტიფიკაციო ნაგებობების კედლის ე. წ. „opus mixtum“-ისებურ წყობაში — მაგ. შორაპანი, სკანდე, ვარდციხე, ნოქალაქევი და სხვ. სამწუხაროდ, ადგიშვილების გორის წვერის ნაგებობაში აგურის წყობა არ დადასტურდა; საფიქრებელია, რომ აგური საერთოდ ცოტა იყო ნახმარა. ეს კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ აზრს, რომ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრებისათვის აგური არ იყო ძირითადი სამშენებლო მასალა. გამოყენების მხრივ ქვა იდგა პირველ ადგილზე¹⁰.

ადგიშვილების გორის წვერის ნაგებობაში ნანახი აგურების მეორე ტიპი დადასტურებულია დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: ბიჭვინტა¹¹, ინკიტის ტბა¹², ოჩამჩირე¹³, ვაშნარი¹⁴, ტოლები¹⁵, ვარდციხე¹⁶, შორაპანი¹⁷, სკანდე¹⁸ და სხვ. ხოლო პირველი ტიპი — კუთხეებიდან ურთიერთგადაამკვეთი ორ-ორ ღარიანი აგური კი განსაკუთრებით ახ. წ. V-VII სს. ფენებისთვის არის დამახასიათებელი¹⁹.

ძველი „მთისძირის“ საოჯახო (სამზარეულო) კერამიკის უმეტეს, შეიძლება ითქვას, ძირითად ნაწილს შეადგენს ქოთნები. ისინი ძირი-

---

¹⁰ Г. Н. Чубинашвили, Н. П. Северов, Пути развития грузинской архитектуры, Тифлис, 1936, с. 81.

¹¹ ა. აფაქიძე, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, კრებ. დიდი პატიუნტი I, თბ., 1975, გვ. 99—101, სურ. 101, 2; გ. აფაქიძე, ბიჭვინტის სამშენებლო კერამიკა, კრებ. დიდი პატიუნტი II, თბ., 1977, გვ. 223—248.

¹² ოთ. ლორთქიფანიძე, ინკიტის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო-არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში, კრებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, თბ., 1963, გვ. 98.

¹³ ცნობა მოგვაწოდა არქეოლოგმა ვ. კვიციანიძემ.

¹⁴ В. А. Леквинадзе, დას. ნაშრ., გვ. 163.

¹⁵ ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიური ეპოქის ციხე-სიმაგრეები ლაზეთში, „გეორგია“, II (დამატება), ტფილისი, 1936, გვ. 301—320.

¹⁶ ვ. ჯაფარიძე, დას. ნაშრ., გვ. 84—105, სურ. 7.

¹⁷ ს. ყაუხჩიშვილი, დას. ნაშრ., გვ. 304—307.

¹⁸ იქვე, გვ. 307—308.

¹⁹ ოთ. ლორთქიფანიძე, დას. ნაშრ., გვ. 98.

თადად პირ-ყელის და ძირ-კედლის ნატეხებითაა წარმოდგენილი, შემორჩენილია აგრეთვე ყურებისა და კედლების ფრაგმენტებიც. როგორც ფრაგმენტთა ანალიზი გვიჩვენებს, ქოთნები ყოფილა მუცელგამობერილი, მოკლეყელიანი და სადა. ქოთნის ძირები ბრტყელია და სადა, კედლები ძირისკენ ვიწროვდება (მაგ. ინვ. № 07:6:77 — 48, 51, 55, 49). მათი კედლის სისქე 5 მმ-დან 7 მმ-მდე მერყეობს, ხოლო ძირის დიამეტრი უმეტეს შემთხვევაში — 6 სმ-დან 9 სმ-მდე. საინტერესოა ერთი ქოთნის ძირ-კედლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:77:47). მას ფსკერზე ეტყობა წრიული ღარები (მისი დმ — 7,1 სმ, კედლის სისქე — 7 მმ).

ქოთნის პირ-კედლის ფრაგმენტების (მაგ. ინვ. № 07:6:77 — 39, 56, 50) მიხედვით მათ ყელი მოკლე აქვთ; პირის კიდე გადაშლილი, სადა. მათი პირის დიამეტრი 10 სმ-დან 7 სმ-მდე მერყეობს. ქოთნების თიხა ძირითადად ბაცი მოყავისფრო ფერისაა კირქვის და პიროქსენის წვრილი მინარევეებით; უკეთ არის განლექილი, ვიდრე ადრეანტიკური-ელინისტური ხანის მასიური, ადგილობრივი კერამიკის თიხა.

ამგვარი თიხიანი და ფორმის ქოთნები აღმოჩენილია დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების სხვა ძეგლებზეც, მაგ., ვარდციხე, ციხესულორი, ბიჭვანტა. ბიჭვანტაში აღმოჩენილ ქოთნებზე ფიქრობენ, რომ ისინი ანალოგიურია ტანაისის და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის კერამიკის ფორმებისა, რომლებსაც ახ. წ. II—III სს. ან ახ. წ. IV ს-საც მიაკუთვნებენ²⁰. მიუხედავად ამისა, ამგვარი ქოთნების ქრონოლოგიურ ჩარჩოზე ჯერჯერობით ძნელია დაბეჭითებით ლაპარაკი.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი საოჯახო კერამიკის მცირე ნაწილს წარმოადგენენ ჯამებისა და დოქების ნატეხები.

ჯამები ძირითადად კალთამომრგვალებული, პირით ოღნავ შიგნით გადაზნექილი და ბრტყელძირიანებია (მაგ. ინვ. № 07:6:77 — 101, 105, 112). მათი თიხა რუხი მოყავისფრო ფერისაა; ემჩნევა კირქვისა და პიროქსენის წვრილი მინარევეები; თიხა შედარებით უხეშია.

დოქები ძირითადად ყელ-ყურის ნატეხებითაა წარმოდგენილი. აქ არის დიდი პირგადაშლილი და ცალყურა დოქების (მაგ. ინვ. № 07:6:77 — 106, 108) ნატეხები. ფრიად საინტერესო მოყვანილობის დოქის პირ-ყურის ფრაგმენტია — ინვ. № 07:6:77:83. მისი პირის გა-

²⁰ იხ. ლ. ასათიანი, ბიჭვანტის სამხარეულო კერამიკა, კრებ. დიდი პიტიუნტი, I, თბ., 1975, გვ. 203; შდრ., Т. М. Арсеньева, Лепная керамика Танаиса, МИА, № 127; М., 1965, с. 169—201.

რეთა მხარე კუწუბოებითაა წარმოდგენილი. ეს ნაღვენთისნაირი კუწუბოები პირს ძალიან უცნაურ შეხედულებას აძლევს. პირის შიდა დმ — 3,9 სმ; კედლის სისქე — 4 მმ; ყური, რომელიც პირდაპირ პირის გადმოხრილობიდან იწყება, ჭრილში ბრტყელი მოყვანილობისაა. თიხა აგურისფერია კირქვის და პიროქსენის წვრილი მინარევეებით.

№ 12 თხრილის ნაგებობაში აღმოჩნდა თიხის ცილინდრული მოყვანილობის ბრტყელძირა უცნაური ნივთი (ინვ. № 07.6:77:31). იგი შიგნიდან ღრუა; შემორჩენილი სიმაღლე — 16 სმ, ძირის დმ — 14 სმ; კედლის სისქე — 7 მმ; ტანის დმ — 7 სმ; ტანი შემკულია მსხვილი გოფირებით, ხოლო ქვემოთ ძირისკენ ეშვება ოთხი ქედი. მანძილი მათ შორის ღარებითაა შესრულებული. თიხა მორუხო-ყავისფერია, კირქვის და პიროქსენის წვრილი მინარევეებით; იგი ცუდად არის გამომწვარი. თიხის მიხედვით ადგილობრივი ნაწარმი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ რაღაც ნივთის ფეხია (შესაძლოა ლარნაკის) (სურ. 33).

„მთისძირის“ სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ძირითადად ქვევრებით. მათგან ყველაზე უფრო საყურადღებოა თითქმის მთლიანად შემორჩენილი ქვევრი, რომელიც ჩადგმულია „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ნაგებობის სამხრეთი კედლის შუა ნაწილთან, ფასადის მხრიდან (ინვ. № 07.6:77:53). მიწა ჩამოშლილია და ქვევრი ჭრილში კარგად მოჩანს (მისი სიმაღლე 150 სმ-მდეა; კედლის სისქე — 15 მმ; პირის დმ — 40 სმ, ძირი ბრტყელია — დმ — 10 სმ); პირის კიდე გადმოშლილია და ჭრილში გლუვკუთხეებიან სამკუთხედს ჩამოჰგავს. პირის კიდე და საერთოდ ქვევრის სხვა ნაწილებიც სადაა. მხოლოდ ტანზე შეიმჩნევა ძნელად გასარჩევი კონცენტრული რელიეფური ხაზები, რომლებსაც დაბალი ვერტიკალური ქედები ჰკვეთს. თიხა ყავისფერ-მოწითალოა; მინარევეები — პიროქსენი და კირქვა. ქვევრი ამოვსებული იყო რიყის ქვებით და ღორღით.

ამგვარი ქვევრების ნაშთები დიდი რაოდენობით არის დადასტურებული სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე. საინტერესოა ქვევრის რამდენადმე განსხვავებული ორი, ფორმით ერთნაირი ძირი. პირველი (ინვ. № 07.6:77:52; ძირის დმ — 13,3 სმ, კედლის სისქე — 18 მმ) ძირი ბრტყელია და ძირთან დაუყვება ღარი. თიხა ყავისფერია პიროქსენის წვრილი მინარევეებით. მეორე (ინვ. № 07.6:77:54; ძირის დმ — 12 სმ, კედლის სისქე — 16 მმ) ძირი ბრტყელია და ძირთან დაუყვება შედარებით უფრო ღრმა ღარი. თიხა ყავისფერია, პიროქსენის და კირქვის წვრილი მინარევეებით.

ასეთი ქვევრები ხშირია დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეულ შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალაში, მაგალითად, ციხესულორი, ნოქალაქევი და სხვ.

სამოსახლოზე აღმოჩნდა ლუთერიების ნატეხები. მათგან ყველაზე საინტერესოა ტუჩ-კედლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:77:92). ეს ფრაგმენტი აღმოჩნდა „ადეიშვილების“ გორის (№ 12 თბრლი) ნაგებობის დასავლეთ სათავსში ტიხართან, პირველი სამშენებლო პერიოდის ფენაში. იგი მასიურია, კედლის სისქე — 9 მმ. თიხა მოყავისფროა, მინარევებიანი — მოჩანს კირქვის, პიროქსენის და კვარცის წვრილი მინარევები; პირის კიდე შიგნითაა გადახრილი და კალთები ოდნავ დახრილია; პირის კიდე ერთგანაა გაჭრილი და მასში გამოსასვლელი ღარია (ტუჩი); თიხის მიხედვით ადგილობრივი ნახელავია. ამგვარი სახეობის კერამიკამ, რომელიც თავდაპირველად ბერძნული სამყაროდან გავრცელდა კოლხეთში, ელინისტურ ხანაში ფრიად მალე მოიკიდა ფეხი და მისი ადგილობრივი წარმოებაც დაიწყეს. აღნიშნული ტიპის ადგილობრივი კერამიკა გვხვდება ვარდციხეში²¹, ვანში²², გუდავაში²³, ოჩამჩირეში²⁴, ბიჭვინტაში²⁵, ინკიტის ტბასთან²⁶ და სხვა ელინისტური, გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ხანის ძეგლებზე.

ძველი „მთისძირის“ ისტორიის ბოლო ეტაპის პირველი ნახევრის ფენებში აღმოჩნდა ადგილობრივი ამფორების ფრაგმენტები. ისინი ძირითადად პირ-ყურების, ძირების და კედლების ნატეხებით არიან წარმოდგენილი. მაგ.: ა) კონუსისებურ ძირიანი, ოდნავ ძირმომრგვალებული ამფორის ქუსლკედლის ნატეხი (ინვ. № 07.6:77:23). მას ფსკერზე ემჩნევა რელიეფური ხვია; კედლის სისქე 5 მმ, თიხა მოყავისფრო ფერისაა. მასში შეიმჩნევა კირქვის და პიროქსენის წვრილი ნამცეცები. ბ) ამფორის პირ-ყელის ნატეხი (ინვ. № 07:6:77:

²¹ ვ. ჯაფარიძე, დას. ნაშრ., გვ. 98.

²² მაგ., № 12 სამარხის თავზე ელინისტური ხანის ფენაში. ვანში ადგილობრივი წარმოების ლუთერიები ჯერჯერობით ცოტაა აღმოჩენილი.

²³ პ. ზაქარაია, ვ. ლექვიანაძე, გუდავაში 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, კრებ. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, თბ., 1974, გვ. 139—153.

²⁴ Качарава Д. Д., Город Гиэнос в античную эпоху (Автореферат канд. диссерт.). Тб., 1972, с. 21—29.

²⁵ რ. რამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, კრებ. მსკა, IV, თბ., 1965, გვ. 115; მისივე, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, კრებ. მსკა, III, თბ., 1963, გვ. 81.

²⁶ ოთ. ლორთქიფანიძე, ინკიტის ტბის..., გვ. 105.

58); პირის დმ — 5,1 სმ; კედლის სისქე — 5 მმ; პირის ნატეხი პროფილირებულია --- ქედები დაუყვება და ოდნავ გადმოშლილი პირის კიდე აქვს; თიხა მოყავისფროა; თიხაში შეიმჩნევა პიროქსენის და კირქვის ნამცეცები. გ) დიდი რაოდენობით დადასტურდა ბრტყელ და ოვალურგანივკვეთიანი ყურები. მათი თიხა მოყავისფროა და ეტყობათ კირქვის და პიროქსენის ნამცეცები.

ნაპოვნი ფრაგმენტებიდან საინტერესოა ყურის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:77:46), რომელსაც ზედა ნაწილზე ამოფხაჭნილი აქვს ორი ერთნაირი ნიშანი. ზუსტად ასეთივე ნიშნიანი ყურია აღმოჩენილი ბიჭვინტის ნაქალაქარის გათხრისას²⁷.

მართალია, სოფ. მთისძირში ამ დროის მთლიანი ამფორა არ არის აღმოჩენილი, მაგრამ პარალელური მასალის მიხედვით ცნობილია, რომ ამგვარი—მოყავისფროდ გამომწვარი, კონუსური ფორმის, ოდნავ მომრგვალებულძირიანი, ბრტყელ და ოვალურგანივკვეთიანი ყურებისა და ოდნავ გადმოშლილი პირის მქონე ამფორები ხასიათდებიან წელის შეზნექილობით. ამ ტიპის ამფორები კი ელინისტური ხანის ბოლოდან მოყოლებული ახ. წ. VII საუკუნემდე გვხვდება. საფიქრებელია, რომ ისინი წინამორბედი ხანის ამფორებთან გენეტიკურად არიან დაკავშირებული. ისინი დადასტურებულია ვარდციხეში²⁸, ბიჭვინტაში²⁹, გუდავაში³⁰, ნოქალაქევში³¹.

სამწუხაროდ, კოლხეთის გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების დასაწყისის ადგილობრივი კერამიკა ჯერჯერობით არ არის სათანადოდ შესწავლილი და გამოქვეყნებული, რაც ამწელებს ტურქლის ზოგი ტიპის ფორმის, ქრონოლოგიური და გეოგრაფიული ჩარჩოების დადგენას. რაც შეეხება უცხოურ კერამიკას, მისი დიდი ნაწილის საწარმოო ცენტრები ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი. ეს კი ართულებს სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა გარკვევას.

²⁷ დიდი პიტიუნტი I (რედ. ა. აფაქიძე), თბ., 1975, ტაბ. 40.

²⁸ ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 94, სურ. 2.

²⁹ ქ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები (კატალოგი), დიდი პიტიუნტი I, გვ. 252—278, ტაბ. 65.

³⁰ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ვ. ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე, გუდავაში 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, თბ., 1974, გვ. 139—152 სურ. 3, 4.

³¹ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ნ. ლ ო მ ო უ რ ი, ვ. ლ ე ქ ვ ი ნ ა ძ ე, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ურნ. „ძეგლის მეგობარი“, № 39, თბ., 1975, გვ. 47—51.

3. უცხოური ნაწარმი

„მთისძირის“ ცხოვრების ბოლო ეტაპის ამსახველი არქეოლოგიური მასალების ერთი მცირე ნაწილი, კერძოდ უცხოური ნაწარმი, წარმოდგენას გვიქმნის იმ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე, რომელშიაც მთელ კოლხეთ-ლაზიკასთან ერთად ჩაბმული იყო „მთისძირიც“. ეს უცხოური ნაწარმი წარმოდგენილია კერამიკით და მინით.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურდა გოფრირებული ანუ დაღარულტანიანი ამფორის რამდენიმე ნატეხი — ძირითადად ამფორის ყელის ან მუცლის ნატეხები (მაგ. ინვ. № 07:6:77 — 113, 111). მათი თიხა ერთნაირია — მოწითალო ყავისფერი, ქარსის და პიროქსენის წვრილი მინარევეებით.

ცნობილია, რომ ჰორიზონტალურღარებიანი ზედაპირები შემოდის ახ. წ. III და განსაკუთრებით IV ს-ში, ხოლო ახ. წ. V-VI სს-ში გოფრირება კიდევ უფრო ვრცელდება³². ამგვარი ამფორები დადასტურებულია ოჩამჩირეში³³, სოხუმში³⁴, ბიჭვინტაში³⁵ და სხვ. სოფ. მთისძირის გოფრირებულტანიანი ამფორების ნატეხებიდან საინტერესოა ერთი ყელ-პირის მოწითალო-ყავისფერთიხიანი ნატეხი (ინვ. № 07:6:76:169). სამწუხაროდ, ნატეხი პატარაა, რაც აძნელებს მისი სადაურობის გარკვევას. მიუხედავად ამისა, შესაძლოა, რომ წსენებული ფრაგმენტი ჩრდილოეთი შავიზღვისპირეთიდან (ქერსონესი)³⁶ შემოტანილი გოფრირებული ამფორის ყელის ნატეხია. ამგვარი ამფორები კი ახ. წ. II-III სს-ით თარიღდებიან³⁷.

სამოსახლოს ბოლო ეტაპის კულტურულ ფენებში დადასტურდა „წითელლაკიანი“ კერამიკის ფრაგმენტები. დღეისათვის ამგვარი კერამიკა ე. წ. „terra sigillata“ საკმაოდ მყარ დამათარილებელ მა-

³² В. Ф. Г а й д у к е в и ч, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, М., с. 100.

³³ Д. Д. К а ч а р а в а, Город Гизнос в античную эпоху (Автореферат канд. диссерт.), Тб., 1972, с. 21—28.

³⁴ М. М. Т р а п ш, Раскопки древнего Севастополиса в районе Сухумской крепости в 1959 г., ТАБХаз ИЯЛИ, ХХХIII—ХХХIV, Сухуми, 1963, с. 243.

³⁵ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, კრებ. მსკა, III, თბ., 1963, გვ. 69—83.

³⁶ И. Б. З е е с т, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1960, с. 113, таб. ХХХI, 75.

³⁷ იქვე, გვ. 113.

სალად ითვლება. სოფ. მთისძირის ამ კერამიკაში ძირითადად გამოიყოფა ორი ფორმის ჯამ-თეფშების ფრაგმენტები. მაგალითად:

1. ჯამის პირ-კედლის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:77:65). ჯამს პირის კიდე შიგნით აქვს გადახრილი, სადაა, კარგად განლექილი თიხისაგან არის გაკეთებული: დმ—13,8 სმ; სისქე — 6 მმ; გამომწვარი თიხა ბაცი ყავისფერია, მოწითალო ელფერით. თიხაში შეიმჩნევა ქარსის უმცირესი მარცვლები. ლაკი ძალიან ცუდად აქვს შერჩენილი.

2. თეფშის პირ-კედლის და ქუსლის ნატეხი (ინვ. № 07:6:77:66). თეფშის პირი გარეთ არის გადაშლილი ჰორიზონტალურად. პირის დმ — 17,4 სმ; სისქე — 5 მმ; ძირის ქუსლის სიმაღლე — 4 მმ; სადაა; კარგად განლექილი თიხისაგან არის დამზადებული. თიხა ბაცი ყავისფერია. მასში შეიმჩნევა ქარსის უმცირესი ნამცეცები. ლაკი მოწითალო-ყავისფერია.

საერთოდ, წითელლაკიანი კერამიკა ჩვენში უკვე ელინისტურ ხანაში³⁸ ჩნდება, ხოლო გვიანანტიკურ ხანაში კი გაცილებით დიდი როლდენობითაა წარმოდგენილი. იგი გვხვდება როგორც ზღვისპირა, ისე შიდა რაიონებშიც. კერძოდ, წითელლაკიანი კერამიკა აღმოჩენილია გონიოში, ბათუმის ციხესა და ციხისძირში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ოჩამჩირეში, სოხუმში, ბიჭვინტაში, ვაშნარში, ნოქალაქევში, ქუთაისსა და წებელდაში³⁹. საყურადღებოა, რომ ამ რიგის კერამიკა ბევრია ზღვისპირეთში, განსაკუთრებით სოხუმსა და ბიჭვინტაში. ხოლო ზღვიდან დაცილებულ შიდა რაიონებში კი ჯერჯერობით ცოტაა ნანახი. ამდენად კიდევ უფრო საინტერესოა სოფ. მთისძირის „წითელლაკიანი“ კერამიკის ფრაგმენტები. ამგვარი კერამიკა კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლების ახ. წ. IV-V სს-ის ფენებში გვხვდება⁴⁰.

ფრიად საინტერესოა № 12 თხრილის ნაგებობის პირველი სამ-

³⁸ ნ. მათიაშვილი, იმპორტული კერამიკის ერთი ჯგუფი ვანიდან, ურბნალი — საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის „მაცნე“, თბ., 1964, № 6, გვ. 299—306.

³⁹ იხ. რ. ფუთურაძე, წითელლაკიანი კერამიკა სოხუმის ძველი ციხის ტერიტორიიდან, კრებ. მსკა, IV, თბ., 1965, გვ. 95—105; Г. К. Шамба, Ахаччарху — древний могильник нагорной Абхазии, Сухуми, 1970, გვ. 28—30; ოთ. ლორთქიფანიძე, ბიჭვინტის წითელლაკიანი კერამიკა, ურბნალი — საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყ-ის „მოამბე“, თბ., 1962, № 1, გვ. 231—255 და იქ დას. ლიტერატურა.

⁴⁰ ოთ. ლორთქიფანიძე, ბიჭვინტის წითელლაკიანი..., გვ. 240—245.

შენებლო პერიოდის ფენაში ნაპოვნი ბრტყელი, გვერდებაკეცილი კრამიტის ფრაგმენტი (ინვ. № 07:6:77:57). კრამიტიდან შემორჩენილია გადანაკეცი და ძირის ნატეხი. გადანაკეცი ჭრილში სამკუთხედისმაგვარია. ყველაზე საინტერესოა ის, რომ კრამიტის თიხა სინოპურია. ის გამოირჩევა პიროქსენის მსხვილი ნამცეცებით და მოიისფრო-ნაცრისფერი ფერით. რადგან გადანაკეცის ფორმის (სამკუთხა) მიხედვით ის ელინისტური ხანის სინოპურ კრამიტს არა ჰგავს და თანაც ადრეული შუა საუკუნეების ფენასთან არის ნაპოვნი, საფიქრებელია, რომ გვიანანტიკური ხანის სინოპურ იმპორტთან უნდა გვეკონდეს საქმე (მოჭიქული კერამიკის ნაშთები სოფ. მთისძირის ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლისას არ დადასტურებულა).

სამოსახლოს უცხოური ნაწარმის კიდევ ერთ ჯგუფს ქმნის მინა (სურ. 34). ის ძირითადად მინისფებიანი სასმისეებით არის წარმოდგენილი. მაგალითად: მინისფებიანი სასმისის ფეხი (ინვ. № 07:6:77:88). მისი ძირის დმ — 3,5 სმ, ქუსლის გარშემო ჩატანებული აქვს მილი, რომელიც ოდნავ რელიეფურად არის გამოხატული ფეხის ძირითად ნაწილთან. ფეხის სიმაღლე — 1,6 სმ. მინა ნაკლებად არიზებულია; შეიმჩნევა წვრილი ბუშტები. იგი მომწვანო-ჭაობისფერია, გამჭვირვალე.

მინისფებიანი სასმისეების გარდა სამოსახლარზე აღმოჩენილია მინისავე რაღაც სხვა ჭურჭლების ნატეხები. სიმცირის გამო მათი ფორმების განსაზღვრა ჭირს.

სოფ. მთისძირის მსგავსი ფეხიანი სასმისეები ცნობილია ჯერ კიდევ მცხეთის ახ. წ. VI-VIII სს-ის სამარხებიდან⁴¹. ამნაირი ტიპის სასმისებს დიდი ქრონოლოგიური ჩარჩო აქვს. დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ისინი აღმოჩენილია ციხისძირში, გონიოში, ბობოყვათში, ბიჭვინტაში, ვარდციხეში, ვაშნარში და სხვ⁴².

ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ამგვარი ფეხიანი სასმისეები ახ. წ. IV-V სს-ში ჩნდება⁴³. საერთოდ, ფეხიანი სასმისეების დამზადე-

⁴¹ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967, გვ. 68—69.

⁴² იხ. ლ. ჩ ხ ა ი ძ ე, მინის ნაწარმი ვაშნარის ნაქალაქარიდან, კრებ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, V, თბ., 1975, გვ. 107—114; ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, ბიჭვინტის ციხე-ქალაქის კოშკის გათხრის შედეგები, კრებ. — დიდი პიტიუნტი II, თბ., 1977, გვ. 120-144; მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1978, გვ. 21—22 და იქ დას. ლიტ.

⁴³ Г. Д. Белов, Стеклоделие в Херсонесе, СА, № 3, 1965, с. 238; Н. П. Сорокина, Стекло из раскопок Пантикапея, МИА, № 103, М., 1962, с. 226.

ბის ცენტრი შესაძლებელია ხმელთაშუაზღვისპირეთის რომელიმე ქვეყანა იყოს, კერძოდ, სირია-პალესტინა, ეგვიპტე.

4. „მუხირისის“ საკითხისათვის

საგულისხმოა, რომ სოფ. მთისძირის ამ დროის სამოსახლოსთან, რომელიც გამაგრებული პუნქტის ნაშთებს წარმოადგენს, დადასტურდა ტოპონიმი მუხური (სოფ. დაბლაგომისკენ) (ტოპონიმი ჩავიწერეთ ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის დროს 1976 წ.⁴⁴, იგივე ტოპონიმი ჯერ კიდევ 1930 წ. დაადასტურა ნ. ბერძენიშვილმა, როგორც ამას ს. ყაუხჩიშვილი გადმოგვცემს⁴⁵; მუხური მეგრულად ნიშნავს მხარეს). საფიქრებელია, რომ ეს იყოს ბიზანტიური ახ. წ. VI ს-ის წყაროებში აღწერილი გამაგრებული ქალაქი მუხირისი თუ მოხირისი (Μουχέρησις, Μοχήρησις)⁴⁶, ან მუხირისის მხარის ერთ-ერთი გამაგრებული პუნქტის ნაშთები, რომელიც ამავე სახელწოდების მხარეში მდებარეობდა — პროკოპი კესარიელი (BP II 29; BG VIII 1, 14, 16, 17), აგათია (II 19.22; III 6, 7, 19, 28; IV 9, 13).

პროკოპი კესარიელი ერთგან „მოხირისს“ ქალაქად იხსენიებს — ლაზიკაში „... ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხირისი“ (BP II 29), ხოლო მეორეგან აღნიშნავს — არქეოპოლისიდან გამობრუნებულმა სპარსელებმა „ქუთაისისა და მოხირისისაკენ დაიხიეს“ ...ἐπὶ τὴν Κούταϊν καὶ Μοχήρησιν ἀπεχώρησαν (BG VIII, 17). ამ შემთხვევაშიც მუხირისი უფრო რაღაც პუნქტად ჩანს. თუ ამას დავუშვებთ, მაშინ ქოთაისი და მოხირისი ერთმანეთისაგან დაცილებულ პუნქტებად უნდა წარმოვიდგინოთ. ეს ორივე პუნქტი არქეოპოლისიდან აღმოსავლეთისაკენ არის, მაგრამ ერთმანეთის ახლო არ მდებარეობენ (მაგ. წავედი მცხეთასა და თბილისისკენ კი არა, არამედ წავედი თბილისისკენ, რადგან მცხეთა გორიდან მომავალი კაცისთვის თბილისისკენ არის). მეორე მხრივ, ქო-

⁴⁴ ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდ. თ. ბერაძე.

⁴⁵ იხ. გეორგიკა II, ტფილისი, 1934; გვ. 178; გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 208—210; შდრ. თ. ლ ა ნ ჩ ა ვ ა, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (მუხირისი), „მაცნე“ (ისტორიის... სერია), 1974, № 4, გვ. 136.

⁴⁶ დაახლოებით ამგვარი მოსაზრება პირველად აკად. ნ. ბერძენიშვილის მონაცემებზე დაყრდნობით გამოთქვა აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა, გეორგიკა II, 1965, გვ. 208—210.

თაისთან ერთად პროკოპი ახსენებს მოხირისს და არ ახსენებს „შესანიშნავ ქალაქს როდოპოლისს“, რომელიც ახლოა ქოთაისთან. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ქოთაისს პროკოპი კესარიელი „შესანიშნავ ქალაქებში“ არ იხსენიებს. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ქოთაისი ამ მხარის (მოხირისი) ერთ ნაწილშია, ხოლო მოხირისი (პუნქტი) — მეორე ნაწილში მდებარეობს. პროკოპი კესარიელი ამ ორ პუნქტს (ქოთაისი, მოხირისი) შესაძლოა, რომ მოხირისის მხარის შემომთარგვლელობით ასპექტში ხმარობდა. ასე ვთქვათ, ასახელებს ამ მხარის ორ რამდენადმე განაპირა გამაგრებულ პუნქტს.

აგათიაც მუხირისს (მოხირისს) ზოგჯერ გეოგრაფიული პუნქტის მნიშვნელობით იხსენიებს — „სპარსელები იმყოფებიან მუხირისსა და კოტაისში“ (აგათია III 6); „მერმეროე კვლავ მოვიდა მუხირისსა და კოტაისის ციხეში“ (აგათია II 19); „მერმეროე კვლავ დაბრუნდა კოტაისსა და მუხირისში“ (აგათია II 22). აქედანაც ისე გამოდის, რომ თითქოს მარტო კოტაისის (ქოთაისი, ქუთაისი) სანახებში ყოფნა მთელ მოხირისის მხარეში ყოფნას არ ნიშნავს; ამისათვის საჭიროა მუხირისის გამაგრებული პუნქტის დაკავებაც.

ს. ყაუხჩიშვილს მოხირის-მუხირისად მიაჩნია „Notitia dignitatum“-ში (V ს.), დასახელებული სიმაგრე მოხორა (Mochora), სადაც ბიზანტიელთა ერთი კოპორტა იდგა⁴⁷. იუსტინიანეს ნოველებში დაცული ცნობა, სადაც ჩამოთვლილია ეგრისის ციხესიმაგრეები „...სკანდისი, სარაპანისი, მუ(ხი)რისი (Μουχισιως) და ლისირი...“ (novella XXXI)⁴⁸, აგრეთვე VII ს-ის ცნობებში დაცული „მუკორისი“ — ადგილი, სადაც გზად გაიარეს ლაზიკაში გადასახლებულმა მაქსიმე აღმსარებლის თანამოაზრეებმა ანასტასი ბერმა და ანასტასი აპოკრისიარისმა, როდესაც ერთი თაკვერისკენ, ხოლო მეორე სვანეთისკენ მიჰყავდათ (თეოდოსი განგრელი XCVII)⁴⁹.

⁴⁷ გეორგიკა I (თარგმნა და კომენტარები დაურთო — ს. ყაუხჩიშვილმა, ა. გამყრელიძემ), თბ., 1961, გვ. 168—178; ამ პუნქტს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში ეძებს ნ. აღონცი — Н. Г. Адонц, Армения в эпоху Юстиняна, Санкт-Петербург, 1908, с. 100; ბოლო ხანებში მას დაეთანხმა ნ. ი. ლომოურიც — Notitia dignitatum-ის ზოგიერთი ცნობის გარკვევისათვის, კრიტ. არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა, თბ., 1975, გვ. 68—69; ვ. ლეჟვინაძე მოხორას სოქის მახლობლად ეძებს. იხ. В. Леквинадзе, Монументальные памятники Западной Грузии (Автореферат канд. диссерт.), М., 1973, с. 10—18.

⁴⁸ გეორგიკა II, თბ., 1965, გვ. 35—36.

⁴⁹ თეოდოსი განგრელი, მაქსიმეს გადასახლება ლაზეთში, გეორგიკა IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 43.

6. ლომოურს II ს-ის ბერძენი გეოგრაფოსის კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ მოხსენიებული პუნქტის — „მეხლესოს“-ის (Μεχλεσος) გაიგივება ქ. მუხირისთან შესაძლებლად მიაჩნია⁵⁰.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სახელი მუხურისი (ვარიანტები — მოხირისი, მუხირისი, მოხორა, მუ(ხი)რისი, მუკორისი, მეხლესოსი) საკმაოდ ხშირად გვხვდება ბერძნულ-რომაულ წყაროებში. ისინი აქ არა მარტო მხარის, არამედ ამ სახელის რაღაც გამაგრებული პუნქტის არსებობასაც გვიდასტურებენ. მართლაც, სრულიად შესაძლებელია, რომ ამ სხვადასხვა ვარიანტებით ერთი და იგივე პუნქტი აღინიშნებოდა.

ზოგმა მკვლევარმა გეოგრაფიული პუნქტი მუხურისი გააიგივა გეგუთთან, რომელიც ქუთაისსა და ვარდციხეს (როდოპოლისი) შუა მდებარეობს⁵¹. (მაგრამ ჯერჯერობით, ვიდრე გეგუთის ციხე-დარბაზის ნანგრევების ტერიტორიაზე XII ს-ზე აღრეული ნაშთები არ აღმოჩენილა, ასეთი ვარაუდი რეალობას მოკლებულია)⁵². მკვლევრების ნაწილი მას აგრეთვე დაახლოებით ქუთაისსა და ვარდციხეს შორის გულისხმობს (არა გეგუთი)⁵³.

ამათგან ყველაზე სარწმუნოდ გამოიყურება ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება, რომელიც წერს: „ქუთაისი და მოხირისი ერთ სტრატეგიულ ხაზზე მდებარეობენ; უკეთ რომ ვთქვათ, რიონზე (ქუთაისში) დაბანაკებული ჯარისათვის მოხირისი მატერიალურ, სასურსათო ბაზას წარმოადგენს“. იქვე: „1930 წ. ნ. ბერძენიშვილის მიერ აღგილობრივ ჩატარებულმა წინასწარმა კვლევამ ამ მხრივ საგულისხმო შედეგი მოიტანა, სახელდობრ, სწორედ ზემოაღწერილ მხარის მიდამოებში, ხოლო რიონის მარცხენა ნაპირას, კულაშ-ეწერის პირდაპირ მდებარე ადგილებს, რომლებიც ზედ მთის ფერდობებს ებჯინება

⁵⁰ ნ. ლომოური, ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968, გვ. 50—51.

⁵¹ იხ. კ. კეკელიძე, ქუთაისის ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VII, თბ., 1961, გვ. 29; ვლ. ჩაკვეტაძე, გეგუთის ციხე-დარბაზი. თბ. 1958, გვ. 25 და იქ მოხსენიებული ლიტერატურა.

⁵² იხ. В. Джапаридзе, Д. Джгамая, Т. Берадзе, К. Мелитаური, Отчет о работе Вардцихской археологической экспедиции, сб. ПАИ, Тб., 1976, с. 81.

⁵³ ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 102; ო. ლანჩავა, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (მუხირისი), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ურნ. „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1974, № 4, გვ. 136.

სოფ. დაბლაგომთან, დღესაც მუხურს ეძახიან და მისი აღმოსავლეთით 5-4 კმ მანძილზე მუხურის ციხეც მდებარეობს⁵⁴.

სოფ. მთისძირსა და დაბლაგომს შორის, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ტოპონიმი მუხური მართლაც დავადასტურეთ, ხოლო, სამწუხაროდ, ნაციხარის ზუსტი მდებარეობა კი, თუ რომელ პუნქტს გულისხმობს ავტორი, გაურკვეველია (იგი არც სოფ. მთისძირსა და არც „ადეიშვილების“ გორას არ ახსენებს). მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია, რომ ს. ყაუხჩიშვილი სოფ. მთისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობების ნაშთებს გულისხმობს (თვითონ ნ. ბერძენიშვილს თავის არც ერთ გამოქვეყნებულ შრომაში „მუხურისის“ ამ ლოკალიზების შესახებ არაფერი არ უწერია).

მუხურის მხარე, სადაც მუხურის პუნქტი იყო განლაგებული, ყველა წერილობითი წყაროს მიხედვით ცენტრალურ კოლხეთში მდებარეობდა. პროკოპი კესარიელის აღწერილობით: „მოხირისი ერთი დღის სავალ გზაზეა არქეოპოლისს დაშორებული და შეიცავს მრავალს მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხიდის მიწა-წყალზეც ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს: ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფნიც იქ კარგად ხარობენ, თუმცა ლაზიკის სხვა ადგილებზე არ შეიძლება იგივე ითქვას. ამ მხარეს ჩამოუდის ერთი მდინარე—სახელად რეონი“ (მდ. რეონი — გ. გ.) (BG VIII 14). მუხურის მხარეს დასავლეთით მდ. ცხენისწყალი უნდა საზღვრავდეს, როდესაც 550 წ. სპარსელების ჯარი კოლხეთში შეიჭრა და „...ლაზიკის იმ ადგილში მივიდა, რომელსაც მოხირისი ეწოდება, დასაბანაკებლად დადგა მოხერხებულ ადგილას. იქ ჩამოდის მდინარე იპისი (მდ. ცხენისწყალი — გ. გ.), არც დიდი და არც ნავთსავალი, რომლის გადასვლა შეუძლიათ ცხენოსანთ და ფეხდაფეხ მავალთაც; ამის მარჯვენა ნაპირას გაიკეთეს თქრილ-სიმაგრე...“ (BG VIII 1).

საინტერესოა ო. ლანჩავას მოსაზრება მუხურის მხარის აღმოსავლეთი საზღვრის შესახებ, რომელიც წერილობითი წყაროების ახალ ინტერპრეტაციას ემყარება. მისი აზრით, მუხურის მხარე მდ. რეონის აღმოსავლეთითაც ვრცელდებოდა და სკანდა-შორაპნის ხაზამდე მიდიოდა⁵⁵.

⁵⁴ გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ (ტექსტები თარგმნა, კომენტარები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა), II, თბ., 1965, გვ. 208—210.

⁵⁵ ო. ლ ა ნ ჩ ა ვ ა, დასავლეთ საქ., დას. ნაშრ., გვ. 130—131.

ამრიგად, საფიქრებელია, რომ ახ. წ. VI ს-ში მუხირისად იწოდება კოლხეთის ის მხარე, რომელიც მდ. ცხენისწყლიდან თითქმის სკანდა-შორაპნის ხაზამდე იყო გადაჭიმული. მისი სამხრეთის საზღვარი გადადიოდა მდ. რიონის მარცხენა მხარეზეც და მთლიანად ან ნაწილობრივ მოიცავდა ახლანდელ მაიაკოვსკის, ვანის და სამტრედიის რაიონების დაბლობ ნაწილებს⁵⁶. ამაზე მიგვანიშნებს ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები პატრიკეთში, ვარციხეში, შუამთაში, მთისძირში, ციხესულორში და სხვ. ამაზევე მიუთითებს სოფ. მთისძირთან, დაბლაგომისკენ ტოპონიმ მუხურის დადასტურება. ვფიქრობ, რომ მდ. რიონის შუა წელი ემთხვევა მუხირისის მხარის ცენტრალურ ნაწილს.

როგორც სოფ. მთისძირის ამ ეტაპის არქეოლოგიური მონაცემებიდან ჩანს, დაახლოებით ადრეული შუა საუკუნეების დასაწყისში სამოსახლოზე შეიმჩნევა ჯერ ხანძრის და ნგრევის, ხოლო შემდეგ აღდგენა-რეკონსტრუქციის კვალი (მეორე სამშენებლო პერიოდი). ამ დროს აქ, ალბათ, ლაზიკის გარნიზონი იდგა. ეს პერიოდი ემთხვევა სწორედ ლაზიკის გაძლიერების ხანას⁵⁷.

⁵⁶ საკითხის შესახებ იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 254, 274, 425; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, დას. ნაშრ., გვ. 208—210; Г. А. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 68; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ეგრისის სამეფოს წარმოშობა, შრ., II, თბ., 1952, გვ. 320—321; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975, გვ. 442—537; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977, გვ. 113—115; ნ. ლ ო მ ო უ რ ი, ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968, გვ. 50—51, 76, 77; მისივე Notiti dignitatum-ის ზოგიერთი ცნობის ვარკვევისათვის, თსუ-ს, კრებ. არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა, თბ., 1975, გვ. 65—78; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 102; ო. ლ ა ნ - ჩ ა ვ ა, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (მუხირისი), „მატენი“ (ისტორიის..., სერია), 1974, № 4, გვ. 129—136.

⁵⁷ იხ. Г. А. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 385; ნ. ლ ო მ ო უ რ ი, ეგრისის სამეფოს ისტორია, გვ. 66.

*

* * *

ამრიგად, ცენტრალურ კოლხეთში მდ. რიონის შუა წელზე, სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი უახლესი არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე და მრავალრიცხოვანი ანალოგიური მასალის მოშველიება-გათვალისწინებით შეიძლება ზოგიერთი საერთო დასკვნის გამოტანა:

სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები მჭიდროდ არის დაკავშირებული მდ. რიონის შუა წელის (დაფნარი, დაბლაგომი, შუამთა, ციხესულორი, საყანჩია, ვანი, ვარციხე-ვარდიგორა, ქუთაისის მიდამოები, ფარცხანაყანევი და სხვ.) და საერთოდ მთელი კოლხეთის სინქრონულ არქეოლოგიურ ძეგლებთან. ის ამ არქეოლოგიური კულტურის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს.

მდ. რიონის შუა წელი საკვლევ პერიოდში საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ეს რეგიონი, სამეურნეო თვალსაზრისით, კოლხეთის დაწინაურებულ მხარეს წარმოადგენდა. თუმცა მისი ეკონომიკურ-პოლიტიკური სტატუსი სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირი იყო.

ძველ „მთისძირს“, რომელიც ამ მხარეში შედიოდა, თავისი ბუნებრივი გარემოთი და მდებარეობით მოხერხებული სტრატეგიული ადგილი ეკავა. იგი განლაგებული იყო ბორცვ-გორების ტერასებზე. გორების ბუნებრივი რელიეფი კარგად იყო გამოყენებული გამაგრებული ნაგებობების ასაგებად. ე. წ. ადრეანტიკურ ხანაში და ელინისტურ ხანაში, როგორც ჩანს, „მთისძირი“ გამაგრებულ სოფელს წარმოადგენდა და წინა პერიოდის პატარა სამოსახლოს ბაზაზეა განვითარებული. ეს გამაგრებული პუნქტი „ვანის ქვეყნის“ სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შედიოდა და მისი დაცვითი ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული. ამ ეტაპის სამოსახლოს სასიმაგრო-საცხოვრებელი ნაგებობების აგებაში ძირითადად გამოიყენებოდა ზის ძელები, თიხამიწა და ხანდახან ქვაც. არქეოლოგიურმა კვლევამ დაადასტურა, რომ ძველი „მთისძირისათვის“, ისევე, როგორც მთელი კოლხეთისათვის, ხისძელებიანი თიხით შელესილი ჯარგვალის ტიპის ნაგებობე-

ბია დამახასიათებელი. მათში (კონსტრუქცია, მასალა) იგრძნობა გარკვეული გენეტიკური კავშირი წინამორბედი ეპოქის კოლხეთთან.

სამოსახლოს ძვ. წ. VIII ს. მიწურულის ადგილობრივი ჭურჭელი უკვე სწრაფად მბრუნავ სპეციალურ კერამიკულ ჩარხზეა გაკეთებული. ძვ. წ. VII-IV სს. ჭურჭელი მომდევნო ხანის ჭურჭლისაგან გამოირჩევა ფორმების მრავალფეროვნებით. ეს ჭურჭელი გენეტიკურად უკავშირდება კოლხეთის წინა პერიოდის კერამიკას. უცხოური კერამიკის მიხედვით „მთისძირი“ უკვე ძვ.წ. V ს. არის ჩაბმული კოლხეთის უცხოეთთან ვაჭრობაში.

„მთისძირის“ არსებობის მეორე ეტაპის მდიდრული ორმოსამარხი იმ დროის კოლხეთის საზოგადოების ქონებრივ დიფერენციაციაცზე მიგვანიშნებს.

ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების მომდევნო, მესამე ეტაპის სამოსახლო ისევ გამაგრებულ სოფელს წარმოადგენდა და ქალაქ „ვანის“ სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შედიოდა. ნაგებობები ისევ გორების ტერასებზეა განლაგებული და საშენ მასალადაც ისევ ძირითადად ხის ძელები და თიხამიწის შელესილობაა გამოყენებული.

ამ ეტაპის სამოსახლოსა და საერთოდ მთელი მდ. რიონის შუა წელის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ. წ. IV ს. ბოლოდან აქ შეიმჩნევა კულტურის ახალი ელემენტების გაჩენა, რომლებიც თანაარსებობენ ძველთან. ეს ცვლილებები შეიმჩნევა დაკრძალვის წესში (ქვევრსამარხები), კერამიკაში (მსხლის ფორმის პირგადაშლილი დოქები, ბრტყელძირიანი პირგადაშლილი ჯამები, წითლად მოხატული კერამიკა და სხვ.). მომდევნო საუკუნეში (ძვ. წ. III ს.) სამოსახლოზე ჩნდება ახალი სამშენებლო მასალა — კრამიტი; საგრძნობი ტიპოლოგიური ცვლილებები განიცადა ჭურჭელმა. ამ დროის კერამიკის თიხაც შედარებით უკეთ განლექილია.

ბოლო ეტაპის ძველი „მთისძირის“ არსებობის დასაწყისში იგრძნობა ტეხილი. ეს პერიოდი ემთხვევა იმ პოლიტიკურ ჯვრებს, რამაც შეიწირა „ვანის“ ქალაქი და მის სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიაში შემავალი „მთისძირიც“. სამოსახლოს ცხოვრებაში აღმავლობა შეიმჩნევა დაახლოებით ე. წ. გვიანანტიკური ხანის მეორე ნახევრიდან. ამ ეტაპის „მთისძირი“ ისევ გამაგრებულ პუნქტს წარმოადგენს, რომელიც ახლა უკვე ლაზიკის საქალაქო ცენტრებისაკენ მიმავალ გზებს ჰკრავს. ძველი „მთისძირი“ ამ დროის „მუხირისის“ მხარეში შედიოდა, რომლის ცენტრალური ნაწილიც მდ. რიონის შუა წელს ემთხვეოდა. ამჯერად სამოსახლოს ნაგებობების ასაგებად ძირი-

თადად ხის და თიხამიწის მაგივრად ქვა, აგური, კრამიტი და კირხს-
ნარი გამოიყენებოდა. ამ ხანის ადგილობრივი კერამიკის გაფორმება
უფრო სადა ხდება. მასზე დაკვირვებისას იგრძნობა კავშირი წინა
ხანასთან (მაგ.: წელშეზნექილი ამფორები, ქვევრები, კრამიტები).

ძველი „მთისძირისათვის“ ფრიად მნიშვნელოვანი უნდა ყოფი-
ლიყო რიონ-ფასისის სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალზე მდებარე-
ობა, რამაც უდავოდ გარკვეული როლი ითამაშა მის განვითარება-
ში. თუმცა შესაძლოა, რომ უცხოური ნაწარმის მცირე ნაწილი აქ
ცდ. ყუმურის ხეობაზე გამავალი გზითაც ხვდებოდა. სხვადასხვა
დროის უცხოური ნაწარმი (ამფორები, შავი და წითელლაკიანი კერა-
მიკა, მანა და სხვ.) მოწმობს, რომ ძველი „მთისძირი“ თავისი ისტო-
რიის თითქმის ყველა ეტაპზე ჩაბმული იყო კოლხეთის და კერძოდ
„ვანის“ უცხოეთთან ურთიერთობის ორბიტაში.

ДРЕВНИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОЛХИДЫ

Резюме

(Введение. В основу работы положены новооткрытые археологические материалы села Мтисдзири (Грузинская ССР, Ванский район) и его окрестностей. Работа посвящена изучению сельскохозяйственных территорий урбанистических центров античного периода на территории Грузии. Картину социально-экономической истории страны невозможно восстановить полностью без изучения сельскохозяйственной территории городских окрестностей. В связи с этой проблемой, на основе археологических данных, изучен исторический процесс развития одного из поселений («Мтисдзири») в среднем течении реки Риони, в Центральной Колхиде.

Основная цель работы — изучить и охарактеризовать в историко-археологическом аспекте новейший археологический материал с. Мтисдзири, а также других поселений в среднем течении реки Риони; отвести исследуемому «Мтисдзири» соответствующее место среди памятников Колхиды т. н. античного и раннесредневекового периодов; сделать доступным для науки археологический материал из с. Мтисдзири и монографически изучить его; определить место и значение среднего течения р. Риони в культурно-историческом процессе древней Колхиды.

Археологический материал из с. Мтисдзири нами изучен комплексно с применением методов C^{14} , стратиграфической корреляции, статистическо-типологического; с использованием данных биологии, металлургии, остеологии, петрологии, этнографии, а также письменных источников. В нашей работе впервые дается периодизация археологических памятников с. Мтисдзири и на основе этого, в пределах возможного, восстановлена поэтапная схема развития жизни в поселении древнего «Мтисдзири».

Археологическое исследование с. Мтисдзири, как одного из пунктов Центральной Колхиды, было обусловлено изучением сельской территории т. н. «Ванис Квекана» (Ванская земля). В процессе проведения раскопок в с. Мтисдзири, в особенности после открытия раннесредневекового археологического материала, кроме поставленной проблемы (изучение сельской территории древнего города «Вани») возникли и другие проблемы, связанные с Лазским царством. К этому времени древний «Вани» уже разрушен.

Кроме памятников, обнаруженных в самом с. Мтисдзири и в среднем течении р. Риони, в работе рассмотрены новооткрытые историко-археологические памятники в окрестностях с. Мтисдзири (ущелье р. Кумуры, левого притока р. Риони). Отряд с. Мтисдзири Ванской археологической экспедиции провел в поле пять полевых сезонов (1973—1977 гг.). Археологические памятники с. Мтисдзири хронологически относятся как к т. н. доантичному и античному, так и раннесредневековому периодам. Материалы, обнаруженные археологическим отрядом с. Мтисдзири хранятся в фондах Ванской археологической экспедиции и Ванском краеведческом музее.

Глава I. К изучению археологических памятников в среднем течении р. Риони. Река Риони берет свое начало из ледника горы Фасис, на южных склонах Кавказского хребта. В древних греко-римских письменных источниках р. Риони часто упоминается под названием Фасис.

Река Риони-Квирила (Фасис) по своему географическому положению являлась удобным транзитно-торговым путем (Г. К. Гозалишвили, З. И. Ямпольский, О. Д. Лордкипанидзе). Заслуживает внимания тот факт, что именно вдоль этого пути расположены поселения античного и раннесредневекового периодов, при археологическом исследовании которых, были обнаружены импортные предметы иностранного производства (керамика, украшения, металлическая и стеклянная посуда). Подобные поселения в среднем течении реки Риони засвидетельствованы в Варцихе-Патрикети, Вани, Саканча, Цихесулори, Шуамта, Парцханаканеви, Копитнари, Баноджи, Мтисдзири, Даблагоми, Дапнари, а также в окрестностях Кутанси, который также расположен в среднем течении р. Риони и несколько отдален от торгово-транзитной магистрали.

О территории в среднем течении р. Риони в исследуемый период сохранилось мало сведений в письменных источниках. Они встречаются в основном в сочинениях Гиппократа, Ксенофонта, Аполлония Родосского, Страбона,

Марка Манилия, Зосима, Прокопия Кесарийского, Агафия и др.

После падения древнего Колхидского Царства в юго-восточном Причерноморье политический центр перемещается в бассейн р. Риони (Г. А. Меликишвили). По сохранившимся археологическим и письменным источникам местность в среднем течении р. Риони в исследуемый период должно было занимать экономически высокоразвитое положение.

Глава II. Физический и историко-географический обзор с. Мтисдзири и его окрестностей. По своему физико-географическому положению с. Мтисдзири и его окрестности (ущелье р. Кумури, левого притока р. Риони) включаются в предгорья южной Имерети. Здесь почва состоит в основном из желтозема. Кое-где попадает и перегнойно-карбонатная почва; часто наблюдаются эрозия и оползни.

Холмы, пригорки, ущелья и равнины упомянутых районов своим природно-географическим положением создавали условия для возникновения поселений, укрепленных пунктов и вообще для проживания.

Современное с. Мтисдзири расположено у холмов (в 8 км от Вани). Сам топоним «Мтисдзири» («подножье холма») новый и, видимо, связан с местоположением села. Древний «Мтисдзири» был расположен на холмах: «Накцевис-гора» (где сейчас находится действующее кладбище), «Адеишвилис-гора» (к северу от холма «Накцеви-гора»), «Мтисдзирис-гора» (к западу от холма «Адеишвилис-гора»), «Набамбевис-гора» (к западу от холмов «Мтисдзирис-гора» и «Накцеви-гора»). Между холмами «Адеишвилис-гора» и «Мтисдзирис-гора» протекает «Геперидзевская» речка а между холмами «Мтисдзири» и «Набамбеви» — «Цабла-геле» речка. Они текут к р. Риони (рис. 2).

Таким образом, упомянутые холмы создают естественное ограждение с замкнутой внутри равниной, укрепление и перекрытие которого, видимо, не представляло большой трудности. К тому же холм «Адеишвилис-гора» выдается несколько вперед из цепи подобных холмов, контролируя с одной стороны довольно значительную часть долины р. Риони, а с другой перекрывает одну из дорог, идущих из ущелья р. Кумури. С вершин холмов «Адеишвилис-гора» и «Мтисдзирис-гора» как на ладони видно ущелье р. Риони. Такое расположение древнего «Мтисдзири» должно было иметь для него большое значение т. к. контролировало дорогу, идущую к Вани по левому берегу р. Риони

(Т. Н. Берадзе). Эта дорога вероятно проходила у подножья холмов «Адеишвилис-гора» и «Мтисдзири-гора».

Выше мы уже отмечали, что древний «Мтисдзири» был расположен на одной из дорог, идущих от р. Кумури. Сама же дорога р. Кумури идет от Самцхе и связывает между собой ущелья р. Риони и р. Куры. Эта дорога, начинающаяся от р. Куры, идет вдоль р. Кваблиани, затем ведет к «Мепис Цкаро» (царскому источнику). После этого дорога идет к северо-западу и проходит севернее озера Джаджи. Затем одна дорога спускается в ущелье р. Сулори, а вторая, тропинка, ведет к ущелью р. Кумури. Дорога не является труднопроходимой. Местные жители и ныне пользуются этой переправой, выгоняя в горы скот. Дорога, которая проходит по ущелью р. Кумури, спускается к с. Тобаниери; отсюда одна тропинка ведет к с. Шуамта, а вторая — к с. Мтисдзири (рис. 1).

В результате проведения археологической разведки в ущелье р. Кумури выявился целый ряд новых археологических памятников: поселения античного и раннесредневекового периодов — холм «Мсхалта» (в с. Гаилоури), холмы «Мелашвили», «Калис» и «Нацхвара» (в с. Шуамта). На основе этих данных можно предположить, что дорога в ущелье р. Кумури функционировала уже в античный и раннесредневековый периоды.

Древний «Мтисдзири», «Шуамта» и все ущелье р. Кумури вообще, видимо, в античную эпоху входили в сельскохозяйственную территорию г. «Вани» — «Ванис Квекана».

Можно допустить, что т. н. «Ванис Квекана» этого периода совпадает приблизительно с историко-географической единицей «Сачино» последующего периода (Т. Н. Берадзе, Н. Ш. Кигурадзе). По данным Вахушти Багратиони с. Мтисдзири и ущелье р. Кумури к началу XVIII века входили в историко-географическую единицу Сачино. Она включала в основном ущелья рек Сулори и Кумури, граничила на юге с Персатско-гурийским хребтом, а на севере с р. Риони.

Из древних поселений на этой территории (Дапнари, Даблагоми, Мтисдзири; сравнительно мало изученные пока — Шуамта, Гаилоури-Мсхалта, Кечинари, Гора, Багинети, Инашаури, Сулори-Сакакиле, Гулухи, Бугнари и др.; по археологическим данным большинство известных до сих пор поселений должны, видимо, относиться к античному периоду, но некоторые из них, наряду с материалом этого периода, включают и слои более ранней эпохи)

наиболее развитым, главенствующим кажется холм «Ах-вледнианис-гора» (Ванское городище), археологический материал свидетельствует о его господствующем положении в античный период. Этот холм, как видно, по сравнению с другими находился в более выгодных условиях, благодаря чему он занял главенствующее положение в определенной «земле» (Н. А. Бердзенишвили) в «Ванис Квекана» (Ванская земля). Он превратился в урбанистический центр вместе со своей сельской территорией, куда включался и древний «Мтисдзири». Как видно, на «Мтисдзири» возлагалась и функция защиты «Вани», т. к. он был расположен на дороге, ведущей к Вани.

При археологическом изучении с. Мтисдзири были проведены земляные работы большого объема. Было установлено, что остатки древних поселений прослеживаются на холмах «Адеишвилис-гора», «Накцеви-гора», «Набамбевис-гора», «Мтисдзирис-гора» и на заключенной между ними территории. В указанной местности был засвидетельствован археологический материал т. н. доантичного, античного и раннесредневекового периодов.

Вся территория древнего «Мтисдзири», занимающая склоны холмов и пространство между ними, сильно повреждена эрозией. В некоторых местах, на склонах холмов отсутствует верхний слой и виден лишь материк желтовато-серого цвета. Материк здесь в большинстве случаев состоит из скрепленных (конгломерат) мелких камней. Эти камни из местного материка прослеживаются в строительном материале древнего «Мтисдзири», как видно, они широко использовались в строительном деле.

В культурных слоях с. Мтисдзири наиболее широко представлена керамика, которая вместе с археологическими данными другого типа (например, стратиграфическая корреляция) создает определенное представление о хозяйственной деятельности внешних и внутренних (Колхидских) торговых связях населения древнего «Мтисдзири».

Стратиграфический разрез всего с. Мтисдзири вообще таков:

1. Гумусный слой черновато-желтого цвета, включающий почву с мелкими камнями. Хронологически этот слой содержит, главным образом, археологический материал раннесредневекового позднеантичного и эллинистического периодов. Максимальная толщина этого слоя равна приблизительно одному метру.

2. Черновато-коричневая рассыпчатая почва. Она меньше содержит мелких камней. Хронологически в этом слое встречается археологический материал эллинистического

и, главным образом, раннеантичного и доантичного периодов. Максимальная толщина этого слоя достигает приблизительно 1,50 м.

3. Черная глинистая почва (удобный материал для производства керамических изделий), который непосредственно соприкасается с материком. Толщина его не превышает 40 см.

4. Материк представлен в с. Мтисдзири песчаником желтовато-серого цвета, скрепленного мелкими камнями.

На основе проведенных в с. Мтисдзири археологических изысканий и с привлечением новейших археологических данных хронологические этапы развития древнего «Мтисдзири» нам представляются следующим образом (правда в них заметны некоторые хронологические пробелы):

- 1) — VII—VI вв. до н. э.
- 2) — V—IV (первая половина) вв. до н. э.
- 3) — IV (вторая половина) — I вв. до н. э.
- 4) — I—VIII вв. н. э.

Глава III. Село Мтисдзири в VII—VI вв. до н. э. На территории с. Мтисдзири следы поселений прослеживаются, пока что приблизительно с конца VIII в. до н. э. Об этом свидетельствует керамика этого времени, обнаруженная в небольшом количестве на «Геперидзеебис-намосахлари». К сожалению, упомянутая керамика была обнаружена в подъемном материале или же в смешанном (в результате оползней) слое. Поэтому ее датировка возможна лишь с помощью параллельного археологического материала. Для этой керамики характерны усеченные, рогообразные, грабленые ручки.

Около с. Мтисдзири остатки более древних поселений обнаружены лишь в с. Даблагоми (нижний и средний слой Даблагоми). Поэтому можно предположить, что жители Мтисдзири были переселенцами из Даблагоми. Миграция вероятно, объясняется приростом населения Даблагоми, что, естественно, повлекло за собой переселение жителей на новые, удобные для проживания земли (в данном случае на территорию Мтисдзири).

Археологический материал, отражающий жизнь древнего Мтисдзири VII—VI вв. до н. э. обнаружен, главным образом, на холме «Адеишвилис-гора» и у его подножья, которое называется «Геперидзеебис-намосахлари» (нижний культурный слой). Этот период поселения древнего Мтисдзири представлен в основном керамикой и строительными остатками.

Остатки, указывающие на производство железа, засвидетельствованы в сооружении на верхней террасе холма Аденшвилис-гора (восточный склон.)

Кроме с. Мтисдзири в среднем течении р. Риони, удаленному от металлогенических районов (Аджария, Абхазия, Сванетия, Рача), следы производства металла обнаружены в Кутаиси и Дапнари. Видимо, в VI-V вв. до н. э. выплавка металла производилась и в местах, отдаленных от источников сырья (О. Д. Лордкипанидзе).

Доказательством внутриколхидских экономических и торговых связей Мтисдзири является та группа сосудов, которая стоит особняком во всей, обнаруженной в с. Мтисдзири керамике. Глина этой керамики содержит значительную примесь слюды и имеет беловато-пепельный цвет. Но по форме и орнаменту она совпадает с местной керамикой. Различие в глине навело нас на мысль, что эта керамика завезена сюда из другого центра керамического производства Колхиды.

В первом периоде существования древнего Мтисдзири его население, вероятно, было немногочисленным. Несмотря на это, здесь в этот период существовали керамические мастерские, в которых посуда изготовлялась на быстровращающемся станке. К концу этого этапа в древнем Мтисдзири, могла существовать и металлоплавильная мастерская.

Глава IV. Село Мтисдзири в V в. и в первой половине IV в. до н. э. Поселение этого времени довольно велико; оно больше чем в предыдущем периоде. Оно занимает холмы Аденшвилис-гора, Мтисдзирис-гора, Набамбевис-гора и прилегающую к ним территорию. Эти холмы представляют собой естественно возникшие возвышенности. Они в основном имеют овальную конфигурацию и состоят из террас. Обнаруженные на этих террасах остатки построек дают нам основание утверждать, что здесь постройки, как и в первом периоде, были расположены на террасах. Видимо, на террасах этих холмов и возвышенностей сооружались укрепления. Удобный рельеф холмов успешно использовался для возведения сооружений.

Такой тип поселения характерен для Колхиды, где обнаружены сотни остатков подобных поселений, расположенных на естественных или искусственных возвышенностях.

Поселение второго этапа древнего Мтисдзири, видимо, уже включалось в сельскохозяйственную территорию Вани. Естественно, чтобы каждый городской центр (в данном случае «Вани»), имеющий такую сельскохозяйственную территорию, располагал определенной оборонительной системой. Таким укрепленным пунктом был и Мтисдзири.

Подобные пункты должны были располагаться так, чтобы контролировать ведущие к городу коммуникации. Поселение Мтисдзири выполняет эту функцию, видимо, после того, как Вани оформился в качестве урбанистического центра.

В стратегическом (для города Вани) пункте Мтисдзири особого внимания заслуживает оборонительное сооружение, которое раскопано на верхней террасе холма Адеишвилис-гора.

Основным строительным материалом при возведении постройки являлись: глина, дерево и камень. Здание имеет четырехугольную форму и состоит из двух помещений различного размера. Внутренняя площадь южного помещения — 26,88 м², а северного — 13,44 м². Цоколь, состоящий из камня, глины и дерева имеет ширину в 2,60 м.

Возможно, здесь мы имеем дело с разновидностью деревянных построек, характерных для восточного Причерноморья и, в частности, Колхиды, упоминаемых в сочинениях Ксенофонта и Витрувия. Особый интерес представляет сообщение Витрувия о бревенчатых сооружениях; он в отличие от Ксенофонта, детально описывает бревенчатые строения колхов.

При археологических раскопках на территории исторической Колхиды засвидетельствованы углы строений из связанных бревен, которые бывают как гладкими, так и с пазами на концах (например, в Мтисдзири, на уровне цоколя проложены гладкие бревна, а последующий уровень выложен из бревен с пазами на концах). Попадаются стены составленные как из одного ряда бревен, так и из двух рядов, где расстояние между рядами заполнено глиноземом и камнями. Некоторые из бревенчатых строений стоят на цоколе, другие — не имеют цоколя, они возведены прямо на земле. Глиняная обмазка (штукатурка) была использована в бревенчатых сооружениях почвы во всех случаях.

Сооружения из деревянных бревен в большом количестве обнаружены в Колхиде: Диха-гудзуба I, Диха-гудзуба II (с. Анаклия), Наохваму (с. Реки), Симагре (с. Сакоркио), с. Носири, Ахвледианис-гора (с. Вани); а их остатки в виде глиняной обмазки встречаются почти на всей территории Колхиды. Эти археологические памятники хронологически несколько отличаются друг от друга, но в их архитектуре все же прослеживается определенная преемственность.

Следует отметить, что дома из деревянных бревен типа «Джаргвали» и ныне встречаются в Колхиде и в некоторых других областях Закавказья.

Сооружение, открытое на холме Аденшвилис-гора (№ 11 раскоп) в с. Мтисдзири отличается от вышеперечисленных археологических памятников наличием цоколя. В других подобных археологических памятниках пока такой цоколь не засвидетельствован. В этом смысле заслуживает внимания поселение, недавно открытое в с. Варцихе-Вардигора. Предполагают, что здесь, бревенчатое сооружение стояло на таком же цоколе. Цоколь, видимо, подводился под строение с целью упрочнения оборонительного сооружения.

* * *

Обнаруженное у речки Цабла-геле богатое захоронение позволяет нам составить определенное представление об обычае захоронения у жителей древнего Мтисдзири. Погребение сильно повреждено; из его инвентаря сохранились: золотая серьга, золотая шейная гривна, фрагменты бронзовой посуды, серебряный рог-ритон с изображением человека-козла и др. Последний заслуживает особого внимания, т. к. является уникальным памятником торевтики. Виноградарство и виноделние имеют в Грузии древнюю историю; это позволяет предположить, что рог-ритон («канци») был здесь одной из древнейших форм сосуда для питья вина.

У найденного в селе Мтисдзири рога-ритона пока что нет прямой аналогии. Должно быть, ритон выполнен местным (колхидским) мастером, который испытывал влияние тогдашнего восточного (т. н. ахеменидского) искусства. Изображенный на ритоне человеко-козел, вероятно является плодом местных религиозных представлений. Мы его отождествляли с божеством зверей и птиц Очопинтрэ (божество типа Пана), у которого некоторые части тела козлиные, а некоторые человечесьи (рис. 19, 20, 21).

При изучении погребального инвентаря становится ясным, что погребение принадлежит представителю знати. Можно предположить, что этот вельможа, или кто-либо из членов его семьи, играли определенную роль в управлении сельских районов (в частности Мтисдзири) т. н. «Ванис Квекана».

* * *

Основную часть добытого в с. Мтисдзири археологического материала, относящегося ко второму этапу существования этого поселения, составляет керамика, которая ха-

рактируется разнообразием как форм, так и оформления. Эта керамика генетически связана с керамическим производством предыдущего периода (рис. 12).

В с. Мтисдзири наряду с местной керамикой в небольшом количестве была обнаружена и импортная керамика (Хиосская, Аттическая и Мендейская).

Глава V. Село Мтисдзири в IV (вторая половина) — I вв. до н. э. Поселение третьего этапа древнего Мтисдзири по величине равно селению предыдущего периода. Согласно археологическим материалам, на территории Мтисдзири и по всему среднему течению р. Риони, со второй половины IV века замечается появление качественно новых элементов, которые сосуществуют со старыми. Эти изменения заметны в обычае захоронения (кувшинные погребения) и в керамике (кувшины грушевидной формы, плоскодонные миски с отогнутыми краями и др.).

Кувшинные погребения обнаружены на Никурадзесубани и Геперидзис-насахлари. Их инвентарь синхронно-идентичен инвентарю, обнаруженному в кувшинных погребениях Даблагоми, Дапнари и вообще всей Центральной Колхиды. Погребения плохо сохранились. Вместе с останками человеческого скелета здесь обнаружены фрагменты керамики и бронзовых шейных гривен; бусы из стеклообразной пасты.

Для захоронения использовались обычные «колхидские» кувшины (пифосы) хозяйственного назначения.

В культурных слоях Мтисдзири третьего этапа в большом количестве засвидетельствованы остатки бревенчатых сооружений. Эти остатки, учитывая использованный материал (бревна, глинозем, глиняная обмазка), повторяют традиции предыдущего этапа. Согласно археологическому материалу, с III в. до н. э. подобные строения были перекрыты черепицей.

В местной керамике, начиная со второй половины IV в. до н. э., появляются новые формы и декор, а с III в. до н. э. формы еще больше меняются. Возможно, что часть обнаруженной в Мтисдзири «колхидской керамики» изготовлялась в мастерских города «Вани».

В Мтисдзири эллинистического периода обнаружены фрагменты Синопской керамики. Эта импортная продукция могла попасть сюда, главным образом, по трассе Рион-Квирила (Фасис). Хотя не исключено, что часть ее попадала в Мтисдзири по ущелью р. Кумури.

Глава VI. Село Мтисдзири в I—VIII вв. н. э. Выделяя этот период, как отдельный этап, мы опираемся на стратиграфические данные и керамический материал, учи-

тывая также общую историческую ситуацию, характеризующую Колхиду этого времени; в частности тот факт, что в результате экспансии Понта, а затем Рима, Колхида пришла в упадок и воссоединилась лишь к концу IV в. (Царство Лазики).

В жизни поселения заметен пробел, совпадающий с первой половиной т. н. позднеантичного периода; к концу этого периода наступает некоторое оживление. Как известно, к началу нового летоисчисления город «Вани», в сельскохозяйственную территорию которого входил «Мтисдзири», уже разрушен. После этого Вани, как город, не восстанавливался. В отличие от него, Мтисдзири ко второй половине позднеантичного периода был возрожден. Поселение Мтисдзири этого времени несколько меньше. Можно предположить, что это была крепость, которая контролировала путь, ведущий к лазским городским центрам.

Археологический материал, отражающий четвертый этап существования Мтисдзири, был обнаружен в основном на холме Аденшвилис-гора и прилегающей к нему территории. В постройках Мтисдзири этого этапа основным строительным материалом являются: камень, кирпич, черепица и известковый раствор.

В Мтисдзири этого этапа выделяются два строительных периода, которые наглядно прослеживаются при исследовании остатков сооружения на плато холма Аденшвилис-гора (№ 12 раскоп). Постройка площадью 145,82 м² имеет форму четырехугольника и состоит из двух помещений разного размера. Подобные укрепления, сооруженные на холмах, засвидетельствованы в разных пунктах Колхиды (Лазики). Нам кажется, что вышеуказанное сооружение является частью большого фортификационного комплекса.

Керамика последнего этапа Мтисдзири представлена в основном строительной керамикой (черепица, кирпич). Встречаются также фрагменты хозяйственной и кухонной керамики местного производства (горшков, мисок, кувшинов-квеври и амфор).

Этот этап характеризуется наличием краснолаковой керамики и стеклянными сосудами импортного происхождения.

Следует отметить тот факт, что вблизи с. Мтисдзири, засвидетельствован топоним Мухури (в сторону с. Даблагоми). Можно предположить, что (в «Мтисдзири») мы имеем дело с остатками укрепленного пункта Мухириси или Мохириси, упоминаемого в византийских источниках (Проко-

пия Кесарийского, Агафия): или же с остатками одного из укрепленных пунктов Мухирисского края.

Выводы. На основе новейшего археологического материала, обнаруженного в с. Мтисдзири (в среднем течении р. Риони), учитывая обширный аналогичных материал, можно сделать некоторые общие выводы:

1. Археологические памятники, обнаруженные в с. Мтисдзири, тесно связаны с синхронными археологическими памятниками среднего течения р. Риони (Дапнари, Даблагоми, Шуамта, Цихесулори, Саканча, Вани, Варцихе-Вардигора, окрестности Кутайси, Парцханаканеви и др.) и вообще, всей Колхиды. Они составляют органическую часть этой общей археологической культуры.

2. По географическому расположению Мтисдзири занимало стратегически удачное место. Для возведения укрепленных сооружений успешно использовался природный рельеф. В т. н. раннеантичный и эллинистический периоды Мтисдзири представляет собой укрепленный пункт, входящий в оборонительную систему города «Вани» и его окрестностей.

3. Богатая погребальная утварь из Цабла-геле указывает на имущественное неравенство населения Колхиды того времени (V — IV вв. до н. э.).

4. С начала IV в. до н. э. поселение Мтисдзири включено в орбиту внешнеторговых связей Колхиды (в частности Вани), что обусловлено ее близостью к торгово-транзитной магистрали Рион-Квирила и подтверждается наличием импортных изделий (керамика, стекло).

5. Территория среднего течения р. Риони в исследуемый период является густо населенной. На первых этапах развития поселение Мтисдзири входило в сельскохозяйственную территорию города «Вани», на последнем этапе — в Мухурисский край, центральная часть которого была расположена в среднем течении р. Риони.

GELA GAMKRELIDZE

ANCIENT SETTLEMENTS OF CENTRAL COLCHIS

(Village of Mtisdziri)

S u m m a r y

The study is based on newly discovered archaeological materials of the village of Mtisdziri (Vani district, Georgian SSR). The Mtisdziri team of the Vani Archaeological Expedition conducted field work during five seasons (1973—1977). The archaeological relics of Mtisdziri chronologically refer to the so-called pre-Classical, Classical, and early Mediaeval periods. The materials discovered by the Mtisdziri archaeological team are preserved together with those of the Vani archaeological Expedition and at the Vani Museum of Local Lore.

The village of Mtisdziri lies near hills (within 8 km of Vani). The hills create a natural barrier with a closed-in valley. The fortifying and sealing off of the valley was apparently not a difficult problem. Furthermore, the «Adeishvilis gora» hill somewhat juts out of a chain of similar hills, on the one hand controlling a fairly large portion of the Rioni valley and, on the other, commanding one of the roads leading from the Qumuri river gorge.

The cultural layers of Mtisdziri are most widely represented by pottery which, in conjunction with archaeological evidence of a different type, helps to form a definite idea about the economic activity and the external and internal (Colchian) commercial links of the population of ancient «Mtisdziri».

On the basis of the archaeological investigations carried out at Mtisdziri, and with reference to recent archaeological evidence, the chronological stages of development of ancient «Mtisdziri» appear to have been the following (allowing for certain chronological gaps):

I — 7th-6th cc. BC.

II — 5th-4th (first half) cc. B. C.

III — 4th (second half)—1st cc. B. C.

IV — 1st-8th cc. A. D.

In the Mtisdziri area traces of settlements are thus far detectable *ca* from the end of the 8th century B. C.

In the 5th and first half of the 4th century the village of Mtisdziri was fairly large, embracing the Adeishvilis-gora, Mtisdziris-gora and Nabambevis-gora hills and adjoining territory.

Special attention in Mtisdziri — a strategic point for the city of Vani — attaches to a defensive structure excavated on the upper terrace of Adeishvilis-gora.

Clay, wood and stone served as the principal building materials for the structure. The building is quadrangular in shape and consists of two rooms differing in size. The inner area of the southern room is 26.88 sq. m., and that of the northern, 13.44 sq. m. The socle, consisting of stone, clay and wood, is 2.60 m wide.

Here we may be dealing with a variety of wooden structures characteristic of the eastern Black Sea littoral, in particular Colchis, referred to in the works of Xenophon and Vitruvius. The evidence of Vitruvius on timber structures is of special interest: unlike Xenophon, he gives a detailed description of the timber structures of the Colchians. A rich interment, discovered near the small stream of Tsabla-ghele, helps to form a definite idea about the burial custom with the inhabitants of ancient Mtisdziri. The interment was severely damaged; of its inventory a gold earring, a gold torque, fragments of a bronze vessel, a silver rhyton with the representation of a man-he-goat, etc., have survived. Special attention should be paid to the rhyton, for it constitutes a unique relic of toreutics. Viticulture and wine-making have an ancient history in Georgia, which warrants the assumption that rhyton (*qantsi*) was here one of the earliest vessels for drinking wine.

Thus far the rhyton found in Mtisdziri has no direct analogy. The rhyton must have been made by a local (Colchian) master who had been under the influence of the Oriental (so-called Achaemenid) art of the period. The man-he-goat, represented on the rhyton, is probably the fruit of local religious notions. The present writer has identified it with *Ochopintre*, the god of animals and birds (a Pan-type god); some parts of Ochopintre's body are those of a he-goat, and others human.

A study of the burial inventory has shown that the interment belonged to a representative of the elite. It may be surmised that

the noble, or a member of his family, played a definite part in the administration of rural areas (Mtisdziri, in particular) — the so-called *V a n i s k v e q a n a* (land).

Apart from local ceramics, a small quantity of imported pottery (Chian, Attic, and Mendeyan) was also unearthed at Mtisdziri.

In the 4th (latter half) to 1st cc. B. C. the size of Mtisdziri equalled that of the village of the preceding period.

Fragments of jar burials have been discovered in the Mtisdziri of Hellenistic times; ordinary Colchian household pithoi were used for the purpose.

Two periods of construction are identifiable in 1st-8th cc. A. D. Mtisdziri, traced clearly in the remains of a structure on the plateau of Adeishvilis-gora. The area of the quadrangular building is 145.85 sq. m; it consists of two rooms differing in size. Such defences, erected on hills, are attested at various points of Colchis (Lazica). The structure in question appears to be part of a large fortification complex.

The ceramics of the last stage of Mtisdziri is mainly represented by building materials (tiles, bricks). Fragments of household and kitchenware ceramics of local manufacture also occur (pots, bowls, *k v e v r i*-jars and amphorae). This stage is characterized by the presence of red-glazed pottery and imported glass vessels.

The fact should be noted that the place name Mukhuri is attested close to the village of Mtisdziri (towards the village of Dablagomi). We are presumably dealing with the remains of the fortified point of Mukhirisi or Mokhirisi, referred to in Byzantine sources (Procopius of Caesarea, Agathias), or the remains of one of the fortified points of the Mukhirisi area (*Μουχέλρισις*).

On the basis of the latest archaeological evidence from Mtisdziri (in the middle reaches of the Rioni), and with account of extensive analogous material, certain general conclusions can be arrived at:

I. The archaeological relics unearthed at Mtisdziri are closely related of synchronous archaeological material from the lower reaches of the Rioni (Dapnari, Dablagomi, Shuamta, Tsikhesulori,

Saqanchia, Vani, Vartsikhe-Vardigora, the environs of Kutaisi, Partskhanaqanevi, etc., and, in general, of the entire Colchis, being an integral part of this common archaeological culture.

2. With respect to its geographical situation Mtisdziri was in a strategically advantageous place. The terrain could be successfully used in the building of fortifications. In the so-called Early-Classical and Hellenistic times Mtisdziri was a fortified point within the defensive system of the city of Vani and its environs.

3. The rich burial inventory from Tsabla-ghele points to the proprietary inequality among the Colchian population of the period (5th-4th centuries B. C.)

4. Beginning with the 4th century B. C. the Mtisdziri settlement became involved in the foreign trade relations of Colchis (of Vani, in particular), this was due to the closeness of Mtisdziri to the Rioni-Qvirila trade-and-transit route, and is corroborated by the discovery of imported goods (ceramics, glass).

5. The area of the middle reaches of the Rioni in the period under study was densely populated. In the initial stages of its development the Mtisdziri settlement formed part of the farming area of the city of «Vani» and in its last stage it belonged to the Muchurisi area, the central part of which lay in the middle reaches of the Rioni.

შემოკლებათა განმარტება

მსკა — მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის

საკძ — საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში

სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე

სსმამ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური
ექსპედიციები

თსუ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ВДИ — Вестник древней истории

ГЭ — Государственный Эрмитаж

ИАИЯЛИ — Известия Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулна Академии наук Грузинской ССР
 ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
 ИОЛЕАЭ — Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии
 Труды «ЮТАКЭ» — Труды Южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
 ПАИ — Полевые археологические исследования в Грузии
 СА — Советская археология
 ТАбхазИЯЛИ — Труды Абхазского института языка, литературы и истории, Сухуми
 ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
 АК — Antike Kunst

სურათების აღწერილობა

1. მდ. რიონის შუა წელის არქეოლოგიური ძეგლების სიტუაციური რუკა (ძვ. წ. VII ახ. წ. VIII სს.)
2. ძველი „მთისძირის“ სიტუაციური გეგმა
3. „ადეიშვილების“ გორის ხედი
4. „გეფერიძეების ნამოსახლარის“ ხედი
5. „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ნაგებობის ხედი (აღმოსავლეთის მხარე)
6. „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ნაგებობის (№ 11 თხრილი) გეგმა
7. „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ნაგებობის გრაფიკული რეკონსტრუქცია
8. ნაგებობების ნაშთები „ადეიშვილების“ გორაზე
9. № 11 თხრილის სტრატეგრაფიულ-სქემატური ქრილი
10. № 13 თხრილის სტრატეგრაფიული ქრილის სურათი
11. მდ. რიონის ქალების და დღევანდელი სოფ. მთისძირის ხედი „ნაბამბევის“ გორიდან
12. „მთისძირის“ ადგილობრივი კერამიკის ძირითადი ფორმები
13. წაკვეთილ ე. წ. ზომორფულუქურებიანი ქოთანი („მთისძირის“ პირველი ეტაპი)
14. სასმისი „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ნაგებობიდან (№ 11 თხრილი)
15. იმპორტული ამფორის გრაფიკული რეკონსტრუქცია („მთისძირის“ მეორე ეტაპი)
16. შავლაკიანი ქურჭლის ფრაგმენტი „ადეიშვილების“ გორის ზედა ტერასის ნაგებობიდან

17. იმპორტული ამფორის გრაფიკული რეკონსტრუქცია („მთისძირის“ მეორე ეტაპი)
18. შავლაკიანი სკიფოსის ძირი („მთისძირის“ მეორე ეტაპი)
19. ვერცხლის ყანწ-რიტონის პროტომი წაბლა ლელის მდიდრული სამარხიდან (პროფილში)
20. ყანწ-რიტონის პროტომი ანფასში
21. ყანწ-რიტონის გრაფიკული რეკონსტრუქცია
22. ოქროს ე. წ. სხივანა საყურე
23. მძივები
24. ზარაკი (№ 11 თხრილის ნაგებობაში)
25. „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობის ხედი
26. „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს ნაგებობის გეგმა
27. № 12 თხრილის ნაგებობის ნაშთების ხედი
28. № 12 თხრილის ნაგებობის ნაშთების ხედი
29. № 12 თხრილის ნაგებობის ნაშთების ხედი
30. № 12 თხრილის ნაგებობის აღმოსავლეთი კედლის ნაშთების ხედი
31. ადრეული შუა საუკუნეების აგურის ნატეხები
32. ადრეული შუა საუკუნეების კრამიკის ნატეხები
33. ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის ნატეხი
34. ადრეული შუა საუკუნეების მინის ნაშთები
35. „ადეიშვილების“ გორის, „გეფერიძეების ნამოსახლარის“ და სოფ. „მთისძირის“ ხედი
36. სოფ. მთისძირის კერამიკა
37. სოფ. მთისძირის კერამიკა
38. სოფ. მთისძირის კერამიკა
39. ლითონის ჭურჭლის ფრაგმენტები
40. თიხის ნივთის ნატეხი
41. სოფ. მთისძირის „კოლხური“ ქვევრის პირის ფრაგმენტი
42. უცხოური კერამიკის ნატეხები სოფ. მთისძირიდან
43. ადგილობრივი კერამიკის გრაფიკული რეკონსტრუქცია
44. სოფ. მთისძირის კერამიკა
45. სოფ. მთისძირის ელინისტური ხანის კერამიკა
46. უცხოური კერამიკის ნატეხები სოფ. მთისძირიდან
47. „ადეიშვილების“ გორის წვერის პლატოს № 12 თხრილის კრილის სურათი
48. თიხის არქიტექტურული დეტალის ნატეხი № 12 თხრილიდან
49. რკინის დანა № 12 თხრილის ნაგებობიდან
50. ლითონის საწონი № 12 თხრილის ნაგებობიდან
51. გამაგრებული კოლხური სამოსახლოს ნახატი-რეკონსტრუქცია

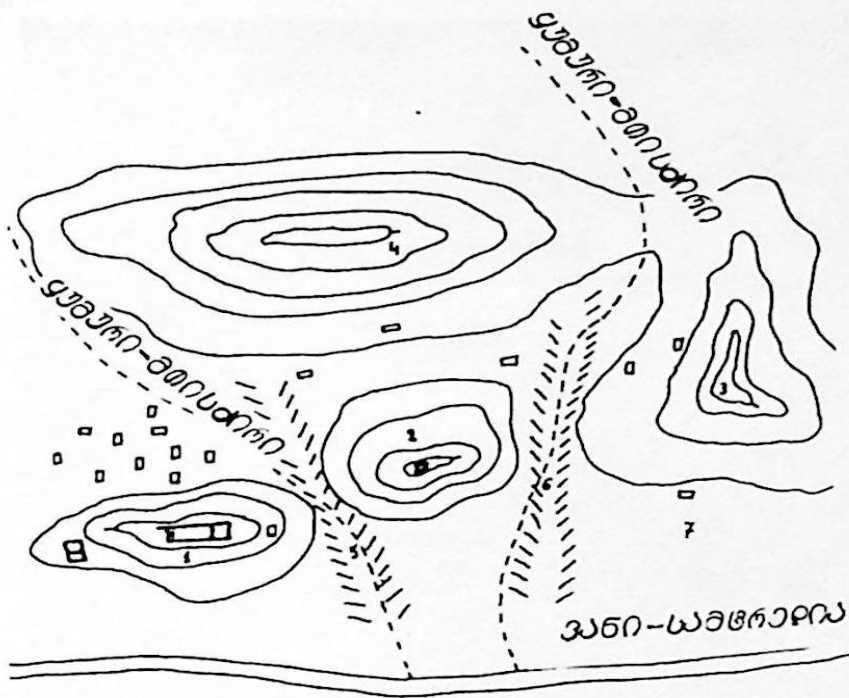
ОПИСАНИЕ РИСУНКОВ

1. Ситуационная карта археологических памятников в среднем течении реки Риони (VII в. до н. э. — VIII в. н. э.).
2. Ситуационный план древнего Мтисдзირა.

3. Вид на холм «Аденшвилис-гора».
4. Вид на «Геперидзис-насахлари».
5. Вид на сооружение, расположенное на верхней террасе холма, и «Аденшвилис-гора» (Восточная сторона).
6. План сооружения открытого на верхней террасе холма «Аденшвилис-гора» (раскоп № 11).
7. Графическая реконструкция сооружения с верхней террасы холма «Аденшвилис-гора».
8. Остатки сооружения на холме «Аденшвилис-гора».
9. Стратиграфический, схематический срез шурфа № 11.
10. Рисунок стратиграфического среза шурфа № 13.
11. Вид на долину р. Риони и село Мтисдзири с холма «Набамбевис-гора».
12. Основные формы Мтисдзирской местной керамики.
13. Кувшин (горшок) с усеченными, т. н. зооморфными ручками (первый этап «Мтисдзири»).
14. Сосуд для питья из сооружения на верхней террасе холма «Аденшвилис-гора» (раскоп № 11).
15. Графическая реконструкция импортной амфоры (второй этап «Мтисдзири»).
16. Фрагмент чернолаковой посуды из сооружения на верхней террасе холма «Аденшвилис-гора».
17. Графическая реконструкция импортной амфоры (второй этап «Мтисдзири»).
18. Основание чернолакового скифоса (второй этап «Мтисдзири»).
19. Протом серебряного рога-ритона из богатого погребения в Цаблагеле речке (профиль).
20. Протом рога-ритона (анфас).
21. Графическая реконструкция рога-ритона.
22. Золотые серьги с т. н. лучами.
23. Бусы (ожерелье).
24. Колокольчик из сооружений шурфа № 11.
25. Вид на раннесредневековое сооружение, открытое на плато холма «Аденшвилис-гора».
26. План сооружения, открытого на плато холма «Аденшвилис-гора».
27. Вид на остатки сооружения шурфа (раскоп № 12).
28. Вид на остатки сооружения (раскоп № 12).
29. Вид на остатки сооружения (раскоп № 12).
30. Вид на остатки восточной стены сооружения раскопа № 12.
31. Фрагменты кирпича раннесредневекового периода.
32. Фрагменты черепицы раннесредневекового периода.
33. Фрагменты черепицы раннесредневекового периода.
34. Фрагменты стекла раннесредневекового периода.
35. Вид на холм. «Аденшвилис гора», «Геперидзис-намосахлари» и с. Мтисдзири.
36. Фрагменты мтисдзирской керамики.

37. Фрагменты Мтисдзирской керамики.
38. Фрагменты Мтисдзирской керамики.
39. Фрагменты металлического сосуда.
40. Обломок глиняного предмета.
41. Фрагменты венчика «колхидского пифоса» из Мтисдзири.
42. Фрагменты импортной керамики из Мтисдзири.
43. Графическая реконструкция Мтисдзирской керамики.
44. Фрагменты Мтисдзирской керамики.
45. Фрагменты Мтисдзирской керамики эллинистического времени.
46. Фрагменты импортной керамики из Мтисдзири.
47. Рисунок стратиграфического среза шурфа № 12 на плато холма «Аденшвилс-гора».
48. Обломок глиняного предмета из шурфа № 12.
49. Металлический нож из шурфа № 12.
50. Металлическое грузило из шурфа № 12.
51. Рисунок-реконструкция Колхидского селения т. н. античного периода.

- სოფ. მთისძირის არქაოლოგიური
 ძეგლების სიტუაციური მარტი
1. აქარცვნილების ძეგლი
  2. მთისძირის ძეგლი
  3. ნაპომპონის ძეგლი
  4. ნაქვების ძეგლი
  5. მარჯანიძეების ღვთა
  6. ნაპომპონის ღვთა
  7. ნაპომპონის

2

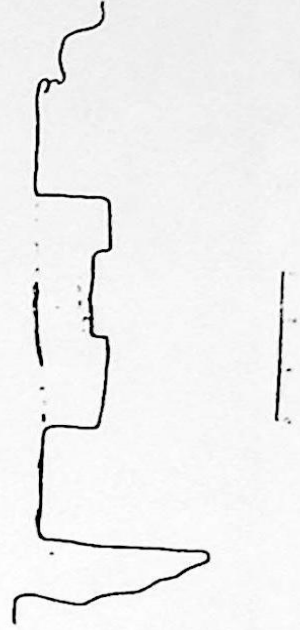
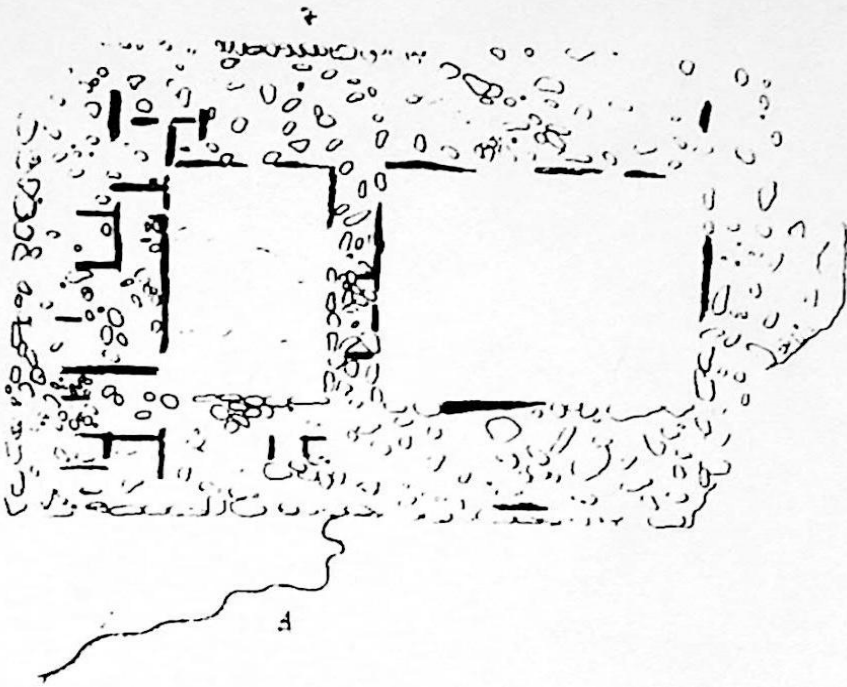
3

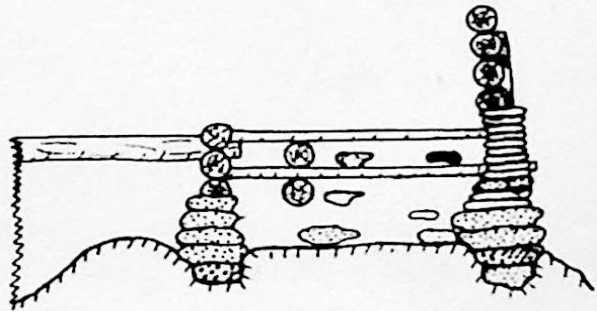
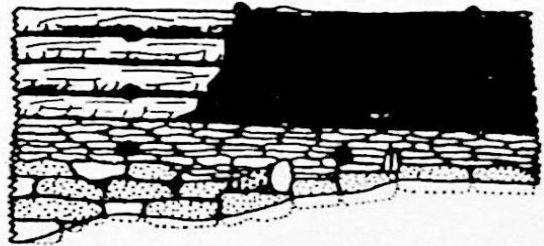
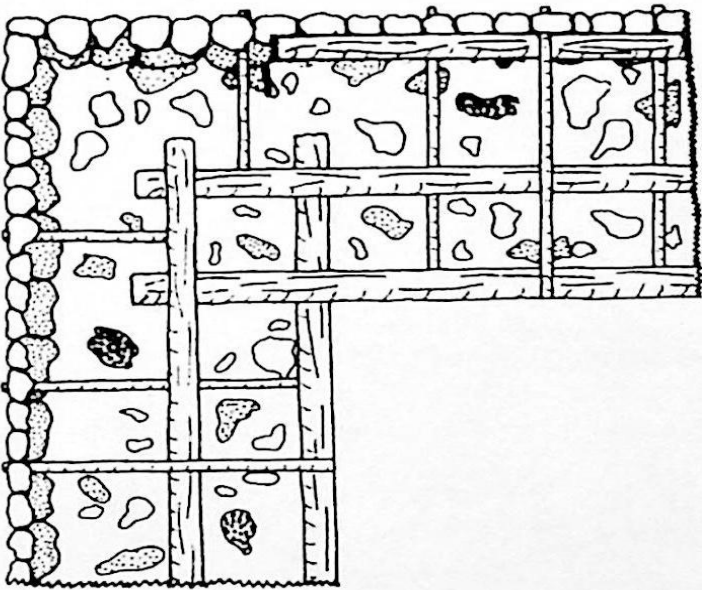
4

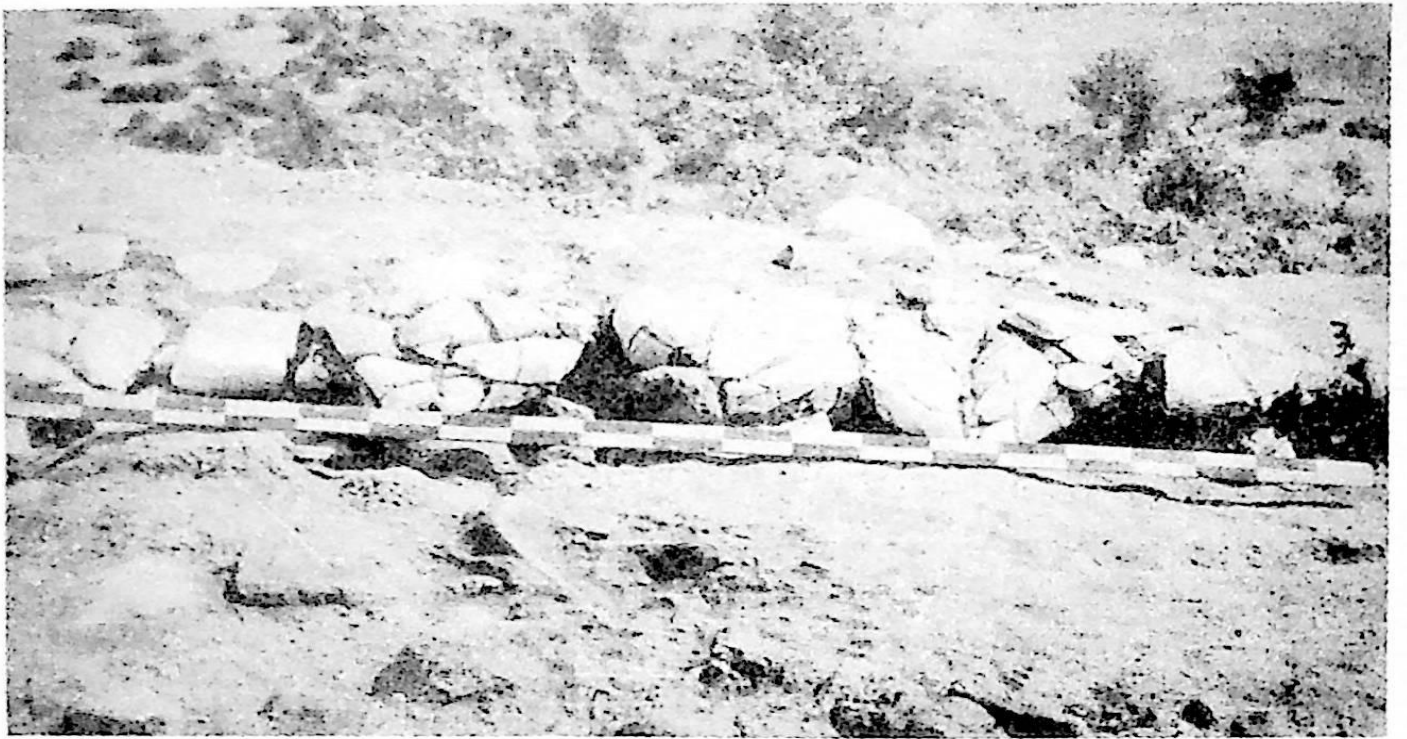
5

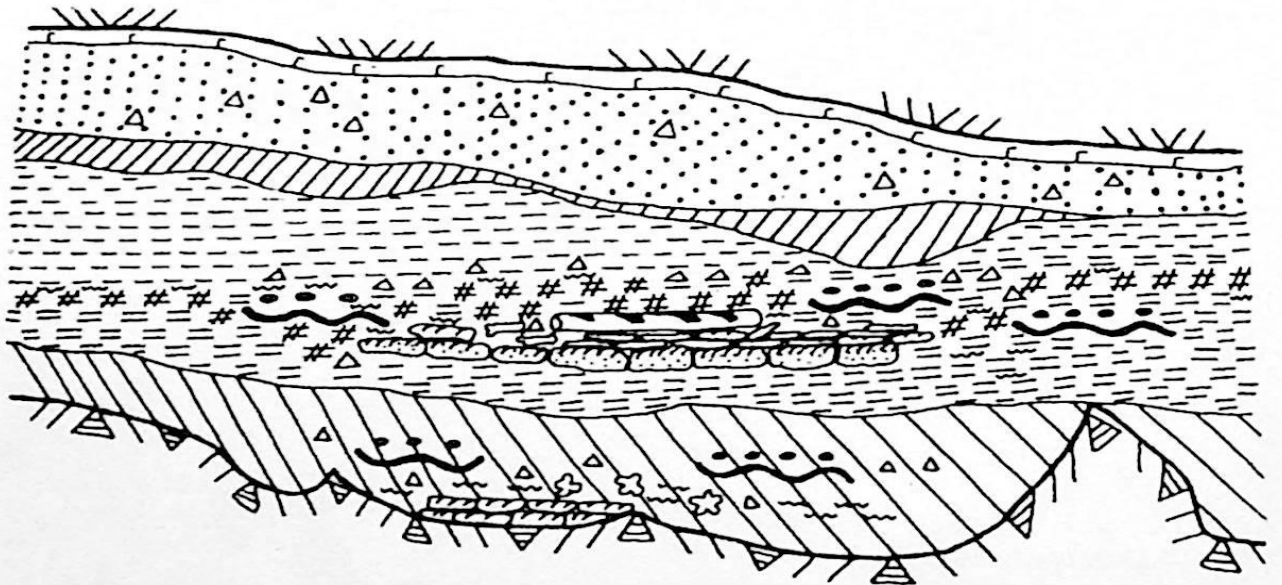
6

7

8

9

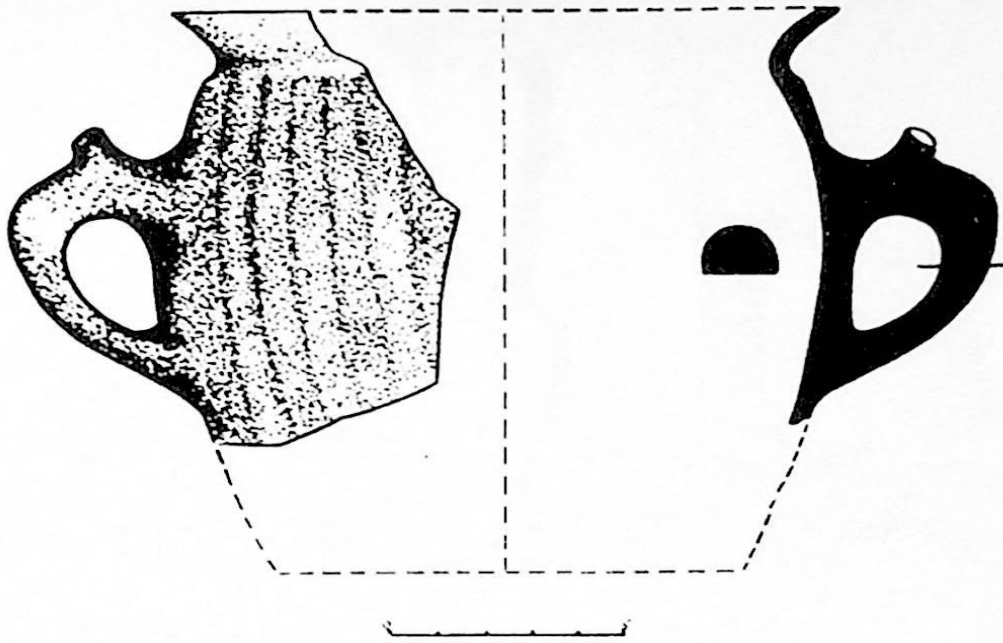

10

11

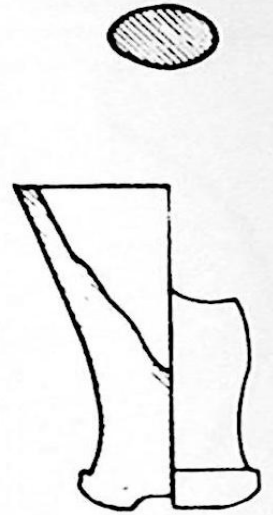
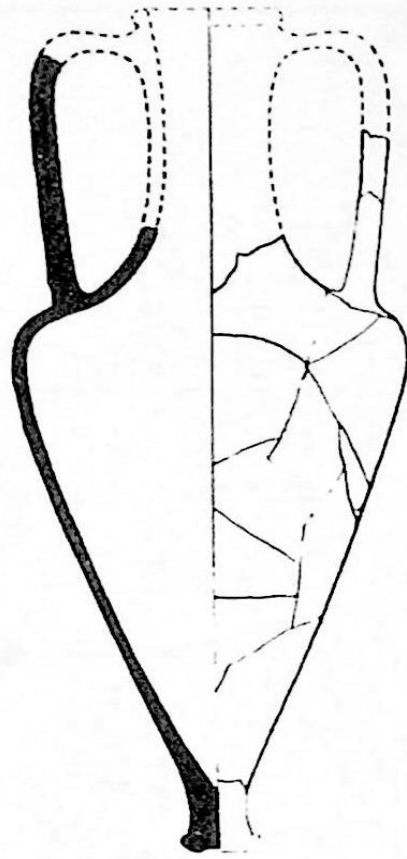
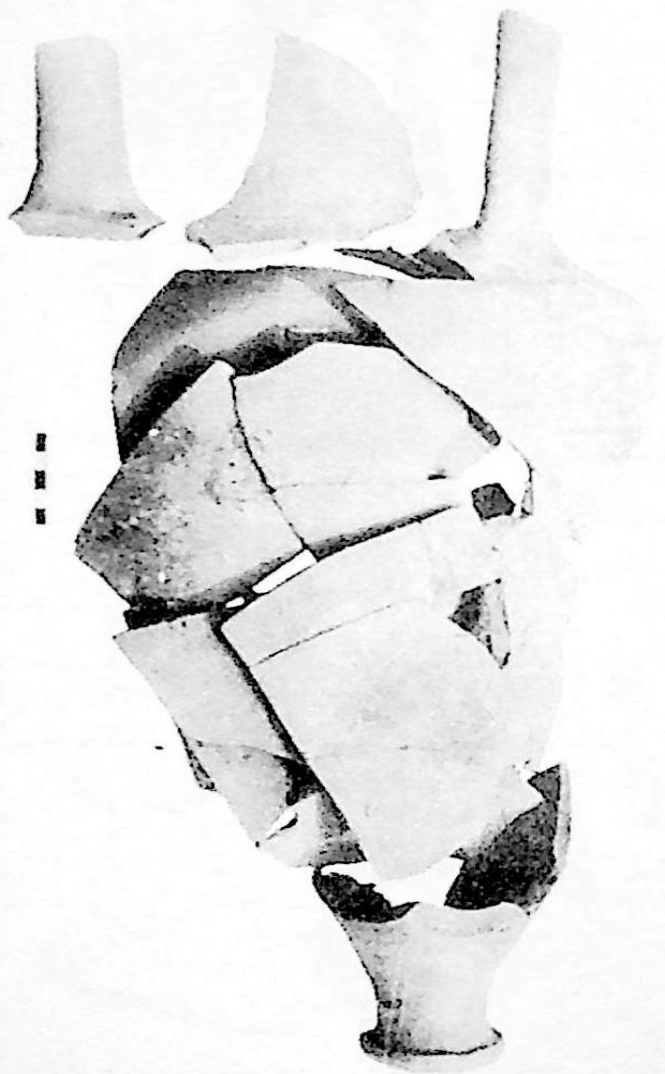

13

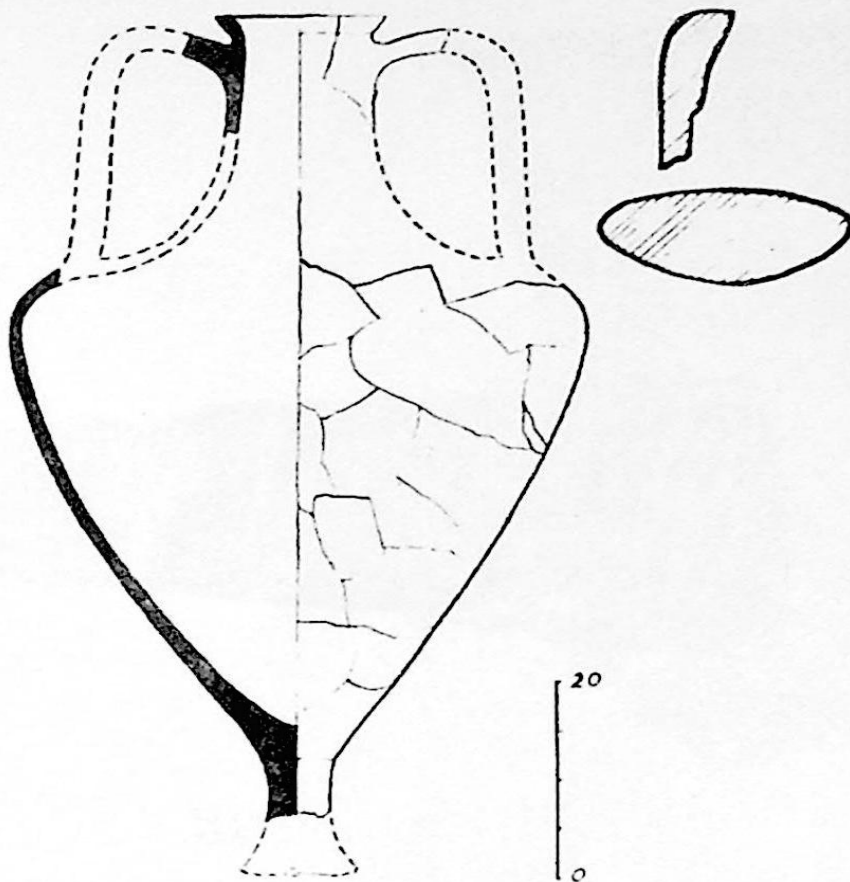
14

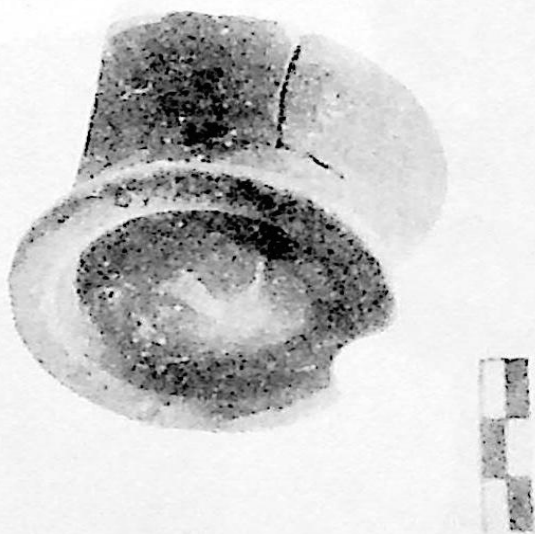
15

16

17

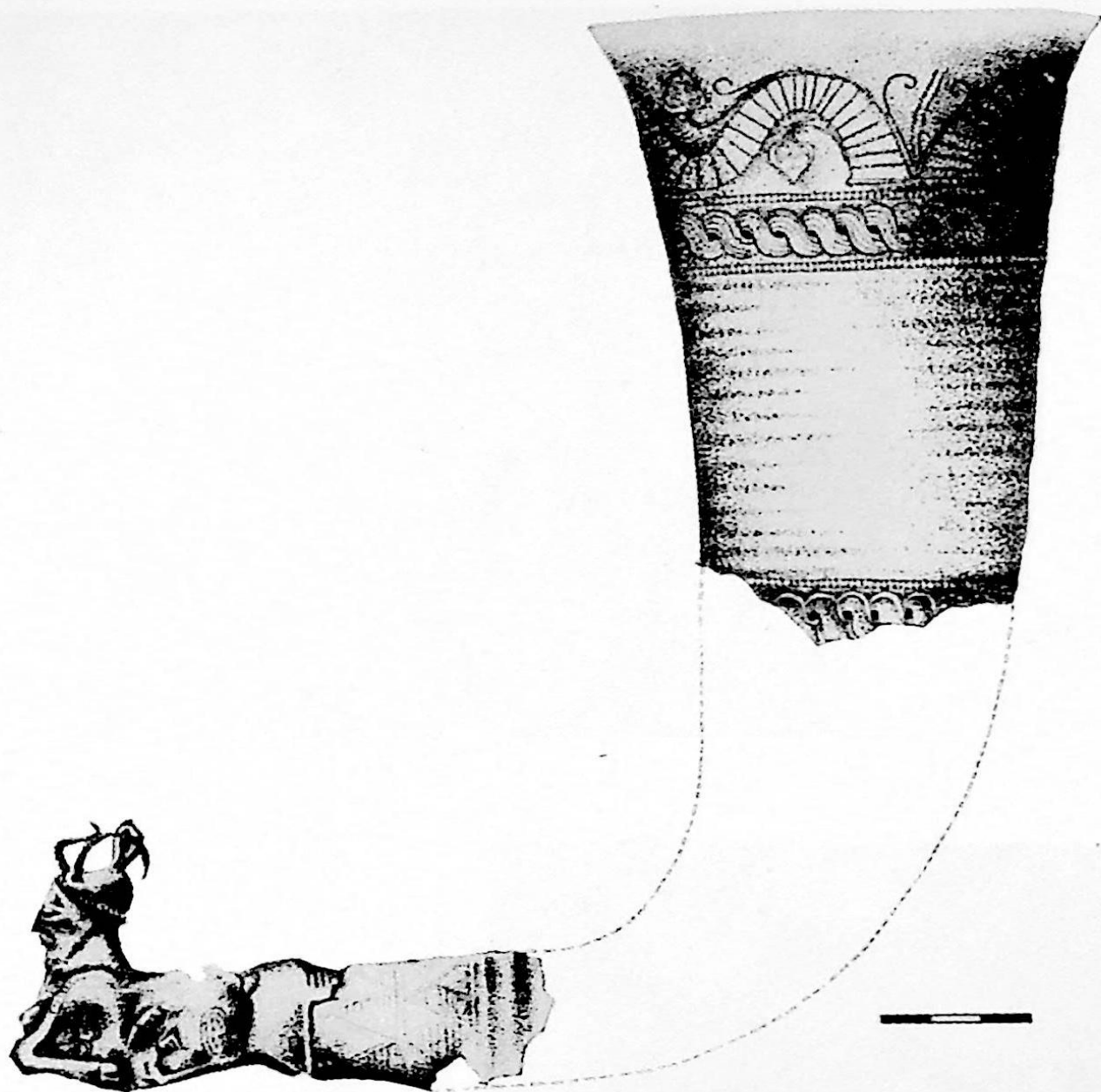
18

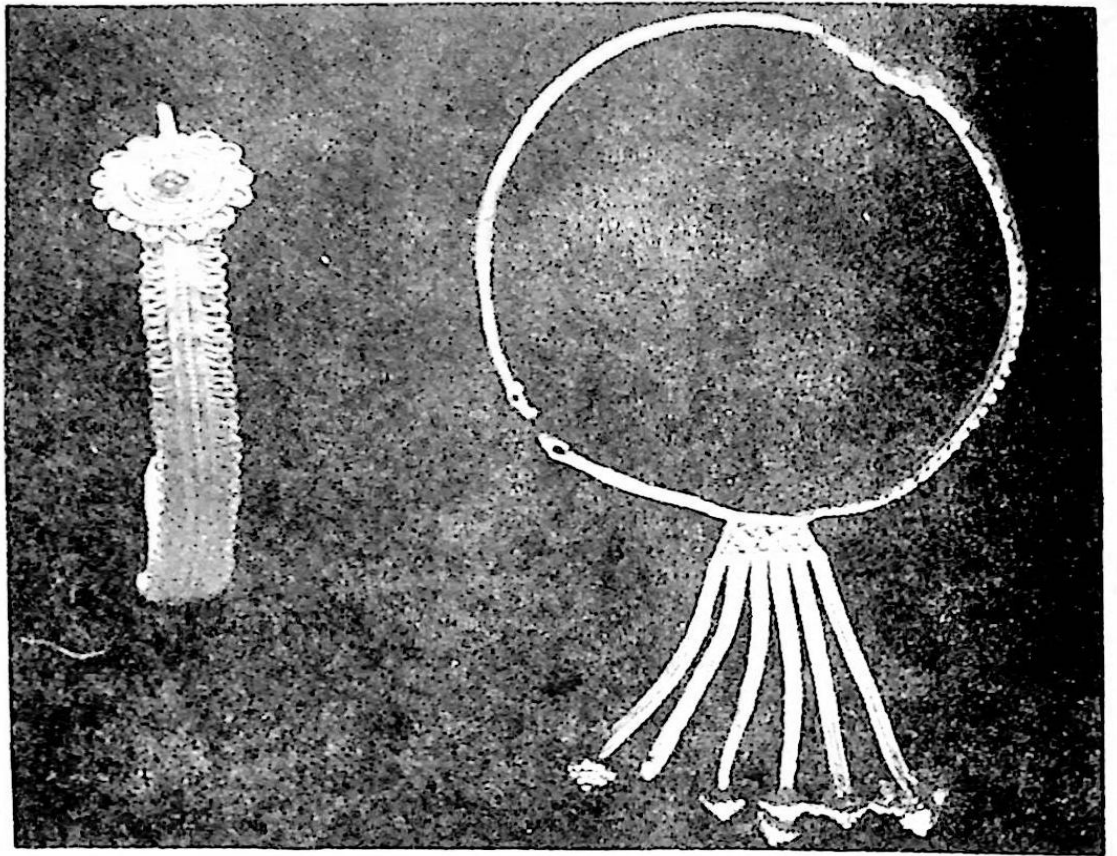
19

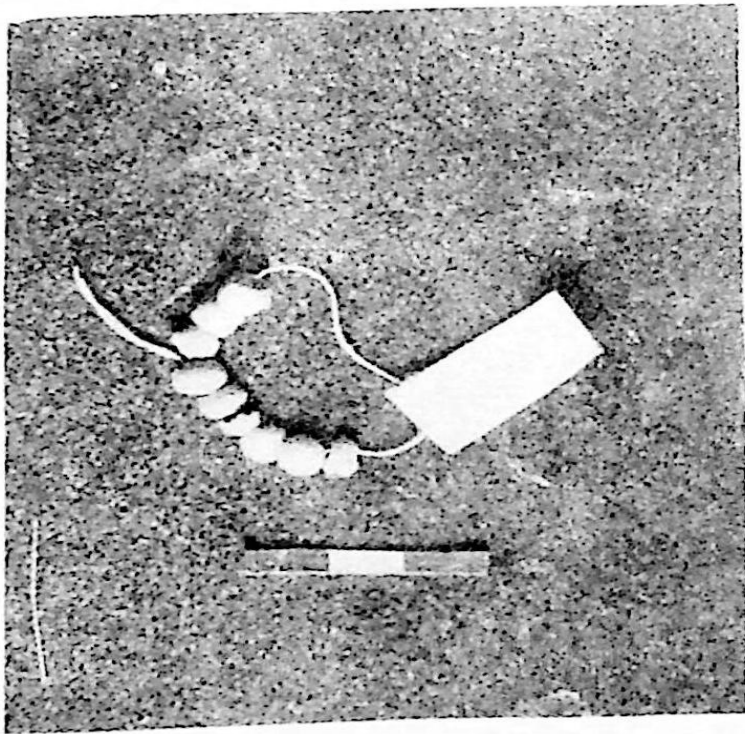
20

21

22

23

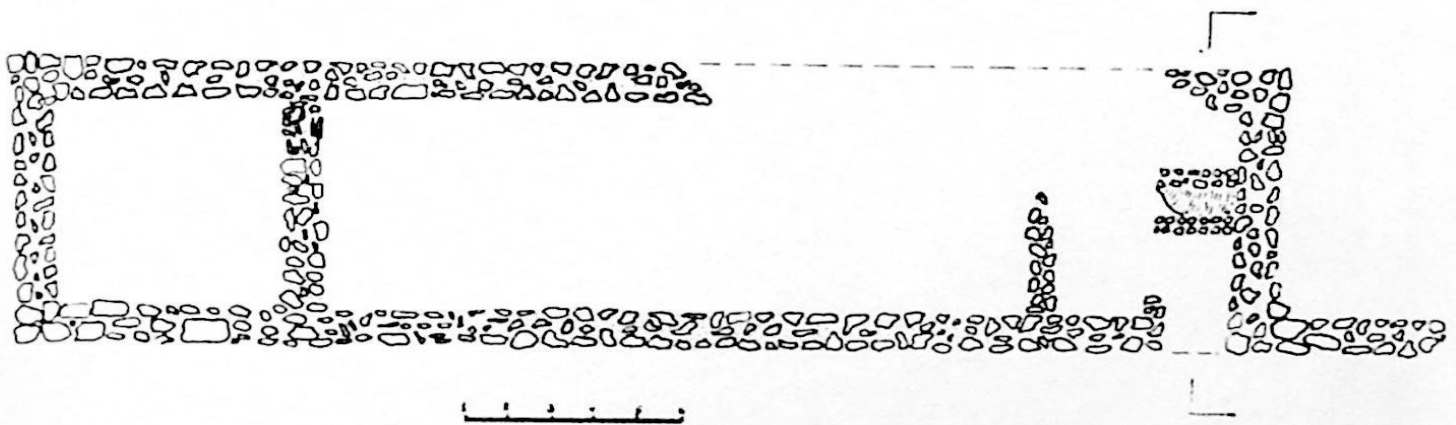

24

25

26

27

28

29

30

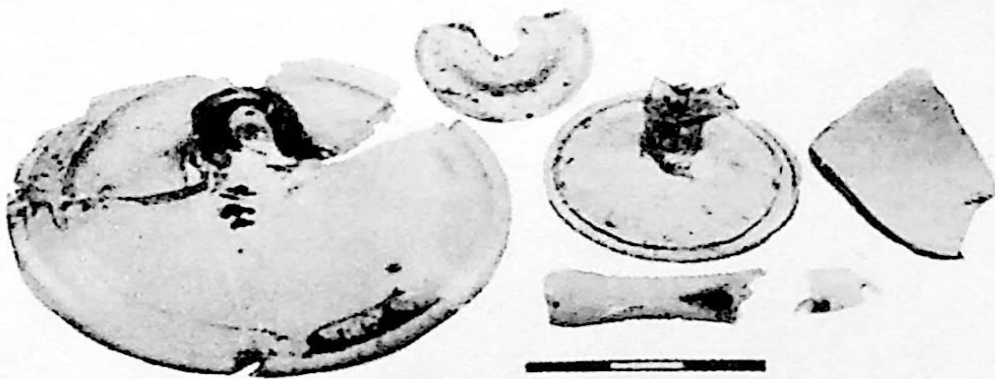
31

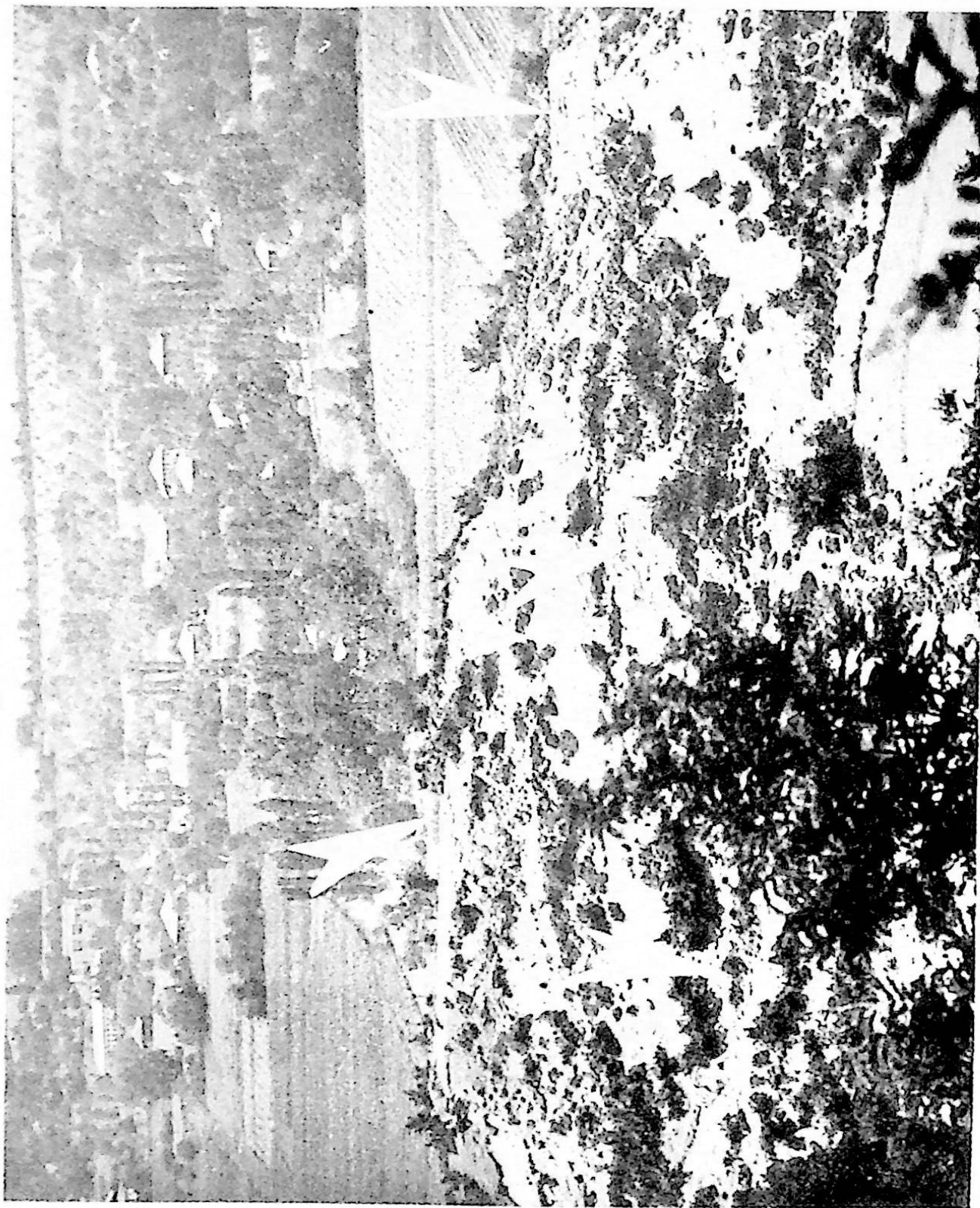
32

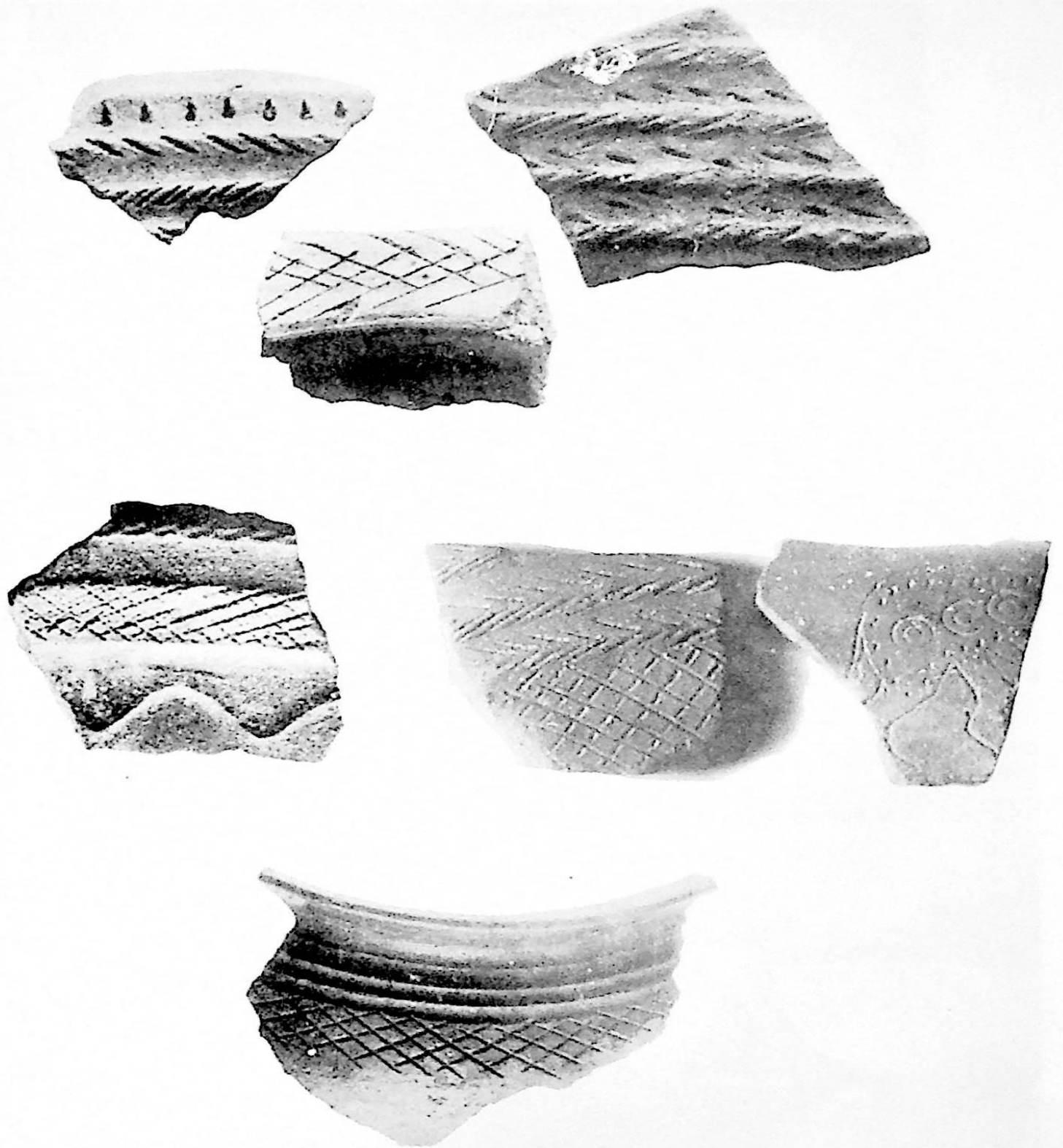

33

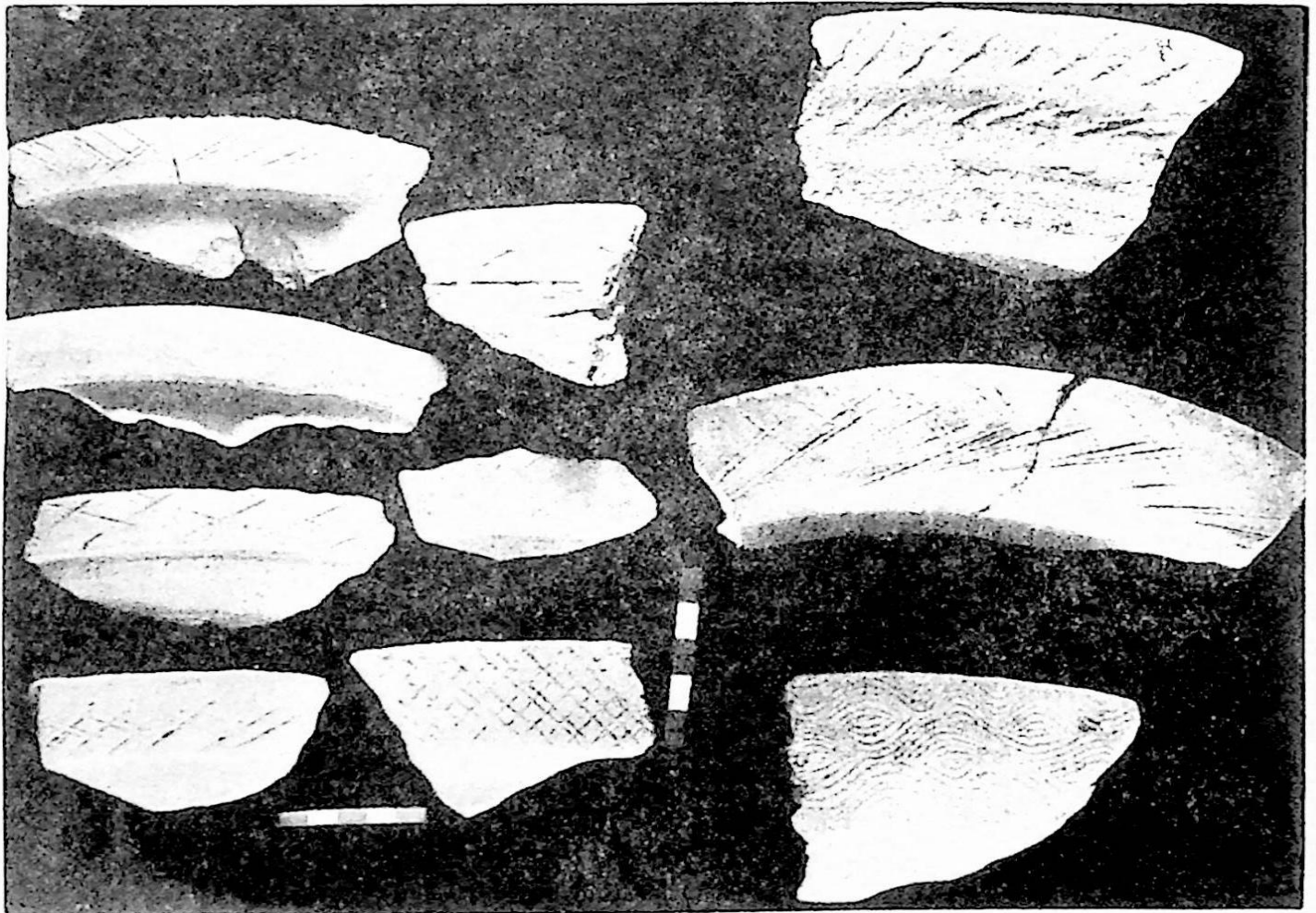
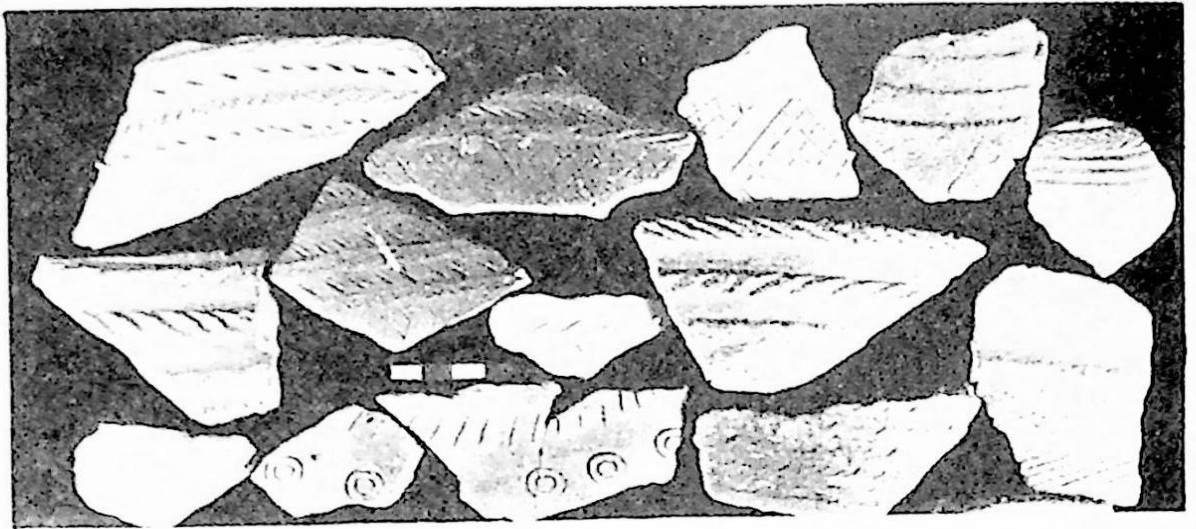

34

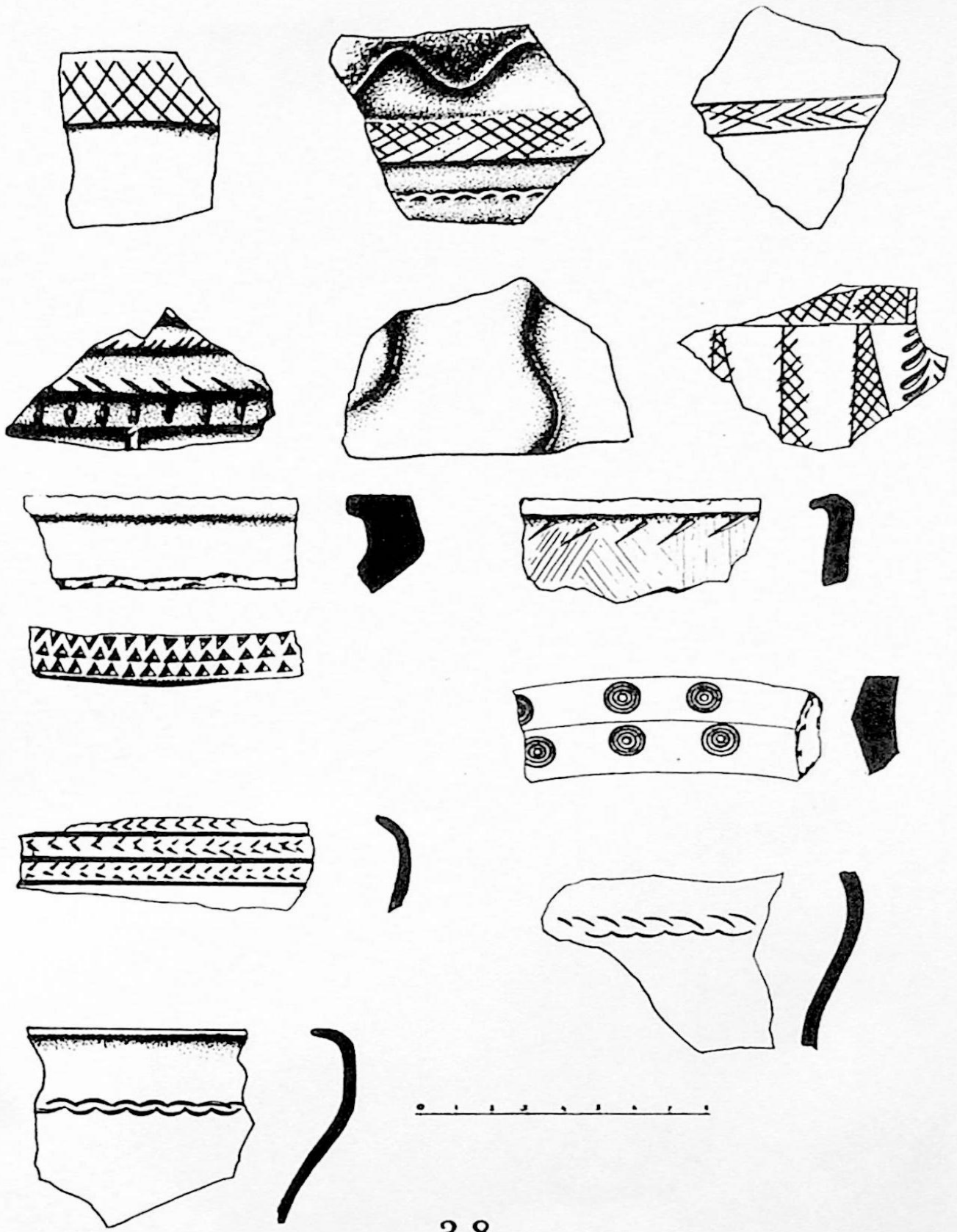

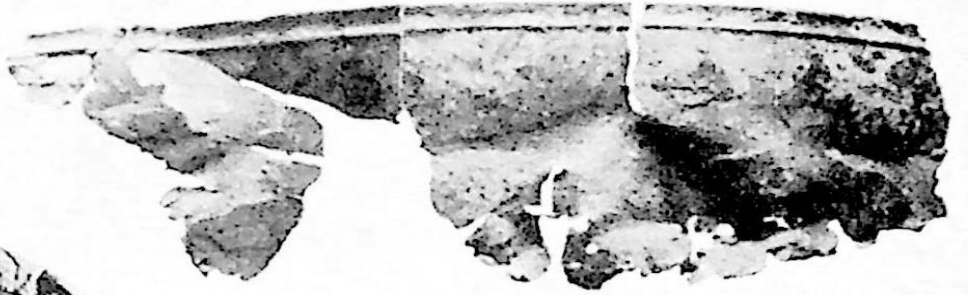
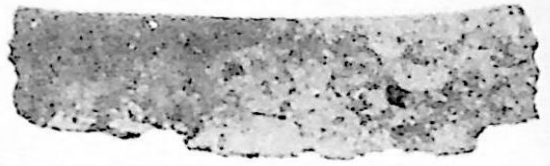

36

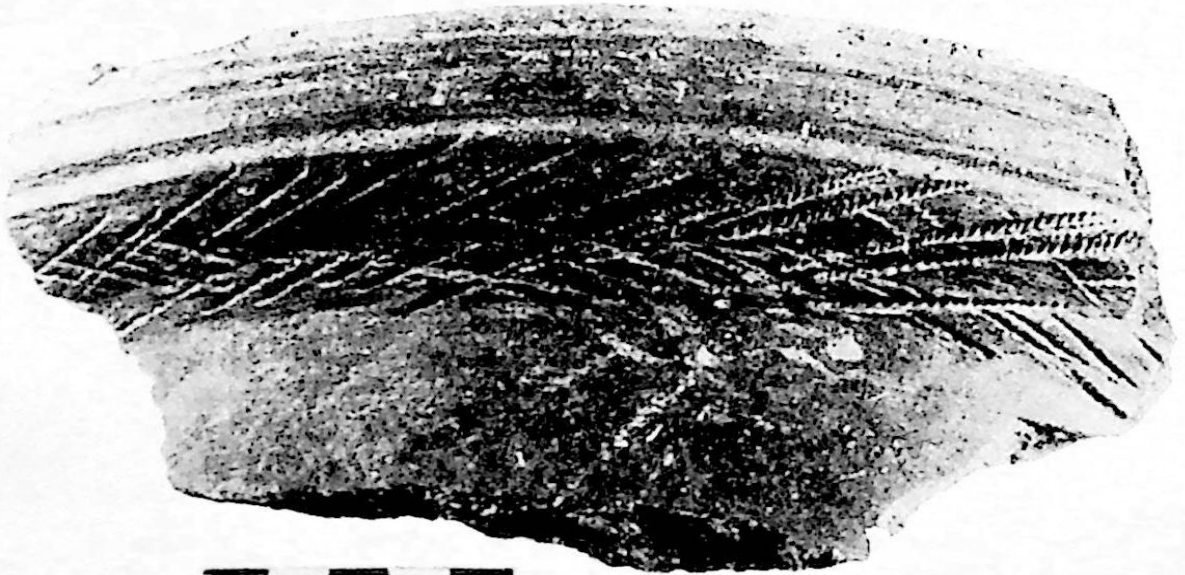

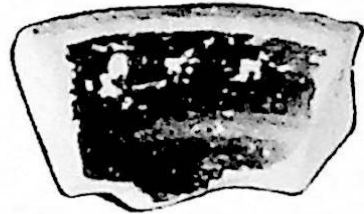
39

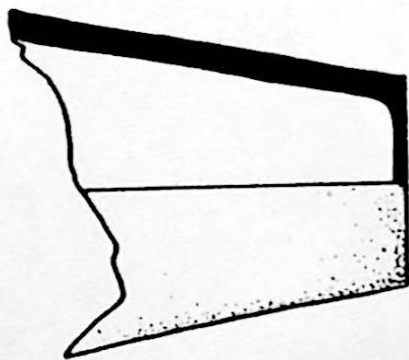
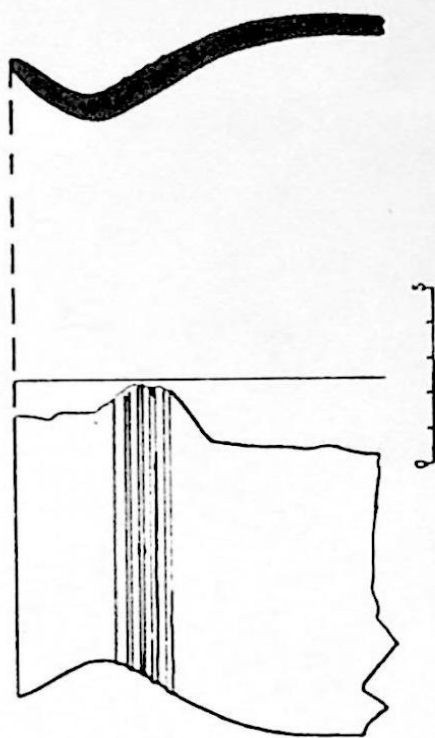
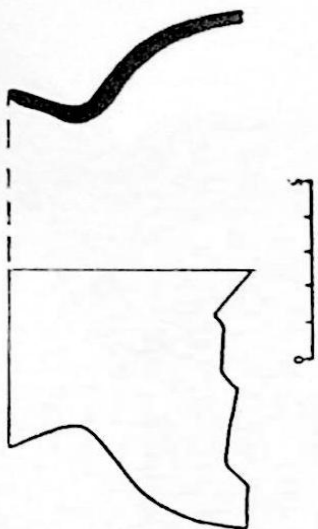
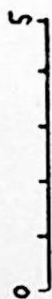
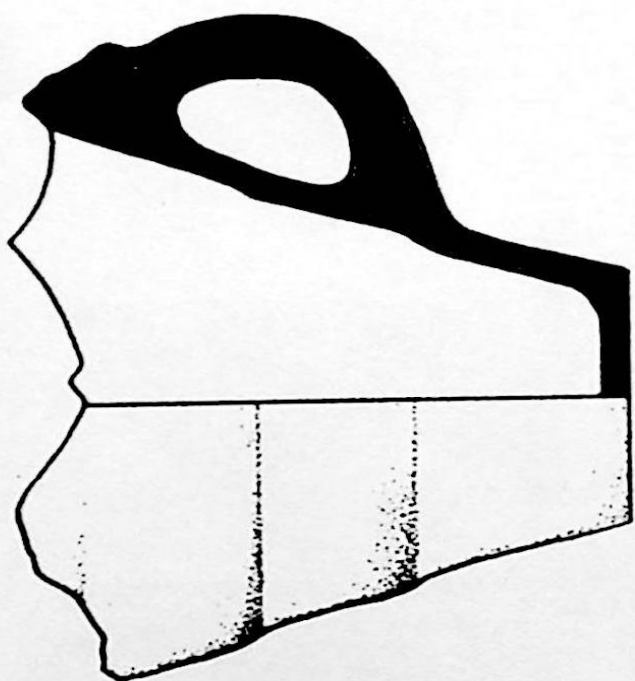

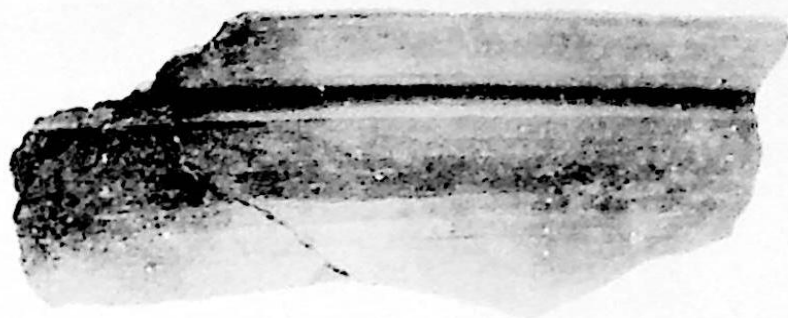
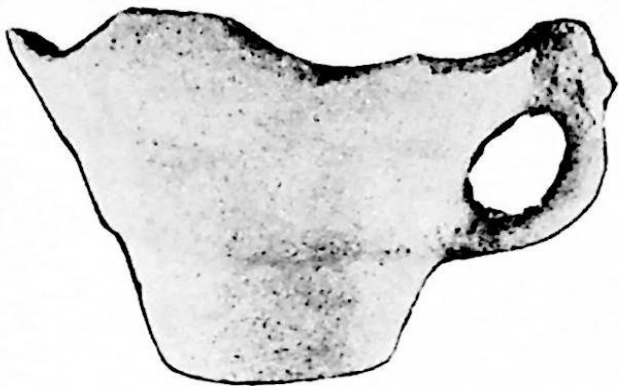
40

41

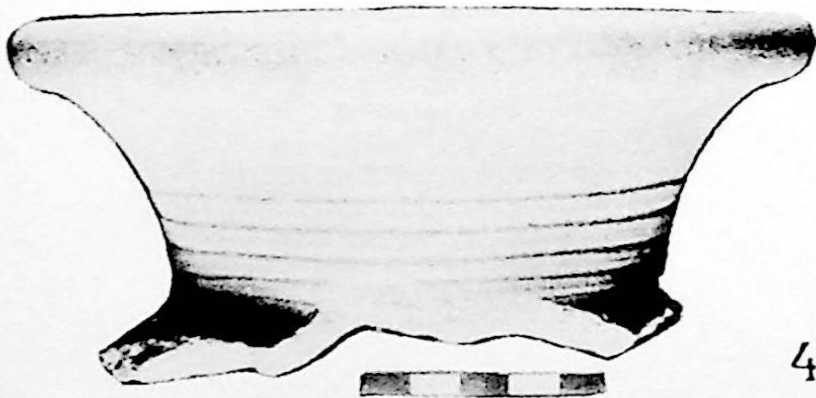
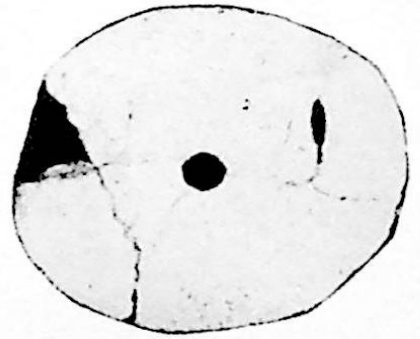
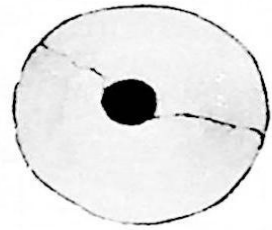

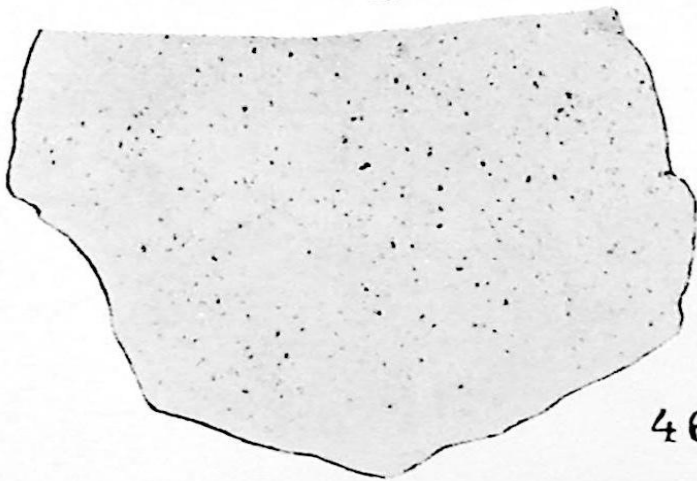
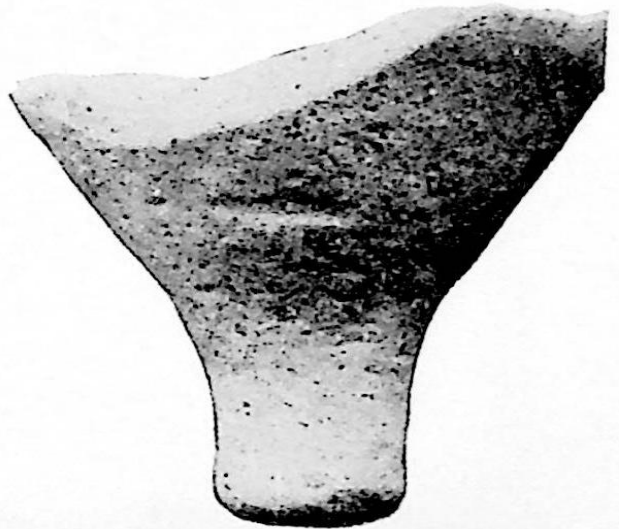
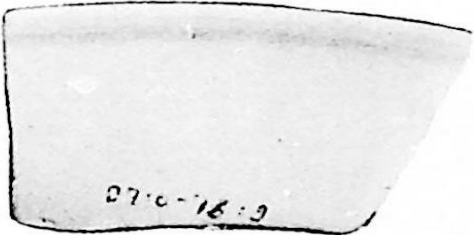
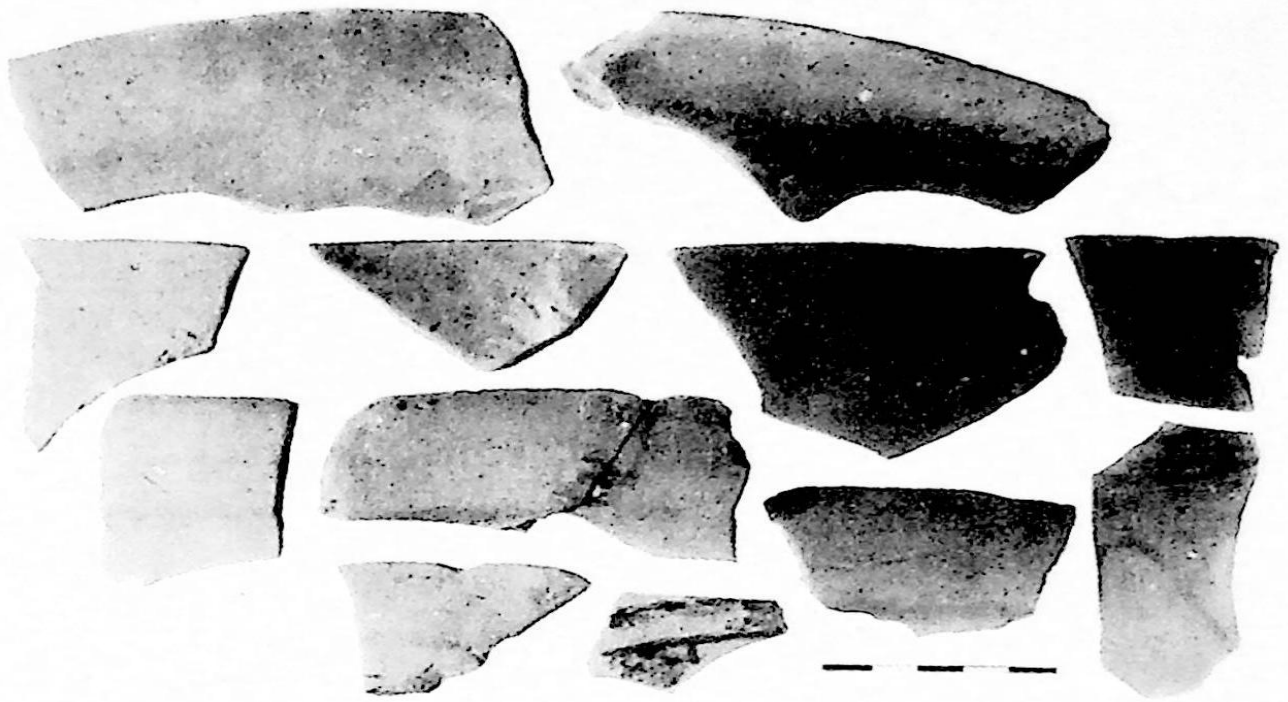
44

I

45

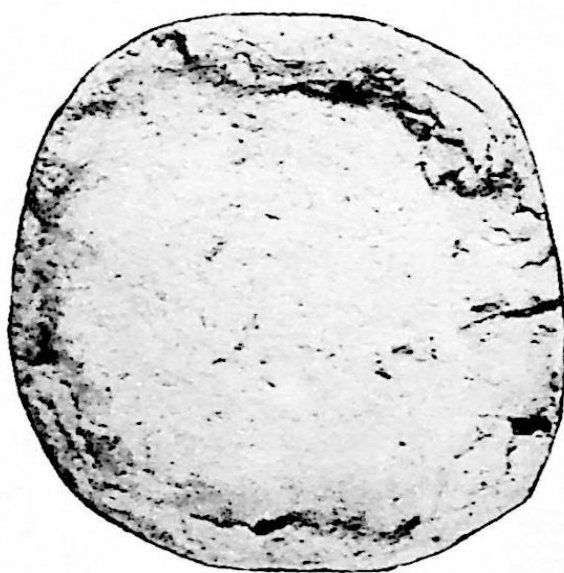
46

47

48

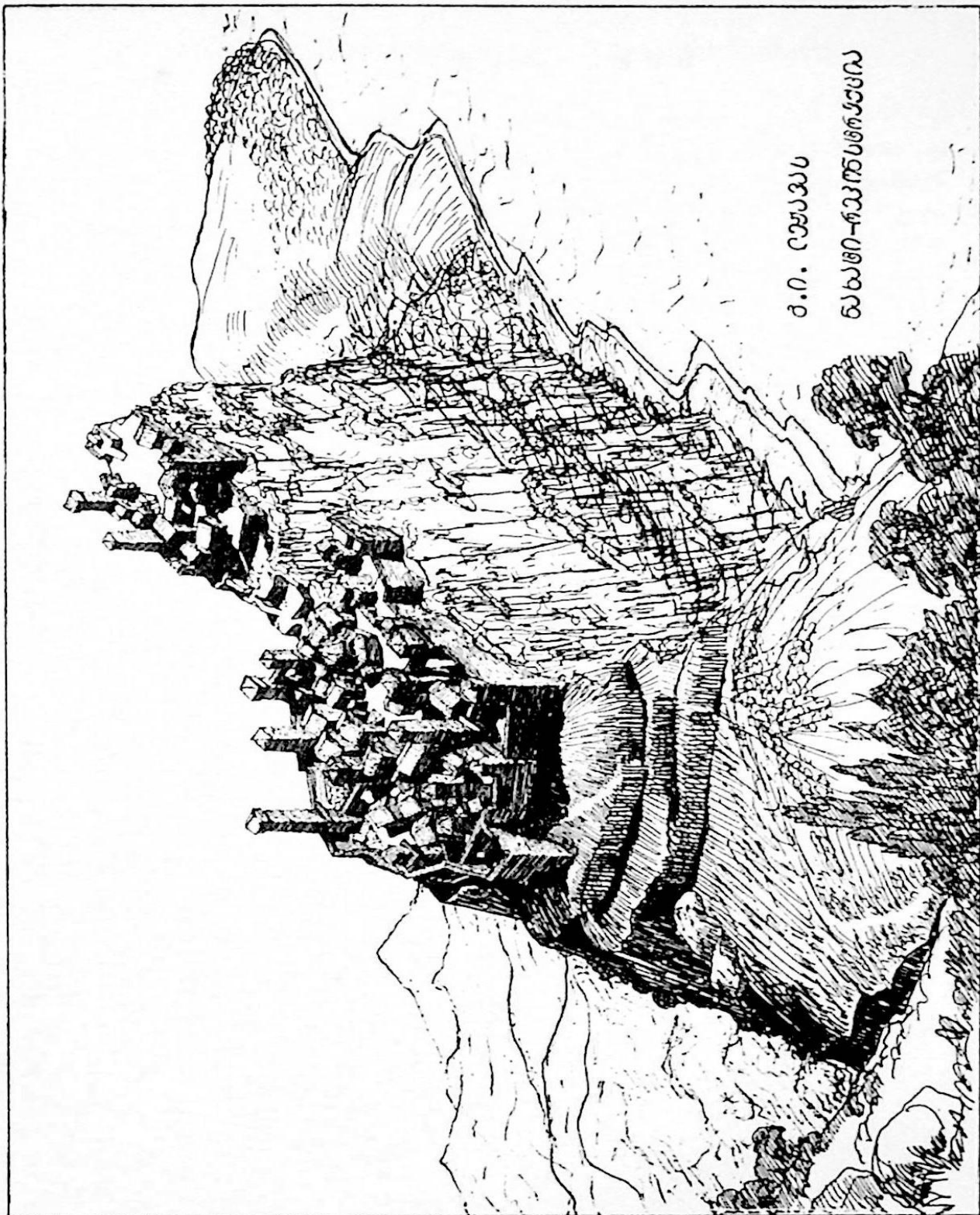

50

49

ժ.Ռ. ԼՅԱՅԱՆ

ՆԱԽԹՈՒՊԱՆՆԵՐԻ ԿՆՆԱԿ

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
თ ა ვ ი I. მდ. რიონის შუა წელის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლისათვის (ძვ. წ. VI—ახ. წ. VIII სს.)	7
თ ა ვ ი II. სოფ. მთისძირის და მისი მომდებარე ტერიტორიის ფიზიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა	29
თ ა ვ ი III. სოფ. მთისძირი ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში	45
თ ა ვ ი IV. სოფ. მთისძირი ძვ. წ. V ს. და IV ს. პირველ ნახევარში	51
1. სამოსახლო	52
2. მდიდრული სამარხი	69
3. კერამიკა	82
4. უცხოური ნაწარმი	86
თ ა ვ ი V. სოფ. მთისძირი ძვ. წ. IV (მეორე ნახევარი)— I სს-ში	89
1. სამოსახლო და მისი სამაროვანი	90
2. ხელოსნობა	93
3. უცხოური ნაწარმი	99
თ ა ვ ი VI. სოფ. მთისძირი ახ. წ. I—VIII სს-ში	101
1. სამოსახლო	101
2. კერამიკა	107
3. უცხოური ნაწარმი	115
4. „მუხირისის“ საკითხისათვის	118
Древние поселения центральной Колхиды (резюме)	126
Ancient settlements of central Colchis (Summary)	138
შემოკლებათა განმარტება	141
სურათების აღწერილობა	142
Описание рисунков	143

Гамкрелидзе Гела Александрович

ДРЕВНИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОЛХИДЫ

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 2551

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი, პროფ. ოთ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე
ისტ. მეცნ. კანდიდატი ა. ნ უ ც უ ბ ი ძ ე

რედაქტორი პროფ. ოთ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე
გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხ ა ნ ჯ ა ლ ა ძ ე
ტექნორედაქტორი ნ. ბ ო კ ე რ ი ა
მხატვრული რედაქტორი გ. ლ ო მ ი ძ ე
კორექტორი ე. ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 14.7.1982; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.10.1982;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 11.5;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8.2;

უე 07230;

ტირაჟი 3000;

შეკვეთა № 2489;

ფასი 1 ზან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19